

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Imperium et barbaricum.

Kapcsolatrendszerek a Kárpát-medencében a római birodalom és a barbár népek között a római császár- és koranépvándorlás-korban

PROHÁSZKA PÉTER

2008

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

Prohászka Péter

IMPERIUM ET BARBARICUM

KAPCSOLATRENDSZEREK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A RÓMAI
BIRODALOM ÉS A BARBÁR NÉPEK KÖZÖTT A RÓMAI CSÁSZÁR- ÉS
KORANÉPVÁNDORLÁSKORBAN

Történelemtudományi Doktori Iskola

A doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Gergely Jenő DSc.

Közép- és Koraiújkori Egyetemes Történelmi Doktori Program

A program vezetője: Dr. Poór János DSc.

A bizottság tagjai:

Elnök: Prof. Dr. Székely György MHAS

Külső bíráló: Prof. Dr. Várady László DSc.

Belső bíráló: Dr. Vida Tivadar CSc.

Titkár: Dr. Kalla Gábor PhD.

Tag: Dr. Torbágyi Melinda PhD.

Póttag: Dr. Poór János DSc.

Póttag: Dr. Hegyi W. György PhD.

Témavezető: Prof. Dr. Puskás Ildikó DSc.

Budapest, 2008

Tartalomjegyzék

Bevezetés.....	5
- Célkitűzések, módszerek, kutatástörténet.....	5
- Források és lehetőségek a kapcsolatrendszer vizsgálatánál	12
Imperium et Barbaricum	21
- A regnum Vannianum.....	21
- A kvádok.....	42
- A szarmaták.....	47
- A vandálok.....	50
- A vizigótok.....	56
- A gepidák.....	59
- A hunok.....	63
Fejedelmi temetkezések, mint a római – barbár kapcsolatrendszer forrásai.....	68
A római-barbár kapcsolatrendszer egy különleges tanúja – aranyéremforgalom a Kárpát-medencében.....	77
Összegzés.....	105
A kárpát-medencei Barbaricum császár- és koranépvándorláskori aranypénzeinek katalógusa.....	108
Irodalom.....	132
Térképek.....	167

© Prohászka Péter

BEVEZETÉS

Bevezetés, célkitűzések, kutatástörténet

Róma dunavidéki kapcsolatainak kibontakozása kétségtelenül Aquileia colonia Kr.e. 181-ben történt megalapításával kezdődött. A kereskedelmi utak csomópontjában fekvő város a kelet-nyugati és az északi kereskedelem meghatározó helyszínévé vált. A római politikai befolyás és a hatalmi szféra Duna felé történő kiterjesztése azonban csak mintegy másfél évszázaddal később történt meg, mivel a római erőforrásokat a Földközi-tenger medencéjének a köztársaság államszervezetében történő fokozatos betagozása kötötte le. Ugyan már Kr.e. 156-ban, majd 119-ben kísérletet tettek a rómaiak Siscia elfoglalására, mellyel a Száva völgyét ellenőrzésük alatt tarthatták volna, ám ezen ostromok nem vezettek sikerre. A két hadjárat hátterében pedig elsősorban Aquileia hátszágának biztosítását kereshetjük.¹ A Kárpát-medence délnyugati része a Kr.e. 1. század közepén került ismét a római figyelem középpontjába, melynek okát a dák királyság expanziójában kereshetjük. A szövetséges háborúkat követően mind Itália biztosítása, mind pedig a görög területeken található tartományokkal való szárazföldi kapcsolat kialakítása készítette Caesart, majd fogadott fiát Octavianus/Augustus arra, hogy Illyricumot katonailag fokozatosan megszállja.² Ehhez társult, hogy Caesar dákok ellen tervezett hadjáratát halála miatt politikai örököseire hagyta. Mivel a dák veszély Boirebista halálával, ha rövid időre is, de nagymértékben csökkent, így csupán kisebb katonai operációkat hajtottak végre Augustus hadvezérei. Az első lépést ehhez Siscia Kr.e. 35-ben történt megszállása jelentette, amit a későbbi évtizedekben még számos katonai és diplomáciai akció követett. Ezek során a római uralmat a Dráva és Száva közéről egészen a Dunáig terjesztették ki. A Dunántúl a korábbi véleményekkel ellentétben már Augustus alatt a római uralom alá tartozhatott. Pannonia esetében Róma, mint azt a nyugati tartományok megszállásánál is alkalmazta, több lépcsőben vezette be a tartományi igazgatást. Ennek meghatározó eszközei közé tartozott a katonai felügyelet és az ahhoz kapcsolódó szövetséges viszony kialakítása az adott vidékeket lakó különböző népcsoportokkal. Ez a szövetséges viszony a birodalom határain túl élő népekkel kialakított kapcsolatokhoz nyújtott még példát. Így a fontosabb vízi és szárazföldi utakra támaszkodó kisebb-nagyobb katonai táborok biztosították a katonai felügyeletet, melyhez a helyi törzsi vezető réteggel kötött szerződések társultak. A helyi viszonyok stabilizálódását követően történik csak meg a

¹ Mócsy 1990a, 31.

² Mócsy 1990a, 31.

tartományi szervezet kialakítása, a sorozás és az adókiivetés bevezetése. Erre az időre esik az első coloniák kialakítása is. Pannonia esetében ez a folyamat mintegy emberölöt vett igénybe. Természetesen a források hiányában azt sem zárja ki, mint azt éppen az Elbáig megszállt Germania jelzi, hogy a terület helytartót (lásd pl. Germaniában Varus) kapott és önálló tartományként jelölték. A belső hatalmi struktúrákat és a törzsi vezető réteget ez a folyamat csupán kis mértékben érintette, mivel a rendelkezésre álló adatok alapján ez – mint például az eraviscusok vagy az azalusok esetében – még az 1. században és még a 2. század elején megfigyelhetők. Ettől független a dunai határ katonai megszállása, melynek háttérében a tartomány védelmének ellátása mellett a csapatok kelet-nyugat irányú mozgását kereshetjük. A Duna ugyanis megfelelő lehetőséget biztosított a katonaság és az utánpótlás szállítására. Pannonia jelentőségét elsősorban Itáliához való közelsége és így katonai jelentősége határozta meg, mely azonban csak a Flaviusoktól érzékelhető az itt kiépített határvédelem tükrében. Az antik forrásokban és irodalmi alkotásokban magát a tartományt és lakóit negatívan festik le, a vidéket zordnak és kellemetlennek, lakóit egyszerűnek, butának tartják, de jelentőségüket Itália és a Római Birodalom védelmében azonban elismerik. A rómaiak a Kárpát-medencében Pannonia mellett – ha nem vesszük figyelembe Moesia Superior északi határrészét – még egy tartományt szerveztek, mely Traianus hadjáratai után Dacia néven a Kr. u. 2. század első évtizedében jön létre és alig 165 évig tartozott a birodalomhoz. Feladása Aurelianus uralkodása alatt történt, de szerepe a dunavidéki tartományok, köztük Pannonia védelmében nem elhanyagolható. A Kárpát-medencét is érintették azok az Augustus idején indított katonai akciók, melyek során a római kormányzat arra törekedett, hogy a hatalmi szférával szomszédos barbár törzsekkel szövetséges viszonyt alakítsanak ki. Ez magyarázza például L. Domitius Ahenobarbus hadjáratát, aki Illyricum helytartójaként vett részt azokban a katonai operációkban, melyek célja az Elba határ biztosításának előkészítése volt. A Krisztus születése körüli években, valószínűleg Pannoniából kiindulva jutott el az Elbáig. Hadjáratának számos későbbi időkre kiható eredménye volt. A rómaiak információkat szereztek az Elbán túl lakó népekről, akik közül többel szövetséges viszonyt is kialakítottak.³ Ő volt, aki a hermundurokat a markomann területen telepítette le, mely germán nép az 1. században többször szerephez jutott a Dunavidék Barbaricumának eseményeiben, sőt még a római tartományokban is kereskedhetett.⁴ Vagy Ahenobarbus hadjárata előtt, vagy annak következtében zajlott le még a szváb törzsek keleti vándorlása és letelepedése Noricum és

³ Tac. Ann. IV, 44; Cass Dio LV, 10a, 2. v.ö. Mócsy 1990a, 32.

⁴ Tac. Ann. II, 62.

Pannonia előterében, a mai Csehország területén.⁵ A markomannok, élükön a Rómában nevelkedett Maroboduus királlyal, fontos szerepet játszottak Róma dunavidéki politikájában a Kr. u. első évtizedben, amit az Elbától és Pannoniából Tiberius parancsnoksága alatt indított, eredménytelen hadjárat is jelez. Az ezt követő években, évtizedekben végbement népmozgások megváltoztatják a Kárpát-medence korábbi – keltáktól és dákoktól dominált – etnikai és politikai képét. A kvádok beköltözésével és letelepedésével a germánok, majd a szarmatákéval az iráni eredetű lovas népek kerülnek közvetlen közel öt évszázadig tartó szomszédságába Itáliának.

Az értekezés keretében Róma külpolitikáját és a Kárpát-medencébe beköltözött népek történetére gyakorolt hatását elemzem az írott források és az anyagi kultúra emlékeinek segítségével. A vizsgált területet a legjobban a kapcsolatrendszer kifejezés takarja, mely kifejezés használata a második világháborút követően figyelhető meg először a német, majd a közép-európai kutatásban. Itt azonban a kapcsolatok (*Beziehungen, Kontakte*) kifejezést használták, annak ellenére, hogy ezeknek a kapcsolatoknak egész rendszere figyelhető meg. E rendszer elemei pedig a szövetségi szerződések, a háborúk, a békeszerződések és a kereskedelmi kapcsolatok voltak, melyek átfonták a birodalom és a határai mentén élő népek kapcsolatait, mindennapi életét. A kapcsolatrendszernek azonban különböző szintjei voltak. Egyrészt a legmagasabb szintet jelentette a császár, császári kormányzat és a vele „kapcsolatban” álló nép vezetői (fejedelem, király) között létrejött szövetségi viszonyt, a legalacsonyabb szintet pedig a határmenti kereskedelem, ahol az alacsonyabb társadalmi rétegek váltották római árukra vagy pénzre portékáikat. Sajátos, hogy az anyagi kultúra emlékei, éppen e két szintet jelzik a leginkább. Mint azt a fejedelmi temetkezések mellékleteinek gazdagsága és a római házi- és díszkerámia széles körű előfordulása mutatja. E tekintetben sokkal nehezebb a középréteget és annak kapcsolatrendszerét feltárni, illetve a háborúk és rabló hadjáratok emlékeit meggyőzően azonosítani. A Kárpát-medence sajátos helyet foglal el mind a római provinciák, mind pedig a Barbaricum kutatásában. A területén megszervezett két római tartomány, ugyanis szoros kapcsolatban állt a barbaricum népekkel. Míg azonban ez Pannonia esetében több mint 450 évig tartott, addig Dacia feladása már 165 év után megtörtént. Pannonia határai mentén már az 1. század első felében két olyan népcsoport – a kvádok és a szarmaták – telepedik le, akik a több mint négy évszázados egymás mellett élés ideje alatt széleskörű kapcsolatban álltak a Római Birodalommal. Az 5. századig újabb népek jelentek meg a határok mentén, mint a vandálok, a gótok, a gepidák és a

⁵ Vell. Pat. II, 108; Tac. Germ. 42.

hunok. E népek történetével és emlékanyagának vizsgálatával számos könyv és tanulmány foglalkozott, azonban a Római Birodalom és e kárpát-medencei népcsoportok kapcsolatrendszerének összehasonlító vizsgálata mindeddig nem történt meg. Az értekezés ezt a hiányt igyekszik pótolni. A kutatást meghatározta a császári kormányzat Kárpát-medencében alkalmazott politikai kapcsolatrendszerének és eszközeinek feltárása és elemzése. Azon népek közé, akiknek a Rómával kialakított kapcsolatait az értekezésben elemzem, tartoztak a kvádok, a szarmaták, a vandálok, a vizigótok, a gepidák és a hunok. Külön részben foglalkoztam a Kárpát-medence első, korábban kliensállamként jelzett, államalakulatával – a Regnum Vannianummal. Amennyiben a témához tartozik, csak olyan mértékben érintem a dákokat és az egyéb kárpát-medencei népcsoportokat (kelták, osusok, cotinusok, szabad dákok stb.). A értekezésben vizsgált terület – a Kárpát-medence – határait nyugaton a Morva folyó, északon és keleten a Kárpátok hegyei, délen a Brassói-havasoktól a Mehádiai-hegységig fekvő hegyek, valamint a Duna adják meg. Természetesen, amennyiben szükséges – azaz az adott nép szállásterülete nagyobb – a tágabb környezetére is kitérek. Az értekezésben vizsgált időszak Tiberius Maroboduus ellen Kr. u. 6-ban indított hadjáratával kezdődik és a nedaoi csatával (455) zárul. Ugyanis egyrészt Tiberius hadjáratát követően kezdődik meg a szvébek térnyerése Kárpát-medence északnyugati részén, másrészt a nedaoi csatát követően már nem Róma, hanem Konstantinápoly határozta meg a kapcsolatrendszert az itt élő népekkel kapcsolatban. Ezen utóbbival kapcsolatban elég csak a keleti gótok, a rugiak vagy a herulok szerepére utalnom Konstantinápoly itáliai politikájában. Mivel az értekezés elkészítése során elsődleges célom a külpolitikai kapcsolatrendszer barbár népekre gyakorolt hatásának és a rómaiak által itt alkalmazott eszközöknek feltárása, illetve elemzése volt, így a betelepített népekkel és azok történetével, amint Birodalom területére beköltöznek, már nem foglalkozom. Így nem tértem ki mind a keleti, mind pedig a nyugati gótokkal kapcsolatos problémákra vagy a hun-gót-alán foederati kérdésére. Ugyancsak csupán a kapcsolatrendszer tekintetében vizsgáltam a markomann-szarmata háborúkat, az eseménytörténeti problémák elemzése alól az újabb tanulmányok és könyvek mentesítettek.⁶

A római-barbár kapcsolatrendszer kutatása elsősorban a második világháborút követően kezdődött el. A vizsgálatokat elsősorban az határozta meg, hogy melyik kutatási területről folytak. Így külön kell választani a római és a barbaricum szemléletű kutatást. Míg az egyik középpontjában a Római Birodalom története állt és a barbár népek csak mellékszereplőként, általában a negatív szerepüket hangsúlyozva tűnnek fel, addig a másik elsősorban a

⁶ Lásd ehhez Fontes III.

Barbaricum területével és az ott élt népek anyagi emlékeivel foglalkozik. Természetesen ezen utóbbinál is a Római Birodalom története és anyagi kultúrája a kutatást meghatározó vezérfonal. A római történelem és régészet számos területével ellentétben a kapcsolatrendszer vizsgálata nem tekint vissza nagy múltra és mégha a két világháború között meg is jelentek fontos munkák, kibontakozása csak az 1950-es évekkel kezdődött.

A két világháború között fontos szerepet kapott J. Klose értekezése, melyben a kliensállamok létrejöttét és fejlődését vizsgálta elsősorban a germánoknál.⁷ Elképzelésének, mely szerint a Római Birodalom határai mentén kliensállamok rendszerét hozta létre határainak védelmében, egyfajta ütközőállamként, számos követője akadt és akad.⁸ Műve nagy hatást gyakorolt, de az 1980-as évektől egyre többen fogalmaztak meg kritikai véleményeket.⁹ Fontos mérföldkő a barbaricumi kapcsolatrendszer kutatásában H.-J. Eggers könyve, melyben a germánok által lakott területek római importtárgyait gyűjtötte össze és tette közzé.¹⁰ Itt fogalmazta meg elsőként a római tárgyak Barbaricumba kerülését és szerepét, mely szorosan kapcsolódik a római-barbár kapcsolatrendszer különböző szintjeihez. Eggerst követve gyűjtötte össze és elemezte az üveg- és bronzedényeket J. Kunow,¹¹ a terra sigillátákat és a bronzedényeket pedig S. Berke.¹² Az 1980-as években a német kutatás vetette fel a római importanyag ismételt felvételét egy több országot magába foglaló program keretében.¹³ A Corpus der Römischen Funde im Barbaricum kötetei az 1990-es évek második felétől folyamatosan jelennek meg. A Kárpát-medencéből eddig csupán Szolnok megye leletei lettek közreadva.¹⁴ Az északi területek feldolgozott anyaga alapján értékelte monográfiájában M. Erdrich a római-germán kapcsolatrendszert monográfiájában.¹⁵ Római Birodalom és Észak-Európa kapcsolatait szintén a régészeti leletek alapján vizsgálta U. Lund Hansen.¹⁶ E kapcsolatoknál kiemelt figyelmet kapott a kereskedelem és az abban résztvevő személyek.¹⁷

A kárpát-medencei Barbaricum kutatását a leletek gyűjtése, közreadása és értelmezése határozta meg. Az elsőként Párducz M. tette közzé az Alföld római kori leleteit,¹⁸ majd több katalógusban a szarmata emlékmagyot. A római leleteket több tanulmányban értékelte Gabler

⁷ Klose 1934.

⁸ Ld. például Braund 1984; Fitz 1963; Fitz 1965.

⁹ Will 1987; Kehne 1994; Kehne 2000; Kehne 1997.

¹⁰ Eggers 1951.

¹¹ Kunow 1983; Kunow 1985a; Kunow 1985b; Kunow 1989.

¹² Berke 1990.

¹³ CRFB Deutschland 1; Schnurbein–Erdrich 1992; Schnurbein 2001.

¹⁴ Vaday 2005a.

¹⁵ Erdrich 1995; Erdrich 2001.

¹⁶ Lund Hansen 1987.

¹⁷ Kunow 1980; Godlowski 1985; Pitts 1989; Wolters 1990.

¹⁸ Párducz 1932.

D.,¹⁹ valamint Vaday A.²⁰ A korai szarmata emlékanyaggal és a szarmaták kárpát-medencei megjelenésével, kapcsolataival szintén többen foglalkoztak, megnyugtató válasz azonban még nem született.²¹ A kvádok történetének és emlékanyagának közzététele E. Beninger munkásságának köszönhetően már a második világháború előtt elkezdődött.²² Adatait Bóna I. egészítette ki,²³ majd a szlovák kutatás az 1950-es évektől megkezdte a telepek és temetők feltárását és közreadását.²⁴ A római-kvád kapcsolatrendszer vizsgálatához fontos adatokat kínáltak a Szlovákia délnyugati részén feltárt gazdag temetők, melyeket T. Kolnik közölt.²⁵ Ugyancsak ide tartoznak V. Ondrouch könyvei a kvád fejedelmi temetkezésekről²⁶ és a Szlovákia területén előkerült érmeokről.²⁷ A morva menti,²⁸ valamint az alsóausztriai emlékanyagok közreadása és értékelése szintén megtörtént.²⁹ A római és kvád kapcsolatok teljes körű bemutatását azonban még nem végezték el.³⁰ A vandálok történetét elsősorban későbbi történetük szempontjából vizsgálták, így a kárpát-medencei szerepük tisztázása mindössze néhány eseményre korlátozódott és a hozzájuk köthető emlékanyag vizsgálatára korlátozódott.³¹ A legújabb munkák sem tudják a megfelelő helyen értékelni a vandálok szerepét a Kárpát-medence római kori kapcsolatrendszerében.³² Velük ellentétben a gótok, köztük a vizigótok, története, régészete és a rómaiakhoz fűződő kapcsolatai alapos vizsgálatok tárgyát képezték.³³ A legtöbb vitát a gepidák Kárpát-medencébe történt bevándorlása és a hun uralmat megelőző története, valamint régészete váltotta ki.³⁴ Mint azt az értekezésben is rámutatok bevándorlásuk csak a 4. század második felében történt és a nekik tulajdonított régészeti, numizmatikai emlékanyag nagy része a vandáloké. A hunok története régóta

¹⁹ Gabler 1975; Gabler 1994.

²⁰ Vaday 1989; Vaday 1998; Vaday 2001; Vaday 2003; Vaday 2005a. Közös munkájuk a szarmata területen előkerült terra sigillata anyag összegyűjtése és értékelése: Gabler–Vaday 1986; Gabler–Vaday 1992.

²¹ Alföldi 1942; Fitz 1977; Mócsy 1977; Köhegyi 1984; Vaday 1989; Vaday 1998; Vaday 2001; Vaday 2003; Vaday 2005a; Istvánovits 1998; Kulcsár 1997; Istvánovits–Kulcsár 2006.

²² Beninger 1934; Beninger 1937; Beninger 1940.

²³ Bóna 1963.

²⁴ Kolnik 1956; Kolnik 1959; Kolnik 1961; Kolnik 1971; Kolnik 1973; Kolnik 1977; Kolnik 1991; Kolnik 1999a; Kolnik 2003; Kraskovská 1959; Kraskovská 1965; Kraskovská 1976; Kraskovská 1976; Kraskovská 1981; Lichardus 1984; Krekovic 1987.

²⁵ Kolnik 1980.

²⁶ Ondrouch 1956. v.ö. Svoboda 1971; Krekovic 1992.

²⁷ Ondrouch 1964. A Szlovákia területén előkerülő római érme közreadása folyamatos: Nálezy III; Nálezy IV.

²⁸ Tejral 1970; Tejral 1977.

²⁹ Pollak 1980.

³⁰ Ld. a rövid szócikkeket a Reallexikon kötetében: Hofeneder 2003; Kolnik 2003.

³¹ Diculescu 1923; Jahn 1940; Bóna 1986a; Strzelczyk 2003; Kolendo 2003; Prohászka 2004; Bierbrauer 2006; Castritius 2006; Castritius 2007.

³² Bierbrauer 2006. és a különösen tendenciózus bemutatását a vandál történelemnek: Castritius 2006; Castritius 2007.

³³ Wolfram 1979; Bierbrauer 1975; Bóna 1986b; Bierbrauer 1994; Heather 1996. Az ostrogotokhoz ld.: Burns 1980; Burns 1984.

³⁴ Bóna 1986a; Bóna 1986b; Kazanski 1991; B. Tóth 1999; Bierbrauer 1998; Schmauder 2002; Kleemann 2005.

foglalkoztatja a kutatást, amit a nagyszámú irodalom is jelez.³⁵ A hunok történetét és régészetét mindmáig meghatározza Bóna I. monográfiája.³⁶

A barbaricum vezető réteg (királyok, fejedelmek és a kíséret) Római Birodalomhoz fűződő kapcsolatrendszerének tanúi a fejedelmi temetkezések.³⁷ A korai Lübsow típus elemzését M. Gebühr,³⁸ a későcsászárkori vezérsírok besorolását pedig W. Schlütter³⁹ végezte el. A 2. század második felének germán-római kapcsolataihoz, valamint a korszak fejedelmi temetkezéseinek, így a kárpát-medenceiek, vizsgálatához új adatokat kínál a Morva mellett feltárt musovi sír és annak elemzése.⁴⁰ A numizmatikai emléanyag szerepét a római-barbár kapcsolatrendszerben elsősorban a Kárpátokon kívüli leletanyag elemzése alapján értékelte A. Bursche.⁴¹ Megállapításainak egy része megfontolandó a Kárpát-medence vonatkozásában. Az antik forrásokra építve számos munka foglalkozott a Római Birodalom külpolitikájával, melynél csak kisebb figyelmet kaptak a Kárpát-medencében élő népek.⁴² Szinte az egyedüli kivételt U.B. Dittrich disszertációja jelenti.⁴³ Itt kell még utalni a markomann-szarmata háborúk kapcsolatait feltáró munkákra, melyekben a háborús események és a békeszerződések kiemelt figyelmet kaptak.⁴⁴

A kapcsolatrendszer vizsgálatát az antik forrásokra, illetve a régészeti leletekre építve a német kutatás határozza meg napjainkban, melyhez a közép-európai országok kutatása is kapcsolódik, összegyűjtve és feldolgozva az országhatárain belül előkerült tárgyi emléanyagot. Ezzel párhuzamosan halad a római külpolitika eszközrendszerének feltárása, melyhez elsősorban az antik források szolgálnak támpontul. A kapcsolatrendszer vizsgálatánál ugyanakkor az északi illetve a dunavidéki római tartományok és a közép-európai Barbaricum (Németország, Csehország és Lengyelország, Szlovákia) áll a kutatás figyelmének középpontjában.

³⁵ Az irodalom részletes ismertetése Bóna I. könyvének függelékében: Bóna 1993.

³⁶ Bóna 1993.

³⁷ Wenskus 1961; Becker 1993; Becker 2003; Bemmann 2003; Steuer 1982; Steuer 1992; Steuer 1996; Steuer 2006; .

³⁸ Gebühr 1974.

³⁹ Schlütter 1970.

⁴⁰ Böhme 1991; Tejral 1992; Peska–Tejral 1990; Peska–Tejral 2002.

⁴¹ Bursche 1996; Bursche 1998.

⁴² Lennartz 1969; Stallknecht 1969; Kerler 1970; Luttwak 1976; Braund 1984; Barceló 1981; Barceló 1992; Barceló 2004; Blockley 1992; .Schulz 1993; Whittaker 1994; Ulrich 1995; Schmitt 1997.

⁴³ Dittrich 1984; Dittrich 1986.

⁴⁴ Istinsky 1972; Böhme 1975; Alföldy 1979. A témával foglalkozó irodalmat ld.: Fontes III.

Források és lehetőségek a kapcsolatrendszer vizsgálatánál

A Római Birodalom és a Barbaricum kapcsolatrendszerének vizsgálatát, már nem lehet csupán egyetlen forráscsoport felhasználásával elvégezni. Az antik irodalmi források jelentős része vagy egyáltalán, vagy csak töredékesen maradt meg. Sőt, néhány meghatározó munka – Cassios Dio egyes, Dexippos és Priscos teljes könyvei – csak kivonatolva már a bizánci szerzők műveiből ismert. Ezek a kivonatok a betoldások és elírások miatt számos esetben nehezen értelmezhetőek. Emiatt egyre inkább felértékelődtek más forráscsoportok, melyek egyes esetekben alátámasztják, míg máskor cáfolják az irodalom kínálta képet. Ezek a források igen széleskörűek, mivel a régészeti leletek mellett közéjük tartoznak az építészeti, valamint a képzőművészeti emlékek illetve a teljes antik numizmatikai anyag. Szerencsénkre ezen utóbbi forráscsoport állandóan gyarapodik, lehetőséget kínálva a korábbi elképzelések revíziójára. Ugyancsak fokozatosan gyarapszik az antik írott források egy speciális része, melyhez a római és görög feliratos emlékművek tartozik. A legtöbb felirat a római isten- és császárkultusszal (oltárok), temetkezési szokásokkal (sírfeliratok), valamint különféle építkezésekkel (mérőkövek) áll kapcsolatban. Egy részükön azonban a barbaricum kapcsolatrendszerhez kapcsolódó adatok találhatóak. Az elmondottak ellenére az értekezés témájánál is a legfontosabb forráscsoportot az antik irodalom kínálja. Itt kell azonban rögtön kijelenteni, hogy a források korszakonkénti eloszlása, valamint történelmi értékük nem egyenletes. Míg egyes források a császárkori adminisztráció irattáira (pl. Tacitus, Cassius Dio) vagy a saját tapasztalatokra (Velleius Paterculus, Ammianus Marcellinus) támaszkodva születtek, addig mások többnyire kivonoltak korábbi műveket és a forráshiányos részeket igyekeztek különféle toposzokkal és mesékkel kitölteni (pl. a *Historia Augusta* egyes császáréletrajzai). Sajnos számos forrás az elmúlt évszázadok alatt részben vagy egészben megsemmisült, mint Tacitus egyes művei, vagy bizánci írók munkában kivonatolva maradt fenn (Dexippos munkája). Az irodalmi alkotások elsősorban a római történelemmel foglalkoznak, és így csak ennek a kiegészítéseként találhatunk adatokat a határon túli népekre és eseményekre vonatkozóan. Ez alól nem kivétel Tacitus *Germaniája* sem, mint azt az újabb kutatások kimutatták a germaniai viszonyok bemutatásán keresztül akart tükröt állítani a római politikával szemben.⁴⁵ Ennek ellenére számos fontos adat található benne. Magával a római-barbár kapcsolatrendszerrel foglalkozó munka nem maradt fenn és az egyes barbár népek történetére vonatkozó művek is csupán töredékekben állnak a rendelkezésünkre. Így

⁴⁵ Pohl 1998,

Cassiodorus gót története, kivonatolva éppen Jordanes Geticájában található. Jordanes forrásértékét azonban befolyásolja, hogy a 6. században írt Geticája, melyben a gótok történetét mutatja be, nagyjából kivonatokból illetve a lejegyzett szóbeli hagyományból áll.⁴⁶ Forrásértéke e tekintetben éppen a korai eseményekkel kapcsolatban meglehetősen kérdéses, viszont a népvándorláskori viszonyokra jól használható.

Az antik források vizsgálatához nagy segítséget nyújtanak azok a gyűjteményes munkák, melyekben az adott területre vonatkozó források találhatóak összegyűjtve és kritikailag kiadva. A közép-európai, elsősorban a germánok lakta, Barbaricumra vonatkozó irodalmat több kötetben a J. Herrmann vezette kutatócsoport tette közzé. A négykötetes munka a *Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas* címmel jelent meg és a görögöktől egészen a koraközépkorig igyekezett összegyűjteni a területre vonatkozó forrásokat, melyeket az eredeti nyelv mellett német fordításban is közölt. A kárpát-medencei kapcsolatrendszerhez a 3. és 4. kötetben találhatunk adatokat.⁴⁷ Részben ezt tekintette mintájának a Pannonia provincia történetére vonatkozó forrásokat bemutató *Fontes Pannoniae Antiquae* című sorozat. Szerencsére a kötet készítői széles körben értelmezték Pannonia és a rá vonatkozó források fogalmát, így a korai, egykorú valamint bizánci szerzők művei mellett a feliratos, sőt a numizmatikai emlékművek is felvételre kerültek. E sorozat jelenleg a Severusokkal záródik, de az elkövetkező években feltehetően egészen Sirmium 6. századi avar megszállásáig közzé fogja tenni a forrásokat és az eddigi eredmények tekintetében is jelentősen módosítva a Pannonia-kutatás korábbi elképzeléseit.⁴⁸ Sajnos itt kell utalnunk arra a kutatás többi területén jelentkező problémára, hogy a források hiányos ismerete és összegyűjtése miatt, több olyan elképzelést vetettek fel, melyek megalapozatlanul napjainkig meghatározzák egy-egy probléma, illetve esemény, történelmi folyamat kutatását. Ezt talán a legjobban az aranyérmek értekezésben található összegyűjtése és elemzése jelzi, mely számos elképzelést cáfol ugyanakkor új információkat is hordoz. A Római Birodalom és a kárpát-medencei Barbaricum kapcsolatrendszerére vonatkozóan a következő szerzők műveiben találtam adatokat:⁴⁹

Az 1. századi eseményekről, különösen a Maroboduus ellen vezetett hadjáratról, kortársként és igen részletesen számol be C. Velleius Paterculus a Róma történetében.⁵⁰ C.

⁴⁶ Pohl 1998, 427.

⁴⁷ Quellen 3; Quellen 4.

⁴⁸ Fontes I; Fontes II; Fontes III; Fontes IV.

⁴⁹ E kutatásokhoz nagy segítséget jelentettek azok a forrásközlések, melyek részben a közép-európai Barbaricumra (Quellen III-IV.), részben pedig Pannonia történetére (Fontes I-IV.) vonatkozó antik forrásokat tették közzé

⁵⁰ Velleius Paterculus, Róma története. Ford.: Hoffmann Zs. Szeged 1996. A továbbiakban Vell. Pat.

Plinius Secundus Naturalis Historiájában elszórt és sokszor kétértelmű adatok találhatóak a Kárpát-medencére vonatkozóan.⁵¹ Cornelius Tacitus (kb. 55-120) munkái rendkívül fontosak. Közülük is kiemelkedik a 98 körül keletkezett Germania, melyben a germán törzsek földrajzi, történeti és néprajzi leírását adja.⁵² Történetileg fontosabbak művei az Annales, melyben Augustus öregkorától Kr. u. 14-től tárgyalja 16 könyvben éves bontásban az eseményeket Nero Kr.u. 68-ban bekövetkezett haláláig.⁵³ A Historiae 14 könyvben 69-től egészen 96-ig Domitianus haláláig mutatja be Róma történetét.⁵⁴ Sajnos mindkét műve csak töredékesen maradt fenn.⁵⁵ Cassius Dio Római története egyedülálló forrása mind későköztársaság, mind pedig a császárság történetének.⁵⁶ Dio (160k–235) senatorként ugyanis olyan forráscsoportokat – mint például a senatus archivuma – is felhasznált, melyek számos más történetíró számára elérhetetlenek voltak. Művéből a Kr.e. 69 és Kr.u. 47 közötti évek, illetve saját korára vonatkozó részek maradtak fenn, de számos római, sőt bizánci történetíró kivonatolta. Célja róma történetének megírása volt a város alapításától egészen 229-ig, amikor consulságát töltötte Severus Alexander uralkodása alatt. Cassius Dio kortársa a 3. század másik fontos és szinte egyedüli forrása Héródianos Róma történetéről szóló munkája, melyben a Kr.u. 138 és 238 közötti időszakot tárgyalja. 229-ig szinte megegyezik Cassius Dio művével, mégha egyes esetekben kisebb javításokat eszközölt is.⁵⁷ A Kr. u. 2. és 3. század kiemelkedően fontos, néha egyedüli forrása a Historia Augusta nevű császárelétrajz-gyűjtemény, amely Hadrianustól egészen Numerianusig (117-284) tartalmazza az uralkodók életrajzát. Sajnos ez is hiányos, így a 244 és 253 között uralkodóké hiányzik. A 2. századra vonatkozó részek jobb forrásokat használtak és a 3. századra vonatkozó részek kevésbé megbízhatóak. A 4. században íródott munka ugyan hat történetíró neve alatt maradt fenn, ám mára elfogadottá vált, hogy egyetlen szerző műve.⁵⁸ A Historia Augusta és más történetírók számos esetben vettek át információkat Dexippos Chronikájából (a kezdetektől 269/270-ig) és a 238-274 közötti germán háborúk történetét taglaló Scythica című munkájából.⁵⁹ A későrómai korszak sajátos forrásai az uralkodókat és tevékenységüket dicsérő,

⁵¹ Pliny Natural History with English Translation in Ten Volumes, ed. W.H.S. Jones. The Loeb Classical Library. Cambridge–London 1961. A továbbiakban Plin. Nat. Hist.

⁵² Tacitus összes művei I-II. Ford.: Borzsák I. Budapest 1970. A továbbiakban Tac. Germ.

⁵³ Tacitus összes művei I-II. Ford.: Borzsák I. Budapest 1970. A továbbiakban Tac. Ann.

⁵⁴ Tacitus összes művei I-II. Ford.: Borzsák I. Budapest 1970. A továbbiakban Tac. Hist.

⁵⁵ Fontes I, 140-141.

⁵⁶ Cassius Dio Römische Geschichte I-V. Übersetzt von O. Veh. Düsseldorf 2007. A továbbiakban: Cass. Dio.

⁵⁷ Héródianos A Római Birodalom története Marcus Aurelius halálától. Fordította Fehér B.–Kovács P. Budapest 2005. A továbbiakban Herod.

⁵⁸ Fontes I, 45; Fontes III, 66-68. Magyar nyelvű kiadása: Császárok története (Historia Augusta). Debrecen 2003. A továbbiakban: SHA

⁵⁹ Fontes IV, 51-52.

propagandisztikus céllal íródott panegyricusok.⁶⁰ Sajnos éppen e miatt csak óvatosan használhatók fel, mivel számos esetben manipuláltan mutatják be a valós eseményeket.

Már a bizánci történetíráshoz sorolható Eusebius, Caesarea püspökének krónikája, mely két könyvben 325-ig tárgyalja az eseményeket. Ő írta meg például Nagy Konstantin császár életrajzát is.⁶¹ Legfontosabb forrásunk a 4. századra Ammianus Marcellinus, a korszak legjelentősebb történetírója, aki latin nyelvű *Res Gestae*-jét Tacitus művének folytatásaként írta.⁶² Munkájából azonban csak a 14–31. könyvei maradtak fenn, melyek a 353 és 378 közötti időszakot ismertetik. Szintén ezen korszak jelentős forrásai Sardesi Eunapios részben fennmaradt a 270 és 404 közötti időszakra vonatkozó műve, valamint a császári adminisztrációban magas hivatalt betöltő pogány Zósimos Augustustól 410-ig, de részletessé csak Diocletianus uralkodásával való *Nea Historiája*.⁶³ A 433 és 468 közötti időszakra, nevezetesen Attiláról és a hunok történetéről jelentős kivonatok maradtak fenn Priskostól. Sajátos helyet foglal el a 6. századi történetírások között Jordanes *Geticája*, melyben a gótok eredetét és vándorlását igyekezett bemutatni.⁶⁴ Forrásértéke a korai eseményekkel kapcsolatban meglehetősen kérdéses, így elsődlegesen a Hun Birodalom összeomlását követő korszakra lehet használni.⁶⁵ Jórészt Cassiodorus (490k-583) munkáját kivonatolta.⁶⁶

A kárpát-medencei római-barbár kapcsolatrendszerre az alább felsorolt irodalmi alkotásokban csak elszórtan találunk utalásokat és ezek megoszlása is egyenetlen. Míg az 1. és a 4. század egyes évtizedeinek eseményeihez Tacitus és Ammianus Marcellinus, valamint Zosimos művei kínálnak adatokat, addig a 2. század második felére csak Cassius Dio töredékei, valamint az egyre megbízhatatlanabbá váló *Historia Augusta* kínál adatokat.

Az antik auctorok műveit sok esetben az epigráfiai emlékművek segítségével tudjuk kiegészíteni. A vizsgált korszakban politikai szerepet játszó római személyek elogiúi és feliratai mind tartalmazznak olyan utalásokat, amelyek segítségével kísérletet tehetünk bizonyos események rekonstrukciójára. Itt kell megemlítenünk Marcus Vinicius *tusculumi*⁶⁷,

⁶⁰ Új kiadásuk angol fordítással: Nixon, C.E.V.–Saylor Rodgers B.: *In Praise of Later Roman Emperors. The Panegyrici Latini*. Berkeley 1994.

⁶¹ *Fontes I*, 216-217.

⁶² Ammianus Marcellinus bilingvis kiadása: magyar nyelven Adamik Tamás fordításában: Ammianus Marcellinus Róma története. Budapest 1993. A továbbiakban: Amm. Marc.

⁶³ *Fontes IV*, 51; Új kiadása O. Veh fordításával: Zosimos, *Neue Geschichte*. Bibliothek der griechischen Literatur 31. Stuttgart 1990. A továbbiakban Zosimos.

⁶⁴ Magyar nyelvű kiadása: Jordanes *Getica*. A gótok eredete és tettei. Budapest 2003. A továbbiakban Jordanes *Get*.

⁶⁵ Pohl 1998, 427.

⁶⁶ *Fontes I*, 226-227.

⁶⁷ ILS 8965 vö. Dobó 1968, 16-18, valamint Fitz 1993, 44-46.

Sex. Palpellius Hister polai⁶⁸, valamint L. Tampius Flavianus pannoniai helytartó Fundiban⁶⁹ talált töredékes feliratát, amelyekről a továbbiakban még szó lesz. A hadvezérek, helytartók mellett az egyszerű katonák és polgárok feliratai is fontos adatokat kínálnak mind a Pannoniában, mind pedig határain kívül uralkodó viszonyok megértéséhez. Ilyen például az a csallóközi Boldogfán talált sírkő, amit a volt katonának, majd kereskedőnek Q. Atilius Primusnak állítottak örökösei.⁷⁰ A középkori templom építésénél felhasznált római sírkő feltehetőleg Carnuntumból került új rendeltetési helyére, mégis fontos bizonyítéka az 1. század közepe táján fellendülő római-germán kereskedelmi kapcsolatoknak. Továbbá nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy későbbiek során még kerülhetnek elő olyan epigráfiai emlékek, amelyek a germán szereplőkre vonatkozhatnak. Az irodalmi művek alapján Maroboduust, Catualdát és magát Vanniust menekülésük után befogadta a Birodalom és különböző római városokat jelöltek ki számukra tartózkodási helyükül. Feltételezhetjük, hogy halálukat követően a rokonságuk vagy a kíséretük tagjai sírjuk fölé a római szokásoknak megfelelően feliratos követ helyeztek el, amelyen megörökíthették életük fontosabb eseményeit. Ezt az elképzelést csak megerősítheti az a két polai felirat, amely Rasparaganus roxolán királyról és fiáról tudósít.⁷¹ A feltehetőleg áttelepült vagy népétől elmenekült roxolán király életét Polában fejezte be, amiről a fia által állíttatott felirat tájékoztat minket. A 2. századra datálható feliratokkal kapcsolatban Vaday Andrea foglalta össze azokat az eseteket, amikor a menekült klienskirályokat a római területen telepítették le.⁷² E feliratokon jelzik, hogy a további régészeti kutatások során a Római Birodalom területéről még felbukkanhatnak olyan epigráfiai emlékek, amelyek az antik írók irodalmi forrásait finomíthatják.

Az antik irodalmi művekben található események egyes elemeit részben megerősíti a római feliratos emlékhagyomány. Az epigráfiai emlékhagyomány jelentős része azonban a provinciák különböző társadalmi rangú személyeivel van kapcsolatban és külpolitikai, valamint gazdasági vonatkozása mindössze igen kevésnek van. Ezek között kiemelten fontos a *cursus honorumok* és a sírfeliratok, melyeken az elhunyt érdemei között találhatunk utalásokat a kárpát-medencei népekre vonatkozóan. Ezek közé tartozik M. Vinicius (?) tusculumi⁷³ és L. Tampius Flavianus Fundiban⁷⁴ előkerült felirata, melyek koracsászárkori történelmi

⁶⁸ ILS 946 vö. Dobó 1968, 28-29; Fitz 1993, 145-146.

⁶⁹ ILS 985 vö. Dobó 1968, 31-33; Fitz 1993, 149-152.

⁷⁰ Kolnik 1978.

⁷¹ ILS 852: *P(ublio) Aelio Rasparagano | regi Roxolanorum* és ILS 853: *P(ublius) Aelius Peregrinus reg(is) | Sarmatarum Rasparagani | f(ilius) v(ivus) f(ecit) sibi et Attiae Q(uinti) f(iliae) Procillae lib(ertis) l[iber] | tabusq(ue) posterisq(ue) eorum*

⁷² Vaday 1977, 27-31.

⁷³ ILS 8965.

⁷⁴ AÉp 1905, 14; ILS 9865.

eseményekkel állnak kapcsolatban. Sajnos mindkét felirat töredékes, így többféle kiegészítési javaslatuk van, melyek azonban a tartalmat is befolyásolják. A tusculumi felirat igen valószínű, hogy M. Vinicius senatoré lehetett:⁷⁵

[_ _ _ _]ciu[s _ _ _ _ | co(n)s(ul) XV]vir s(acris) f(aciundis) [pr(aetor) q(uaestor) | leg(atus) pr(o)] pr(aetore) Augusti Caesaris in [Illyrico | qui t]rans flumen Danuuium [missus Daco | ru]m et Basternarum exer[citum vicit pro | fli]gavitque Cotinos, O[sos, _ _ _ _ Teuris | co]s et Anartio[s imperia p(opuli) R(omani) | et Au]gust[i Caesaris perferre coegit]

A felirat kiegészítése alapján Vinicius Augustus legatusaként a Duna túlsó oldalán harcolt és győzött. A hadjáratban érintett népek két csoportban vannak felsorolva, a dákokat és bastarnákat csatában győzte le, míg a cotinusokkal, osusokkal és Anartiusokkal, valamint két a feliratról letört nevű törzzsel valószínűleg csak elismertette Augustus uralmát. A cotinusok és osusok miatt merült fel, hogy a Dunán átkelve a dákok legyőzését követően az Alföld északi pereméig hatolt, ahol ezek a népek éltek.⁷⁶ A hadjárat időpontját a Kr.u. első évtizedre szokták helyezni.

A másik felirat értelmezésével, töredékessége miatt, még több probléma adódik, pedig jó betekintést nyújtana mind a kvádok, mind pedig a szarmaták hatalmi struktúrájába. L. Tampius Flavianust ugyanis Tacitus Annaleséből ismerjük.⁷⁷ A négy császár évében (69) Pannonia helytartójaként intézkedett a tartomány biztonságáról, amiért ornamenta triumphaliában részesült. Tacitus beszámolója szerint míg a jazigok főnökeivel a tartomány katonai vezetése szövetséget köt, méghozzá a lovasságuk igénybevétele nélkül, addig a szvébek (kvádok) királyait csapataikkal együtt viszi Itáliába, ahol Vespasianus oldalán a cremonai csatában is részt vettek.⁷⁸ A fundii felirat egyik kiegészítésében ezekről az eseményekről konkrétan nem olvashatunk.⁷⁹

L(ucio) Tampio L(uci) f(ilio) | Cam(ilia tribu) F]lavi[ano] | flam(ini) Quir(inalis) co(n)s(uli)]proco(n)s(uli) p[rovinciae | Africae leg(ato) Au]g(usti) pr(o)pr(aetore) Pann[oniae | curatori aq]uarum | [huic senatus triu]mphalis ornament[a de | crevit multis] obsidibus a Tran[sdanuvianus acceptis lim]itibus omnibus ex[ploratis | hostibus (?) ad vectig]alia praestanda [traductis] | L(ucius) Tampius Rufus [- -]

⁷⁵ AÉp 1905, 14; ILS 8965.

⁷⁶ Mócsy 1990a, 33.

⁷⁷ Tac. Ann. II. 86, III. 3. és 5; Fontes II, 20-23.

⁷⁸ Tac. Ann. III. 5; Fontes II, 20-23.

⁷⁹ CIL X 6225; ILS 985; Aép 1966, 68.

Ezzel ellentétben éppen Tacitus alapján Mócsy A. is felvetett egy kiegészítési lehetőséget:⁸⁰

[... ob res in Pannonia propere gestas in qua] opsidibus a Tran[sdanuvian | arum gentium principibus acceptis equitibus et ped]itibus omnibus ex [gente Iazu | gum remissis Sueborum regibus ad auxilia hosp]ialia praestanda[compulsis | pacem provinciae tempore civilis motus conformavit]....

Ugyan az epigráfiai szabályok Mócsy elképzelését látszanak alátámasztani, ám ennek ellenére csak a megfelelő kritikával szabad felhasználni a vizsgálatoknál.

Számos felirat segít a dunavidéki háborúk történetének pontosításához. Ezek között oltárok, építési feliratok és sírfeliratok egyaránt megtalálhatóak. A cursus honorumok közé tartozik M. Valerius Maximianus felirata, aki magas rangú tisztként részt vett a markomannszarmata háborúban.⁸¹ Ő ölte meg Valaot a naristák királyát, mely tettéért komoly kitüntetésekben részesült. Ő volt, annak a Trencsénben állomásozó római alakulatnak a parancsnoka, amelyik a kvádokat és markomannokat a 170-es évek végén megszálló római haderőhöz tartozott.⁸²

Az 1. századi barbaricum kereskedelmi kapcsolatok egyedülálló emléke Q. Atilius Primusnak a boldogfai templomba falazott felirata:⁸³

Q(uintus) Atilius | Sp(uri) f(ilius) Vot(uria tribu) Pri|mus inter(p)rex | leg(ionis) XV. idem (centurio) | negotiator an(norum) | LXXX H(is) s(itus) e(st) | Q(uintus) Atilius Cog(i)ta|tus Atilia Q(uinti) l(iberta) Fau|sta Privatus et | Martialis hered(es) | l(iberti) ? P(osuerunt)

A limestől meglehetősen messze befalazott sírkő, mégha a provincia területéről is származik, ennek ellenére a korai kereskedelem egyik fontos emléke. Az elhunyt ugyanis katonai pályafutása, ahol tolmács és centurio volt, befejeztével kereskedőként szállított árut feltehetően a Barbaricumba.

Természetesen némely felirat esetében olyan mértékben merülnek fel értelmezési problémák, hogy indokolt teljes kizárásuk a források közül. Ezek közé tartozik egy carnuntumi sírfelirat is:⁸⁴

D(is) [M(anibus)] | Sept(imio) Aisomodio | reg(i) Germ(anorum) vagy reg(ione) Germ(anicia) | Septimii Philippu[s] | et Helkiodorus | fratri incomparabili.

⁸⁰ Mócsy 1966, 203-206; Fontes II, 86-87.

⁸¹ AÉp 1956, 124; Fontes III, 174-176.

⁸² Fontes III, 174-176.

⁸³ Kolnik 1978, 62.

⁸⁴ CIL III 4453; Fontes IV, 75. A feliratról Betz 1968.

Az egyik feloldás szerint Septimius Aisomodius germánok királya (*reg(i) Germ(anorum)*) volt, míg a másik alapján csak a kisázsiai Germanicia regiojából (*reg(ione) Germ(anicia)*) származott. Ugyan különféle királyok feliratai nem ismeretlenek a római feliratos anyagból. Itt elég csak utalni azokra a polai feliratokra, melyek Rasparaganus roxolán királlyal állnak kapcsolatban.⁸⁵ Mégis a feliratot állító személyek nevei jelzik, hogy Septimius Aisomodius se germán, se pedig király nem volt.⁸⁶

Az epigráfiai emlékművek nap, mint napi gyarapodása miatt nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a kárpát-medencei kapcsolatrendszer vonatkozásában újabb adatokat nyerhetünk belőle.

A kapcsolatrendszer vizsgálatánál egyre nagyobb jelentőséget kap a folyamatosan bővülő numizmatikai és régészeti emlékművek. Itt elsősorban a római importtárgyak játszanak szerepet, melyek első összegyűjtését H.-J. Eggers végezte el.⁸⁷ Ő volt az, aki meghatározta azok Barbaricumba kerülését is. Így a kereskedelem mellett háborúk idején vagy ajándékként kerülhettek a barbárokhoz. Természetesen ennél figyelembe kell venni azok értékét és mennyiségét. A római kerámiák egyes fajtái (házi kerámia, terra sigillata), valamint ékszertípusok (fibulák, gyöngyök) számukat és elterjedésüket tekintve elsősorban kereskedelmi áruként jutottak a germánokhoz, valamint a szarmatákhoz. Részben a provinciák ellen intézet támadásokat kereshetnénk az ezüst és az arany tárgyak barbaricum feltevésében. Ennek azonban ellentmond, hogy ezek legtöbbször kincsleletként kerülnek napfényre, vagy a fejedelmi réteghez tartozó személyek temetkezéseinek a mellékletei. A nemesfém viseleti tárgyak és étkészletek esetében sokkal nagyobb a valószínűsége, hogy a római kormányzat ajándékként adta és külpolitikai eszközként használta őket. Így próbálta egyrészt megerősíteni az általa támogatott vezetőket, valamint megnyerni azok támogatását. A római tárgyaknál figyelembe kell még venni lelőhelyüknek a római piacokhoz/határhoz való közelségét. Az értekezés elkészítésénél, az aranyérmektől eltekintve, a már közölt leletanyagot használtam fel. A császárkori fejedelmek és kíséretük temetkezéseinek mellékletei sokat elárulnak a germán vezető réteg Rómához fűződő kapcsolatairól. A fejedelmi sírokról és mellékleteiről a poprádi királysír kivételével tudományos publikációk állnak a rendelkezésre. A Kárpát-medencéből ismert temetkezések szorosan kapcsolódnak a közép-európai Barbaricum vezető rétegének sírjaihoz. Ez különösen szembetűnő a 3.

⁸⁵ CIL V 32; ILS 52; CIL V 33; ILS 853.

⁸⁶ Mócsy 1962 ; Betz 1968, 15-17.

⁸⁷ Eggers 1951.

századtól, mivel a német- és lengyelországi Hassleben–Leuna–Sackrau körhöz hasonló temetkezések kerültek elő elsősorban a Felvidéken (Szlovákia). A strážeai, osztrópataikai, czékei és a 4. század utolsó harmadára datálható poprádi sírok jelzik a germán vezető réteg felértékelődését a római-germán kapcsolatrendszerben.

A numizmatikai emlékműanyag többféle információt hordozhat a római-barbár kapcsolatrendszeréről.⁸⁸ A római pénzek különféle nominációi a kereskedelemben és az áruforgalomban játszottak szerepet. Barbaricum elterjedésük egyrészt a kereskedelmi kapcsolatokkal, másrészt a Római Birodalomtól kapott évpénzekkel/ajándékokkal magyarázható, melyre több forrásban is találunk hivatkozást. Az értekezés keretében önálló katalógusban gyűjtöttem össze a Kárpát-medencéből ismert római aureusokat/solidusokat. A katalógusban csak a lelőhellyel rendelkező aranyak találhatóak és az összeállításánál a szakirodalomban közzétett érmek mellett több vidéki és országos múzeum eddig még közöletlen aranyát is felvettem. A listát kiegészítettem a levéltári és adattári adatokkal, mely segítségével olyan adatbázis jött létre, mely számos fontos információt kínál a római külpolitika e sajátos eszközeinek vizsgálatához. A katalógus és a hozzá tartozó elemzés minden tekintetben újdonságnak számít a római-barbár kapcsolatrendszer kárpát-medencei vizsgálatában. A katalógusban a Iulius-Claudius dinasztia uralkodásától I. Anastasiusszal bezárólag szerepelnek császáronként az érmek. A római aureus/solidus forrásértéke ugyanis éppen abban rejlik, hogy a provinciákban hosszú időn keresztül nem tartoztak a forgalmi pénzek közé, így a Barbaricumba római ajándékként vagy zsoldként kerülhettek.⁸⁹ Az irodalmi adatokkal való összevetés alapján a Róma által fizetett évpénz inkább ezüst denarokban érkezett, mely az árucserénél könnyebben felhasználható volt, mint az arany. Ezt támasztják alá a szórvány aranyérmek, melyek nagy részét ékszerként viselték. Az érmek lelőhelyeit uralkodónként és korszakonként az értekezés végén található térképeken vannak feltüntetve. A római érmeket a barbár ötvösök még nyersanyagként is felhasználták ékszerek készítésénél. Külön forráscsoportot jelentenek az éremleletek. Itt azonban figyelembe kell venni, hogy az adott időszakból milyen számban ismertek. Míg a bronz. És ezüstérmeket tartalmazó leleteket az alacsonyabb társadalmi réteghez tartozó személyek is elrejtették, addig az arany pénzekből és ékszerekből álló kincsek a magasabb társadalmi pozícióban lévőkhöz kapcsolhatók. Messzemenő következtetést egy-egy forgalmi pénzeket tartalmazó éremleletből csak óvatosan szabad levonni, mivel a földbekerülésük oka nem biztos, hogy

⁸⁸ Laser 1980, 13-15.

⁸⁹ Laser 1980, 15.

barbár betörés volt.⁹⁰ Ha egy korszakból érmekek tucatjai kerülnek elő és egy lelethorizontot adnak, akkor ott vagy bel- vagy külpolitikai válsághelyzettel számolhatunk.⁹¹ Ezt jól jelzik a 250-es évek érmeivel záródó pannoniai éremleletek, melyeket a tartományt 260-ban ért rendkívül súlyos kvád és szarmata támadás miatt rejtettek el.⁹² Az érmekek ugyanakkor nyersanyagforrást is jelentettek a barbaricum népek számára, amit a Pozsony Dévényújfalun (Bratislava-Devinka Nová Ves) előkerült 10-12. századi severuskori dénárból álló összeolvadt tömbök bizonyítanak.⁹³ Az érmekek propaganda szerepe, a feliratoknak és ábrázolásoknak köszönhetően szintén nem elhanyagolható.⁹⁴ Értelmezésük vitákhoz vezetett sok esetben, mint az a római-kvád kapcsolatok 2. századi vizsgálata szempontjából oly fontos Antoninus Pius féle *rex Quadis datus* feliratú érmekek esetében is megfigyelhető.

Az értekezés elkészítése során törekedtem az írott források kritikai elemzésére és az egyéb forráscsoportokkal való összevetésére. Mivel elsősorban nem eseménytörténeti munkát akartam készíteni, így a kapcsolatrendszer mindkét oldalát külön-külön mutatom be. Eközben azonban törekedtem arra, hogy a rendelkezésre álló forrásanyag segítségével, összevegyem a megfigyelhető folyamatokat és hatásaikat. Sajnos a Kárpát-medence Barbaricumjának belső viszonyait és a letelepedett, valamint bevándorló népek történetét – éppen az írott források hallgatása miatt – csak kis mértékben volt lehetőségem rekonstruálni.

⁹⁰ Fitz 1978, 97-225.

⁹¹ Fitz 1978, 226.

⁹² Fitz 1978, 159-225

⁹³ Elschek 2007, 146.

⁹⁴ R. Alföldi 1999, 83-117.

IMPERIUM ET BARBARICUM

A Kárpát-medence Barbaricumának földrajzáról és az ott élt népek társadalmi, gazdasági és etnikai viszonyairól a római források alig szólnak. Természetesen a római hadsereg és a császári igazgatás bizonyosan rendelkezett információkkal, melyek birtokába kémjeik útján és a katonai operációk során jutottak. Ezek azonban csak ritkán jelentkeznek az antik forrásokban. Sajnos ugyanez vonatkozik Strabón és Prolemaios művei, de vannak kivételek is mint Velleius Paterculus és Ammianus Marcellinus munkái. Ugyancsak következtetni tudunk a barbaricum társadalmi és etnikai berendezkedésre. Sajátossága az itt tárgyalt népeknek, hogy ugyan mint népet tárgyaljuk, de valójában több csoportból, társadalmi rétegből tevődtek össze, akiket többnyire laza kapcsolat kötött egymáshoz. Ez megfigyelhető a kárpát-medencei Barbaricum népeinek megnevezésében. Az antik irodalmi forrásokban hol szvébeknek, hol pedig kvádoknak nevezik a délnyugat Szlovákiában élt germánokat. Ugyanez figyelhető meg a szarmata/jazigok esetében is. A népnevekkel együtt a hatalmi struktúrákra vonatkozó adatokat nyerhetünk a különféle követjárások és események kapcsán. Így a vizsgált törzseknél a Kr.e. 1. századtól egészen a 4. század végéig megfigyelhető, hogy az adott népnek/törzsnek több királya/vezetője van, ami arra utal, hogy az egységesen tárgyalt népeknél különféle csoportokkal és néprészekkel kell számolnunk. Ez már a Regnum Vannianum bukását követően megfigyelhető, mivel az állam élére Vangio és Sido került, akik közül 69-ben még Vangio részt vesz a cremonai csatában, de Sido helyett már Italicusnak hívják a szvébek másik királyát. Ugyanez figyelhető meg a vandálok Kárpát-medencében történt megtelepedésénél, királyaikat ugyanis Raosnak és Raptosnak hívták.

A regnum Vannianum

A későköztársaság és koracsászárság korának nagy hódításai a római állam területi kiterjedését jelentősen megnövelték, ami elkerülhetetlenül a régi katonai és közigazgatási rendszer átalakulásához vezetett. A feladatok megsokszorozódtak, a megszállt és római fennhatóság alá vont területeken való állami berendezkedés megnövelte az állam kiadásait és ezzel együtt a hadsereget is. Az új területeket ugyanis nem csupán meghódítani, de megszervezni és megvédeni kellett, ami elengedhetlenné tette egy új védelmi politika bevezetését. A római köztársaság utolsó évszázadában ezért jelentek meg sorra a Rómától többé-kevésbé függő kliensállamok, hogy a Római Birodalom határai mentén – elsősorban Afrikában és Kisázsiaiban – hozzájáruljanak a már provinciává szervezett területek

védelméhez. Emellett lehetőséget biztosítottak a római befolyás számára és arra, hogy a megfelelő előkészületek után ezen államalakulatok integrálódjanak a római államba. A kliensi viszonyt Róma a törzsi szervezet vagy területi egység élén álló személyen keresztül tartotta fenn, akit számos esetben maguk a rómaiak helyeztek pozíciójába.⁹⁵ Így a kliensi viszonyban az „állami” mellett a személyi függés is megfigyelhető, melynek egyik legjobb példája Sulla és Bochas numidiai király kapcsolata.⁹⁶ Az antik forrásokban többféleképpen jelölték ezt a kapcsolatot *foedusként*, *amicitiaként*, *fidesként* vagy *obsequiumként*.⁹⁷ Ez a viszony azonban ingatag alapokon állt volna, ha ehhez a megfelelő társadalmi bázis nem jön létre. Ennek érdekében mind a köztársaság, mind a császárság számos kedvezményrel próbálta megnyerni a helyi vezető csoportokat. A kereskedelmi engedmények, kis mértékű részleges polgárjog-adományozások, ajándékok és pénzbeli juttatások voltak azok az eszközök, amelyek hozzájárultak a kiegyensúlyozott viszonyhoz a határok mentén és megfelelőképpen biztosították a római befolyást.

A Római Birodalom rajnai–dunai határai mentén keletkezett klienskirályságok történetét – napjainkban is sokat idézett könyvében – J. Klose foglalta össze.⁹⁸ A szerző az antik auktorok forrásadatai alapján mutatta be a rómaiakkal kapcsolatban álló törzsi államok belső és külső fejlődését. Elsődleges célja az összefüggések keresése volt ezen államok történetében és a Rómával kötött szerződéseikben. Véleménye szerint a Rajna és a Duna menti kliensállamok szerepe elsősorban a határvédelem volt méghozzá a Római Birodalmon kívül, amit kétféleképpen láthattak el: vagy magában a létezésükben, mint ütközőállam vagy már úgy jöttek létre, hogy feladatuk a határok védelme legyen.⁹⁹ Klose művéhez szorosan kapcsolódik E. Kornemann rövid tanulmánya, amelyben a római császárság külpolitikájának vizsgálata során mutat rá arra a sokat vitatott nézetre, hogy a klienskirályságok valójában a Római Birodalom láthatatlan határai voltak.¹⁰⁰ Klose és Kornemann elképzelése kétségtelenül sok esetben megalapozottnak látszanak, azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az 1. század legnagyobb válságai mind a Rajna, mind pedig a Duna mentén éppen ezekből a kliensállamokból indultak ki.¹⁰¹ Másrészt ezeknek az államoknak a szerepe, mint azt a későbbiekben látni fogjuk, lényegesen különbözött a római császárság kisázsiai és afrikai

⁹⁵ Klose 1934, 5-15. Részletesen ismerteti a köztársasági viszonyokat: Badian 1958.

⁹⁶ Badian 1958, 285-290.

⁹⁷ A forrásokban szereplő kifejezések részletes elemzéséhez ld.: Kornemann 1934, 7; Badian 1958, 1-14; Pitts 1989, 46.

⁹⁸ Klose 1934.

⁹⁹ Klose 1934, 131-132.

¹⁰⁰ Kornemann 1934. vö. Erdrich 1995, 57., ahol a szerző egyenesen azt állítja, hogy a császárság nyílt határait a Rómától függő germánok védték egészen Claudius uralmáig.

¹⁰¹ Klose kritikáját ld.: Kehne 1994; Kehne 2000.

területei mentén keletkezettekétől. A későbbi vizsgálatok, amelyeket a Rajna vidéken W. Will¹⁰², a Duna menti területeknél pedig Fitz J.¹⁰³, T. Kolnik¹⁰⁴ és L. F. Pitts¹⁰⁵ végeztek el, tovább finomították a római–germán kapcsolatrendszeréről alkotott képet. Az európai területen fekvő kliensállamokat elsődlegesen nem a római határok védelmére létrehozott ütközőállamoknak kell tekintenünk, mivel ez irányú szerepüket nem csak az 1. században, hanem később sem tudták ellátni. A germán területeken végbement népmozgások ugyanis olyan nyomást gyakoroltak a határmenti törzsekre, hogy ennek következtében vagy beengedésüket kérték a római provinciákba, vagy maguk is csatlakoztak a támadókhhoz. Ezt támasztják alá a Flaviusok uralkodásának végén elkezdődött összecsapások, és ebben a tekintetben a legnagyobb törést kétségkívül a 2. század második felében kitört markomann–szarmata háborúk jelentették.¹⁰⁶ A császári kormányzat célja a határai mentén lévő vele többé-kevésbé kliensi viszonyban álló törzsi államokkal kapcsolatban elsődlegesen a befolyásának biztosítása volt, méghozzá azért, hogy az egyes törzseknek és vezetőinek megerősödését, valamint nagyobb germán államalakulatok és szövetségi rendszerek kialakulását megakadályozza. Ezt támasztják alá G. Dobesch kutatásai is, aki az európai területekkel és népekkel való római birodalmi koncepció vizsgálata során kimutatta, hogy a rajnai–dunai klienskirályságok létrejötte nem Augustus, hanem Tiberius műve volt.¹⁰⁷ Az augustusi germánpolitika elsősorban a császári udvar környezetében, valamint a római hadseregben kiképzett, különféle tisztségekkel és rangokkal kitüntetett germánokra próbált építeni. Hazatértük után az ő segítségükkel akarta megvalósítani a helyi törzsi szervezett megnyerését, majd területeiknek integrálását a római államszervezetbe. A sors fintora, hogy éppen közülük kerültek ki azok a törzsi vezetők, akik megakadályozva ezt a folyamatot nem csupán presztízs, hanem katonai veszteségeket is okoztak a rómaiaknak.

Augustus halálát követően a császári politika iránya megváltozott, annak ellenére, hogy még Kr. u. 16-ig Germanicus több súlyos áldozatokkal és csekély eredménnyel járó hadjáratot vezetett a germán törzsek ellen. Tiberius hatalomra kerülésével ugyanis végett érték a nagy hódító háborúk és az offenzív támadó külpolitika feladásával a hangsúly a Rajna

¹⁰² Will 1987.

¹⁰³ Fitz 1965.

¹⁰⁴ Kolnik 1989.

¹⁰⁵ Pitts 1989.

¹⁰⁶ Erdrich 1995, 57. Véleménye szerint, amikor Domitianus uralma alatt a határvédelem kiépítése befejeződött nincs már szükség a kliensi kapcsolatok fenntartására a germánokkal és ez vezetett a háborúkhöz. Ami azért nem igaz, mivel a defenzív politika helyett éppen Domitianus indított támadást a határmenti germánok ellen és bonyolódott elhúzózó harcokba.

¹⁰⁷ Dobesch 1989, 53-59. vö. Dobiáš 1966, 117. és Kornemann 1934, aki a kliensállamok rendszerét Augustus alkotásának tartja, valamint Wolters 1989, 37-45., akinek véleménye szerint Tiberius egyáltalán nem foglalkozott a germán területekkel.

és Duna folyók nyújtotta természetes határok védelmére helyeződött, ami a Rajna menti tartományok haderejének megerősítésében is megfigyelhető volt.¹⁰⁸ Természetesen ez az új politika sokak számára a korábbi tradíciók tükrében nehezen volt érthető, amely megfigyelhető Tacitusnál és Suetonius Tiberius életrajzában, ahol a szerző a császár bűneként említi meg, hogy a határok elhanyagolása miatt a szomszédos népek állandó betöréseikkel feldúlták a tartományokat és ezzel a politikájával magának a császárságnak a létét is veszélybe sodorta.¹⁰⁹ Valójában a császári kormányzat a korábbi erődemonstráció helyett inkább a diplomáciai eszközökkel tett kísérletet a veszélyforrások hatástalanítására. Az augustusi "örökséget" jelentő két legveszélyesebb germán vezértől Arminiustól és Maroboduustól, akik a kezdetekben mindketten római szolgálatban álltak, alig pár év alatt megszabadultak, még hozzá olyan ügyesen, hogy a markomann király magánál a római császárnál kért menedéket honfitársai által történt elűzése után. A tiberiusi politikában a római ellenőrzés és befolyás eszközeként azért értékelődik fel a kliensi rendszer kiépítése, mivel mindenképpen elejét akarta venni egy újabb hatalmi koncentrációnak, okulva a korábban történelemből. Az új rendszer ugyanis lehetőséget biztosított arra, hogy a diplomáciai eszközök segítségével: ellenjelöltek kijátszásával és belső ellentétek szításával kifogják a szelet egy esetleges újabb Róma ellen irányuló germán szövetségi rendszer mögül. A határok mentén a kisebb–nagyobb háborúktól eltekintve, amelyeket általában a helyi tartományi haderő további csapatok bevonása nélkül sikeresen hártott el, a rendszer egészen Domitianus uralkodásáig jól működött. Ekkor azonban a diplomáciai eszközök helyett a császár a katonai erővel akart fellépni a markomannokkal és kvádokkal szemben, amely kudarchoz vezetett és csak jelentős számú csapatok felvonultatásával sikerült véget vetni a harcoknak. A Tiberius által létrehozott kliensi rendszer bukását az Kr.u. 160-as években kitört markomann és szarmata háborúk jelentették, amelyeket egy ideig halogatni lehetett, azonban elkerülni nem. A germán népcsoportoknak a római határoktól távol lezajlott vándorlására a császári diplomácia nem gyakorolhatott befolyást, így vagy a korábbi határmenti törzsek befogadásával tudta volna csak a feszültséget Közép- és Észak-Európában enyhíteni, vagy pedig a fegyverek erejével tehetett kísérletet korábbi klienseivel és az újonnan megjelenő népekkel szemben a területi integritásának védelmére. A kormányzat bízva a legiok erejében a fegyvereket választotta, amely a római császárság történetének legsúlyosabb és legnagyobb veszteséggel járó háborújához vezetett. Mégis a tiberiusi rendszerrel kapcsolatban elmondhatjuk, hogy közel

¹⁰⁸ Tac. Ann. I, 11. 4. vö. Swoboda 1964, 36-38; Dobiaš 1966, 117; Mócsy 1975, 46-48.

¹⁰⁹ Suet. Tiberius 41. vö. Wolters 1989, 45., aki a germániai területek feladását a Tiberius császársága alatt uralkodó politikai érdektelenségben látja.

150 éven át lehetőséget teremtett arra, hogy a római tartományokat a rajnai és a dunai határok felől nagy és súlyos áldozatokkal járó támadás ne érje.

A tiberiusi stratégiához kapcsolódva a római politika hozta létre a Kárpát-medence első germán „államalakulatát”, mely nevét az élére kinevezett királyról Vanniusról kapta. A regnum Vannianum történetének kutatása az utóbbi közel száz évben számtalan problémát vetett fel, amelyek közül számosra napjainkig sem sikerült megnyugtató választ adni. A különféle vélemények és feltételezések eltérő, egymással is szembenálló eredményekre vezettek. Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy vizsgálódásaink nagyrészt közvetett bizonyítékokon alapulnak, és ezért elkerülhetetlen a feltételes mód használata megállapításainknál.¹¹⁰

A Regnum Vannianum történetéhez irodalmi és régészeti források egyaránt rendelkezésünkre állnak. A legrészletesebben Tacitus Annaleséből értesülünk az új germán állam keletkezéséről,¹¹¹ továbbá későbbi fejlődéséről, valamint bukásának körülményeiről.¹¹² Tacitus adatait Idősebb Plinius Naturalis Historia művében található pár soros utalás egészíti ki, amely a Duna mentén található népek bemutatása során emlékezik meg a Regnum Vannianum fekvéséről és hatáiról.¹¹³ Plinius adatai annak ellenére, hogy az említett események még az életében történtek, a későbbi betoldások és kiegészítések miatt nehezen értelmezhetőek. Így Tacitus Annalese nélkül szinte semmit sem tudnánk a regnum Vannianum történetéről, mégha a műve közel két emberöltővel az események után a 110-es években is született.¹¹⁴ Tacitus számos korábbi forrást – senatusi jelentéseket és más római szerzők műveinek részeit – bedolgozott munkájába,¹¹⁵ így adatainak hitelességét nagyobb részben elfogadhatjuk. Természetesen sok esetben, mivel megfelelő források nem által a rendelkezésére, tudósításában az általánosítások segítségével igyekszik ezen hiányokat pótolni. Ha nem is közvetlenül az általunk vizsgált témára vonatkozik, mégis fontos következtetések vonhatók le a Germaniából. Tacitus irodalmi munkásságának vizsgálata során a kutatók már elég korán bebizonyították, hogy sok esetben nem a mű keletkezésekor

¹¹⁰ Hofeneder 2003, 629.

¹¹¹ Tac. Ann. II, 63, 6.

¹¹² Tac. Ann. XII, 29-30.

¹¹³ Plin. Nat. Hist. IV, 80–81. "*superiora inter Danuuium et Hercynium saltum usque ad pannonica hiberna Carnunti Germanorumque ibi confinium campos et plana Iazyges Sarmatae montes uero et saltus pulsi ab iis Daci ad Pathissum amnem a Maro siue Duria est a Suebis regnoque Vanniano dirimens eos auersa Bastarnae tenent aliique inde Germani.*"

¹¹⁴ Borzsák 1978, 397-398, 462-479.

¹¹⁵ Borzsák 1978, 479-484.

uralkodó viszonyokat, hanem jóval korábbi állapotokat mutat be, ami a Germania esetében különösen figyelemreméltó.¹¹⁶

A Regnum Vannianum történetével kapcsolatban a Morva területek mellett, Alsó-Ausztria és Délnyugat-Szlovákia került a kutatás középpontjába. A vizsgált területeken talált római és germán leletanyag feldolgozásai eltérő kulturális és gazdasági fejlődésről tettek tanúságot. Míg a Morva-medencében talált leletanyagot J. Tejral közölte több tanulmányában,¹¹⁷ addig az alsó-ausztriai lelőhelyeket L. Franz,¹¹⁸ E. Benninger¹¹⁹, majd H. Adler¹²⁰ és M. Pollak¹²¹ gyűjtötte össze és ismertette. A legnagyobb előrelépést azonban a Szlovákiában 1950-től megkezdett ásatások és azok publikálása jelentette. Míg E. Benninger csupán kis számú korai leletanyagot tudott nagy munkájában bemutatni,¹²² addig a T. Kolník és a szlovák régészek több gazdag temetőt, valamint fejedelmi temetkezést tártak fel.¹²³ Az abrahámi, kostolná pri dunajii (jokai) és sládkovičovi temetők nagy sírszáma és római importáruban való gazdagsága új megvilágításba helyezte a regnum Vannianum történetét.¹²⁴ A leletanyag mennyiségi, valamint minőségi összetételének elemzése és értékelése során a kutatók jelentős része elfogadottnak tekinti, hogy a Kr. u. I. század első felében megjelenő – a Cseh-medencében található leletanyaggal szoros kapcsolatot mutató – germán népesség azonosítható a markomann királyok kíséretével.¹²⁵ A nagy temetők mellett egy vagy csupán pár sírból álló temetkezéseket tártak fel elsősorban a Morvától keletre, amelyeket a bennük talált gazdag mellékletek miatt fejedelmi temetkezésekként határozták meg. A vysokai és a zohori sírok korát a római importárak segítségével sikerült meghatározni, ami az I. század második és a II. század első felére tehető.¹²⁶ A közelmúltban J. Tejral a mušovi markomann fejedelmi temetkezés leletei tükrében rámutatott arra, hogy ezen sírok esetében sokkal inkább beszélhetünk a kíséretben jelentős szerepet játszó személyekről, vagy magáról a fejedelem rokonságáról, semmint magáról a fejedelemről.¹²⁷ Az a jelenség, hogy az 1. század első feléből a szlovák és osztrák területekről nem ismerünk fejedelmi temetkezést, összefüggésben

¹¹⁶ Kahrstedt 1939, 183-184; Borzsák 1978, 416-428; Kunow 1985. 250.

¹¹⁷ Tejral 1968. és Tejral 1970.

¹¹⁸ Franz 1928.

¹¹⁹ Benninger 1934. és Benninger 1940.

¹²⁰ Adler 1977.

¹²¹ Pollak 1980.

¹²² Benninger 1940, 669-744.

¹²³ A temetők részletes publikációját ld. Kolník 1980.

¹²⁴ Kolník 1980.

¹²⁵ Kolník 1964; Kolník 1971; Kolník 1977; Tejral 1968; Tejral 1993. vö. Fitz 1993. és Fitz 1999., aki a régészeti leletanyaggal szemben továbbra is a Tacitus és Plinius kínálta adatok filológiai elemzésén keresztül igyekszik a regnum Vannianumot a Morvától nyugatra lokalizálni.

¹²⁶ Krekovič 1992, 55-57.

¹²⁷ Tejral 1993; Peska–Tejral 2002.

állhat Vanniusnak és kíséretének Kr. u. 50-ben történt menekülésével. Mégis az 1. század második felére datált sírok fontos forrásai annak a gazdagságnak, amely Vannius uralmával kezdődött, ugyanis a római bronztárgyak egy része már korábban a germánokhoz került és a családi készletből helyezték az elhunytak mellé. A történelmi–irodalmi és a régészeti források összevetése és kiértékelése számos olyan lehetőséget kínál, amelyek segítségével rekonstruálhatjuk a Regnum Vannianum történetét és választ adhatunk a felmerült kérdésekre.

A Drusus által Kr. u. 18 körül létrehozott Regnum Vannianum keletkezésének története szoros összefüggésben áll az Augustus uralkodása alatt elkezdett, majd Tiberius kormányzata alatt megváltozott germánpolitikával.

A Kr.e. 14 és 9 között a Galliába betörő germán törzsek ellen idősebb Drusus több hadjáratot vezetett, amelyek során jelentős területeket foglalt el és csapatai egészen az Elbáig hatoltak előre, majd halálát követően egészen Kr.e. 4-ben bekövetkezett leváltásáig Tiberius állt a rajnai hadsereg élén.¹²⁸ A római csapatok előretörése a germán területeken jelentős népmozgásokat váltott ki, amelyek a majnai és elbai területeken élő markomannokat is érintették, akik Maroboduus vezetésével a mai Cseh-medencébe vándoroltak,¹²⁹ ahol a hegyek és a hatalmas kiterjedésű erdők által védett területen letelepedtek.¹³⁰ Maroboduus itt látott hozzá hatalmának kiépítéséhez, méghozzá a principatus példája alapján, amit a császári udvarban ismerhetett meg, amikor Rómában tartózkodott.¹³¹ A markomann királyság befolyásának gyors növekedése figyelhető meg az ezt követő években. A szomszédos területeket és törzseket vagy uralma alá vonta, vagy szövetségre lépett velük.¹³² Hatalmának kiterjesztésekor római példák alapján Maroboduus olyan kliensi rendszert épített ki, amely a személyétől való függésen alapult. Terveinek megvalósításához sikerült megnyernie a markomann törzsi vezető réteget, amely az új területek hatalmi érdekszférájába való bekapcsolása következtében számos politikai és gazdasági előnyben részesült.¹³³ A szövetséges törzsekből és saját alattvalóiból egy közel 70.000 gyalogosból és 4.000 lovasból álló hadsereget hozott létre, amelynek felépítésénél és kiképzésénél a római példákat

¹²⁸ Strab. VII, 1, 3-4; Laser 1979, 170; Will 1987, 2.

¹²⁹ Vell. Pat. II, 108, 1; Klose 1934, 67; Schmidt 1938, 130 és 144; Koppe 1989, 387.

¹³⁰ Strab. VII, 1, 3. és 5. vö. Ondrouch 1956, 66-70.

¹³¹ Dobiáš 1960, 156. vö. Velleius Paterculus jellemzését, amely tökéletesen illik a principátus politikai rendszerére: Vell. Pat. II, 108. 2.: "*non tumultuarium neque fortuitum neque mobilem et ex voluntate parentium constantem inter suos occupavit principatum*"

¹³² Vell. Pat. II, 108. 2.: "*locis finitimus omnis aut bello domuit aut condicionibus iuris sui fecit.*" vö. Klose 1934, 69; Schmidt 1938, 146.

¹³³ Friesinger–Mitscha–Märheim 1973, 118.

alkalmazta.¹³⁴ Ez a jelentős haderő azonban nem csupán a germán törzsek között biztosította befolyásának megerősödését, de hozzájárult ahhoz is, hogy a római külpolitika egyre inkább kezdett számolni azzal a fenyegetéssel, amit az északi határai mentén jelentkező hatalmi koncentráció jelentett. Ezt támasztják alá mind Strabón, mind pedig Velleius Paterculus tudósításai, amelyek szerint egy esetleges támadás még magát Itáliát is veszélybe sodorhatta volna.¹³⁵

A császári kormányzatnak az egyre növekvő veszélyre reagálnia kellett. A korábbi germaniai állapotokhoz képest, amelyre az egymással civakodó, megosztott törzsi szervezett volt jellemző, most egy jelentős erőt felvonultatni tudó és több népcsoportot egységbe tömörítő germán királyság jelent meg az északi határai mentén. A diplomáciai lehetőségek alkalmazására nem volt már lehetőség, így az ellenjelöltek kijátszása és a palotaforradalom szervezése helyett a markomann veszély hatástalanítása a római legiokra várt.¹³⁶

A Kr. u. 6-ban Tiberius vezetésével megindult római támadás két oldalról akarta harapófogóba szorítani a germánokat, megosztva erőiket.¹³⁷ A Rajna felől a chattusok földjén keresztül Sentinus Saturninus vezetésével nyomult előre az egyik, míg Tiberius vezetésével a Dunától a másik sereg. Már csak pár napra jártak a markomann szállásterületektől, amikor a germán hadjárat toborzásai és a római adópolitika miatt a hátszágban hatalmas méretű felkelés robbant ki. A pannon–dalmata lázadás alapjaiban rázta meg a Római Birodalmat, mivel Itália kapujában egy már római államrendszerbe vont terület lakossága lázadt fel.¹³⁸

A megváltozott körülmények hatására Tiberius tárgyalásokba bocsátkozott a markomann királlyal, hogy elkerülje a kétfrontos háborút. A római hadsereg átcsoportosítása sürgetővé tette a békeszerződés megkötését, amely így gyorsan megszületett. A szerződésben foglaltakat részletesen nem ismerjük, így csak következtethetünk a tartalmára, azonban a legnagyobb politikai jelentősége az volt, hogy Maroboduus egyenrangú félként kötötte meg Tiberiusszal.¹³⁹ Feltételezhetjük, hogy ezt követően a korábbi kliensi viszonyt az *amicitia*

¹³⁴ Vell. Pat. II, 109, 2. A Velleius által közölt számot nem tarthatjuk túlzónak, ha figyelembe vesszük, hogy a római hadműveletek során Kr. u. 6-ban milyen jelentős számú legiot és auxiliáris alakulatot vonultatott Tiberius Maroboduus ellen.

¹³⁵ Vell. Pat. II, 10, 2; Strab. VII, 1, 3-4., vö. Schmidt 1938, 154; Dobiáš 1960, 159; Dobiáš 1966, 24; Fitz 1977, 545.

¹³⁶ Dobiáš 1960, 158-159; Pitts 1989, 46. Maroboduus a rómaiakkal szemben továbbra is ragaszkodott a fegyveres semlegesség politikájához. A háborút feltehetőleg a langobardok kivándorlása váltotta ki, akik a római uralom elől Maroboduus királyságába menekültek.

¹³⁷ Vell. Pat. II, 109, 5; Suet. Tiberius 16; Klose 1934, 69; Fitz 1999, 20.

¹³⁸ Mócsy 1962, 544-546; Mócsy 1990a, 33.

¹³⁹ Tac. Ann. II, 26, 3. "[Tiberius] sic Suebos regemque Maroboduum pace obstrictum" vö. a különféle elképzeléseket a szerződés tartalmáról Klose 1934, 71; Dobiáš 1960, 159; Kolnik 1977, 147; Dittrich 1987, 7; Pitts 1989, 47. Hogy a szerződést egyenrangú félként köthette Maroboduus arra utal a Tacitusnál található szóváltása Arminiusnak és a markomann királynak az Kr. u. 17-ben történt összecsapás előtt. Arminius ellenfele

váltotta fel.¹⁴⁰ A J. Dobiáš szerint a békeszerződés tartalmazhatott olyan részeket, amelyek alapján egymás uralmát és területeinek integritását kölcsönösen elismerték, valamint eltekintenek a további hadviseléstől.¹⁴¹ J. Klose a későbbi események alapján feltételezte, hogy az Kr. u. 6-ban kötött megállapodás alapján Maroboduus ígért arra, hogy a római uralommal szembeszállókat nem fogja támogatni.¹⁴² Emellett nem zárhatjuk ki, hogy bizonyos gazdasági–kereskedelmi kedvezményekben, a *ius commercii* nyújtotta előnyökben is részesedtek a markomannok,¹⁴³ ugyanis a római import és luxusárak nagy méretű gyarapodása figyelhető meg a mai Cseh-medencében, szállásterületükön.¹⁴⁴ A kedvező politikai viszonyok következtében Maroboduus királysága az észak felé irányuló kereskedelmi utak egyik központjává és elosztóhelyévé vált.¹⁴⁵ Ezt támasztja alá Tacitus is, aki Annalesében a királyság központjában a római kereskedők jelenlétéről számol be, akik a helyi vezetőréteg római termékekkel való ellátásában játszottak jelentős szerepet.¹⁴⁶

Maroboduus tekintélye és befolyása a rómaiakkal kötött szerződésnek köszönhetően mind a királyságon belül, mind a germán világban nagy mértékben megnövekedett. A korábban megkezdett fegyveres semlegesség politikája, amit továbbra is folytatott, meghozta eredményeit és nem kellett többé tartania egy esetleges római katonai támadástól. A hatalmának csúcsán azonban a germán világban olyan változások kezdődtek el, amelyek nem csupán a rómaiakra, de magára Maroboduusra nézve is veszélyt jelentettek.

A pannon–dalmata felkelés a római császárság haderejének és erőforrásainak nagy részét lekötötte és ezt használta ki Arminius a cheruskusok fejedelme, aki Maroboduushoz hasonlóan kezdetben a rómaiak szolgálatban állt, saját céljainak megvalósítására.¹⁴⁷ Az elégedetlen germánok élére állva sikeresen csalta törbe és semmisítette meg P. Quintilius

szemére veti, hogy csak az ajándékokkal és könyörgéssel tudta kicsikarni a szövetséget – Tac. Ann. II, 45, 3.

"...ac mox per dona et legationes petivisse foedus". Ezen vádak kapcsán Maroboduus konkrétan utal a békekötésre – Tac. Ann. II, 46, 2. "at se duodecim legionibus petitem duce Tiberio inlibatam Germanorum gloriam servavisse, mox **condicionibus aequis discessum**"

¹⁴⁰ Erre utal Tac. Ann. II, 63, 1. "nam multis nationibus clarissimus quondam regem ad se vocantibus Romanam amicitiam praetulisse." A római *amicitia* hangsúlyozása Maroboduus bukásakor és menekülésekor éppen erre a szerződésre vezethető vissza ld. Klose 1934, 71; Dobiáš 1960, 159; Pitts 1989, 46.

¹⁴¹ Dobiáš 1960, 159-160.

¹⁴² Klose 1934, 71.

¹⁴³ Klose 1934, 72. 47. lábjegyzet és 146.

¹⁴⁴ Eggers 1951, 64-65. és 72-74; Wolagiewitz 1970, 266; Kunow 1985, 239. vö. Dittrich 1987, 17-19, aki rámutat arra, hogy nem csupán a kereskedelem útján, hanem ajándékként is a markomannokhoz kerülhettek a római termékek.

¹⁴⁵ Lund Hansen 1987, 185.

¹⁴⁶ Tac. Ann. II, 63, 3. "... et nostris e provinciis lixiae ac negotiatores reperti, quos ius commercii, dein cupido augendi pecuniam, postremum oblivio patriae suis quemque eb sedibus hostilem in agrum transtulerat."

Eggers 1951, 43-45, 72-73., ahol az importtárgyak felsorolása található. Vö. Wielowiejski 1982, 266; Kunow 1985, 245; Dittrich 1987, 19; Lund Hansen 1987, 217.

¹⁴⁷ Vell. Pat. II, 118, 2; Petrikovits 1966, 175-178.

Varus germaniai helytartót három legiójával együtt.¹⁴⁸ Arminius győzelme azonban nem csak a rómaiakat, hanem Maroboduust is súlyosan érintette. A teutonburgi győztes ugyanis a germánok között gyorsan nagyobb tekintélyre tett szert mint a markomannok királya.¹⁴⁹ A további harcok folytatásához szövetségesekre volt szüksége és ezért Varus levágott fejének a markomann királyi központba való elküldésével megpróbálta Maroboduust megnyerni a közös Róma ellenes fellépésre.¹⁵⁰ A válasz azonban elutasító volt, mivel a szerencsétlen helytartó fejét továbbküldték Rómába. A markomann király nem akarta feladni semlegességi politikáját, különösen akkor nem, amikor a római ellentámadás már küszöbön állt. A három legio és a hozzá tartozó segédc csapatok pusztulása ugyan súlyos katonai veszteség volt, azonban a római állam tartalékai segítségével gyorsan és határozottan tudott fellépni a lázadókkal szemben. Természetesen ebben közrejátszott, hogy a varusi vereség előtt a pannon–dalmata felkelést sikerült leverni. Így már Kr. u. 10-ben Tiberius vezetésével jelentős katonai kontingensek kezdték meg előrenyomulásukat a cheruskosok ellen.¹⁵¹

Maroboduus politikai helyzete csak ekkor vált igazán nehézé, ugyanis előbb a germánok, majd Kr. u. 12-ben pedig a rómaiak számítva segítségére csapatokat kértek tőle a háborúba.¹⁵² A germánok segélykérését egyrészt feltehetőleg a 6-ban kötött szerződés miatt nem teljesítette, mivel ezután elesett volna azoktól a kedvezményektől, amelyekben a rómaiak részesítették. Másrészt fontos szerepet játszott döntésében, hogy egy esetleges beavatkozás csak Arminius tekintélyének kedvezett volna, mivel csupán mellékszerepet játszhatott volna a harcokban és a győzelmek csak vetélytársát erősítették volna. A korábbi tapasztalatai alapján tisztában volt azzal, hogy a felvonuló csapatokkal szemben csak csatákat lehet nyerni, magát a háborút azonban nem lehet győztesen befejezni.¹⁵³ A semlegességi politika fenntartását a rómaiakkal szemben elsősorban a germán belpolitika dominálta. A segédc csapatok küldésével ugyanis a maradék tekintélyét is elvesztette volna királyságában és befolyási övezetében, ezért továbbra is a fegyveres semlegességre építve a kéréseket visszautasította. Döntése azonban ahhoz vezetett, amitől a leginkább tartott: a presztízsveszteséghez és az elszigetelődéshez a germán törzsek között.

A római segítségkérések elutasítása következtében a császári kormányzat szemében

¹⁴⁸ Strab. VII, 1, 4; Vell. Pat. II, 117-118; Suet. Augustus 23. és Tiberius 17. A Velleius Paterculusnál található utalás (II, 119, 1.), amely szerint Crassus veresége óta ez volt a legsúlyosabb csatavesztés, kétségkívül helytálló. Különösen abban a tekintetben, hogy a későbbiekben hozzájárult az augustusi germánpolitika feladásához, ami a germaniai területek kiürítését vonta maga után. Vö. Dobesch 1989.

¹⁴⁹ Dobiáš 1960, 161., aki a problémát tanulmányában részletesen elemzi.

¹⁵⁰ Dobiáš 1960, 161.

¹⁵¹ Suet. Tiberius 18, 1.

¹⁵² Nagy 1989, 62.

¹⁵³ Dobiáš 1960, 161; Nagy 1989, 62.

megbízhatatlanná vált, amit csak tetézett, hogy államát és katonai erejét a válságok nem rázták meg, így állandóan fennállt a veszélye egy esetleges politikai fordulatnak.¹⁵⁴ A római külpolitika gondját azonban a germánok beharca megoldotta. Augustus halála után az új római külpolitika a csekély eredménnyel járó háborúk helyett inkább kiürítette a germán területeket, visszavonva csapatait a Rajnához. Arminius és szövetségesei fellélegeztek. A harc a szabad Germania két legnagyobb és legerősebb vezetője között elkerülhetlenné vált. Maroboduus a korábbi befolyásának visszaszerzéséért szállt harcba vetélytársával, míg a vele szembenállók szemében a germánok ügyének elárulója volt és ez adott erkölcsi alapot a háborúra.¹⁵⁵ A korábbi királyi hatalmának felbomlása azonban már megkezdődött, ugyanis a csata előtt a semnonok és a langobardok elpártoltak tőle, ami katonai pozíciójának meggyengüléséhez vezetett. A Kr. u. 17-ben lezajlott csata Maroboduus vereségével végződött és ezzel uralma a szövetséges törzsek felett megszűnt, királysága szétesett és hatalma csak a markomann területekre korlátozódott. Az új helyzetet természetesen a római kormányzat nem hagyhatta kihasználatlanul és ekkor látott hozzá az új külpolitika alkalmazásához, amikor megtette a már régóta szükséges lépéseket ellenfeleivel szemben.

Az illyricumi, dunavidéki kérdések rendezését Tiberius már korábban is tervezte, megvalósítására azonban csak Augustus halála után került sor.¹⁵⁶ Illyricum volt a kísérleti területe az új külpolitikának, amelynek háttérében az Arminius ellen segítséget kérő markomann király állt, jelezve hatalmának meggyengülését és a lehetőséget a politikai viszonyok újrendezésére a Duna mentén.¹⁵⁷ Ugyan Tiberius elutasító választ adott Maroboduus leveleire, hivatkozva a korábbi magatartására, azonban Kr. u. 17-ben saját fiát Drusus küldi az illyricumi ügyek rendezésére.¹⁵⁸

Drusus kihasználva a diplomáciai lehetőségeket kiválóan oldotta meg feladatát, úgy hogy egymás ellen kijátszotta a germánokat.¹⁵⁹ Az új politika sikerét a legjobban az mutatja, hogy az Illyricumban elért sikereiért Kr. u. 20 május 28-án *ovatiót* tartott Rómában.¹⁶⁰

A markomann fejedelmi udvarban történtek leginkább egy shakespearei királydrámával hasonlíthatók össze. Drusus ugyanis a befolyását veszített és szorongatott helyzetben lévő Marobodusszal szemben Catualdát, a gotókhöz menekült markomann

¹⁵⁴ Dobiáš 1960, 160 és 164; Nagy 1989, 64.

¹⁵⁵ Dobiáš 1960, 164.

¹⁵⁶ Suet. Augustus 97.

¹⁵⁷ Tac. Ann. II, 44, 1-2; Nagy 1989, 64-65.

¹⁵⁸ Tac. Ann. II, 46, 5.

¹⁵⁹ Tac. Ann. II, 62, 1. "*haud leve decus Drusus quaesivit inliciens Germanos ad discordias*" vö. Wolters 198., 43-45. véleménye szerint semmiféle római politikai befolyást nem szabad keresnünk az események mögött, hanem csupán a véletlennek volt köszönhető, hogy ilyen kedvezően alakultak a történések.

¹⁶⁰ Tac. Ann. II, 64, 1. vö. Mócsy 1990, 35.

herceget játszotta ki.¹⁶¹ Catualda – feltehetőleg a rómaiaktól kapott pénzen – zsoldosokat toborzott, és segítségükkel, valamint a helyi törzsi vezető réteg egy részének a támogatásával megdöntötte a markomann király uralmát.¹⁶² A törzsi arisztokrácia a hatalom meggyengülése, a gazdasági és politikai előnyök elvesztése miatt támogatta a trónkövetelőt.¹⁶³ Ugyanakkor nem zárhatjuk ki, hogy a római politika különféle ajándékokkal és kedvezményekkel törekedett az új jelölt támogatásának biztosítására a helyi vezető rétegnél.¹⁶⁴ Maroboduus és hívei számára nem maradt más lehetőség mint a menekülés, mivel befogadásra a germán törzseknél nem számíthatott, így a római terület felé indult és kíséretével átkelt Noricumba, ahol menedéket kért a római kormányzattól.

Az új markomann király, Catualda uralma sem tartott sokáig. Rövid idővel később Vibilius vezetésével a hermundurok megbuktatták és kiűzték országából.¹⁶⁵ A hermundurok megjelenése arra enged következtetni, hogy Drusus Catualda személyét is túlságosan veszélyesnek ítélte, és ezért a hermundurok bevonásával szabadult meg tőle. Feltételezhetjük, hogy az új király a törzsi arisztokráciával egyetértésben a maroboduusi politikához hasonlóan a befolyási övezetét ki akarta terjeszteni, amit a rómaiak nem nézettek jó szemmel. Maroboduus megbuktatásával szemben itt nem kellett ellenjelöltet kijátszani, mivel nem létezhetett olyan érvényben lévő szerződés, ami egymás uralmának és területi integritásának elismerését tartalmazta. Így Drusus egy másik nép bevonásával vetett véget Catualda uralmának, aki kíséretével korábbi áldozatát követve szintén a római határokhoz menekült. A hatalmi harcok a markomannok korábbi gazdagságának hanyatlását vonták maguk után, amely a római import mennyiségének nagy mértékű csökkenésében, valamint a kereskedelmi utak keletre való eltolódásában is megfigyelhető.¹⁶⁶

Arminiust, a rómaiak másik nagy ellenségét is utolérte a végzete. Hasonló utat akart bejárni mint Maroboduus, és ezért egy önálló királyság megszervezésére tett kísérletet.¹⁶⁷ Ez azonban megbukott a germán törzsi szervezet ellenállása és a római diplomácia beavatkozása következtében. Arminiust i.sz. 21-ben saját rokonsága gyilkolta meg és ezzel elhárult a

¹⁶¹ Nagy 1989, 65.

¹⁶² Tac. Ann. II, 62, 2. "*is valida manu fines Marcomanorum ingreditur corruptisque primoribus ad societatem inrumpit regiam castellumque iuxta situm.*" vö. Dobiáš 1960, 169; Fitz 1999, 26.

¹⁶³ Friesinger–Mitscha–Märheim 1973, 118. A szerzők azon nézete nem fogadható el, amely szerint a katonai organizáció miatt került szembe a nemességgel és ez volt az elpártolásuk fő oka. Sokkal inkább feltételezhetjük, hogy a megritkuló kereskedelmi forgalom és a korábbi kiváltságos gazdasági helyzet elvesztése vezettek Maroboduus bukásához saját törzsén belül.

¹⁶⁴ Lund Hansen 1987, 166.

¹⁶⁵ Tac. Ann. II, 63, 5; Alföldi 1943, 182; Swoboda 1964, 34; Nagy 1989, 65 – véleménye szerint megbuktatásánál a római politika szerepéről nem beszélhetünk.

¹⁶⁶ Wolagiewitz 1970, 230-231; Wielowiejski 1982, 266; Lund Hansen 1987, 166.

¹⁶⁷ Tac. ann. II, 88, 2; Dobiáš 1960. 166; Petrikovits 1966.

veszély egy újabb germán hatalmi centrum kialakulását illetően.¹⁶⁸ Halálának körülményei azért is gyanúsak, mivel Tacitus tudósítása szerint korábban Adgandestrius a chattusok fejedelme levélben felajánlotta segítségét a császári kormánynak a cheruscus király meggyilkolásához, ha a rómaiak ahhoz mérget küldenek.¹⁶⁹ Ajánlatát azonban a senatus elutasította, mégis feltételezhetjük, hogy ezt a színjátékot maga Tiberius rendezte és így a senatusi döntésre hivatkozva akarta a római kormányzat bármiféle szerepválását a történelemben eltusolni. Ugyanis ahhoz nem férhet kétség, hogy Arminius halálával a legtöbbet a római császárság nyerte, megszabadulva attól az embertől, aki állandó veszélyforrást jelentett határai mentén.

Drusus illyricumi tevékenységének eredményeként a korábbi markomann törzsi hatalom a belháború, valamint a külső támadás következtében jelentős mértékben meggyengült. A római kormánynak azonban újabb megoldásra váró feladattal kellett szembenéznie. Maroboduus és követői ugyanis elhagyva korábbi otthonukat átkeltek a Dunán a római fennhatóság alatt álló Noricumra.¹⁷⁰ A markomann király innen fordult a római császárhoz, hogy menedéket kérjen.¹⁷¹ Tiberius Ravennában jelölt ki számára lakhelyet és ezután a császári politikában – mint arra Tacitus is utal – Maroboduus szerepe az volt, hogy ha a szvébek elbizakodnának, úgy lehessen őt mutogatni, mintha vissza akarna térni országába.¹⁷² Kísérete azonban továbbra is vagy Noricumban vagy a szomszédos területeken várakozott, akikhez később csatlakoztak a megbuktatott Catualda követői. Maroboduushoz hasonlóan a rómaiak Catualdát is befogadták, számára viszont a galliai Forum Iulium városát jelölték ki tartózkodási helyül. A határ mentén tartózkodó germánokat vezetőikkel ellentétben nem a Római Birodalom területén, hanem határain túl telepítették le.

¹⁶⁸ Uo. Feltehetőleg a törzsének arisztokráciája szállt szembe törekvéseivel.

¹⁶⁹ Tac. Ann. II, 88, 1; Wolters 1989, 45. ismét csak a véletlennek tulajdonítja, hogy Róma számára kedvezően alakultak a germániai történések.

¹⁷⁰ Tac. Ann. II, 63, 1. "*transgressus Danivium, qua Noricam provinciam praefluit*". Bár Tacitus Noricumot, saját korának viszonyainak megfelelően, provinciaként említi, mégis az események idején még nem beszélhetünk a tartományi szervezet kialakításáról. Erre sokkal később, csak Claudius uralma alatt került sor. Nem zárhatjuk ki, hogy Maroboduus és kísérete éppen a későbbi Carnuntum területénél jelent meg a római területen, ugyanis ekkor még a későbbi Pannonia nyugati része – Carnuntumot és Savariát is beleértve – az Kr. e. 15-ben anektált regnum Noricumhoz tartozott.

¹⁷¹ Tac. Ann. II, 63, 1. "*scripsit Tiberio non ut profugus aut supplex, sed ex memoria prioris fortunae: nam multis nationibus clarissimus quondam regem ad se vocantibus Romanam amicitiam praetulisse*." Tacitus mondata rendkívül érdekes, mivel Tiberiushez fordulva Maroboduus a korábbi politikájára hivatkozik, amikor kiemeli, hogy a többi nép helyett ő a rómaiak *amicitiáját*/barátságát választotta. Feltehetőleg ez az utalása az Kr.u. 6-ban megkötött szerződéssel, majd a Arminiusszal szemben folytatott politikájára mutat vissza. Ezt támasztja alá, hogy nem mint *profogus*/menekült vagy *supplex*/oltalomkérő fordul a császárhoz, hanem mint arról szó volt a rómaiak szövetségeseiként, barátjaként.

¹⁷² Tac. Ann. II, 63, 2. Az 50-ben történt események után hasonló szerep jutott a regnum Vannianumból elmenekült és a Pannoniában letelepített germán csoportnak.

A téma kutatóinak műveiben eltérő vélemények találhatók a germánoknál lejátszódott események időrendjével kapcsolatban. Maroboduus bukását, valamint a Regnum Vannianum létrehozását azonban mindenképpen Arminius és Maroboduus 17-ben történt összecsapása, valamint Drusus Kr. u. 20 május 28-án Rómában tartott *ovatioja* közé kell helyeznünk. Tacitus ugyanis Annalesében utal arra, hogy a letelepített germán fejedelmi kíséretnek élére még maga Drusus állította Vanniust.¹⁷³ Tehát ekkor még Illyricumban kellett tartózkodnia, sőt azt sem zárhatjuk ki, hogy személyesen iktatta be Vanniust a germánok királyának. Az *ovatio*t a senatus Germanicusnak a keleti területeken végzett hasonló tevékenységével összefüggésben adta meg Drusznak, ahol Armenia élére Artaxiast nevezte ki királynak. Maroboduus menekülése után – Tacitus szövege szerint – rövid idővel következett be Catualda bukása.¹⁷⁴ Ezt az időpontot többféleképpen próbálták meghatározni, a nézetek a pár hónaptól a több évig terjedtek. Véleményem szerint mivel Tacitus Catualda uralmának idejét csupán így adja meg, ezért mindenképpen egy évnél rövidebb időtartalomra kell utalnia, tehát 18-ban vagy 19-ben érhetett véget. További támpontot jelenthet a Regnum Vannianum fennállásával kapcsolatban Tacitus másik utalása, amely szerint Vannius harminc éven keresztül tartó zsákmányolásával és vámszedésével jelentős vagyont halmozott fel.¹⁷⁵ Így ez alapján a Duna menti germán kliensállam létrehozását 20 körülre helyezhetjük, mivel 50-ben bukott meg Vannius. Nem zárhatjuk ki azonban, hogy a harminc év esetében Tacitus kerekített, és egy vagy két évvel korábban történtek az események. Maroboduus bukását és menekülését a kutatás eltérően datálta. Míg Th. Mommsen¹⁷⁶ és C. Patsch¹⁷⁷ 18-ra, addig J. Klose,¹⁷⁸ L. Schmidt,¹⁷⁹ E. Swoboda,¹⁸⁰ J. Dobiáš¹⁸¹ és Mócsy A.¹⁸² 19-re helyezi a történeteket. A legérdekesebb Nagy T. véleménye, aki szerint Kr. u. 18 elején hagyta el Maroboduus az országát, majd ugyanazon év nyarán pedig Catualda.¹⁸³ Tacitus Annalesének kronológiai sorrendjéből, valamint a római császárság belpolitikai eseményeiből következtetve jutott erre a megoldásra. A Regnum Vannianum létrehozását ennek tükrében próbálták évszámhoz kötni, mivel későbbre datálták Maroboduus menekülését és ennek

¹⁷³ Tac. Ann. XII, 29, 1. "... *Vannius, Suebis a Druso Caesare impositus*," részletesen erről Nagy 1989, 68., akinek véleménye szerint Drusus személyesen iktatta Vanniust be.

¹⁷⁴ Tac. Ann. II, 63, 5. "... *haud multo post*...."

¹⁷⁵ Tac. Ann. XII, 29, 3. "...*Vannius triginta per annos*..."

¹⁷⁶ Mommsen 1921, 55.

¹⁷⁷ Patsch 1932, 124.

¹⁷⁸ Klose 1934, 96.

¹⁷⁹ Schmidt 1938, 157.

¹⁸⁰ Swoboda 1963, 29.

¹⁸¹ Dibiáš 1960, 163.

¹⁸² Mócsy 1962, 548.

¹⁸³ Nagy 1989, 65, 22. és 26. lábjegyzet.

következtében Catualda bukását is. Ennek az lett az eredménye, hogy nagy eltérések figyelhetők meg az új klienskirályság megalapításának időpontjával kapcsolatban.¹⁸⁴ A szakirodalomban Kr. u. 18 és 21 közé helyezik Vannius államának létrejöttét, azonban a források vizsgálata alapján Kr. u. 18 vagy 19 a legvalószínűbb. Ezt támasztja alá, hogy a markomann veszély elmúltával Illyricumot kettéosztják és a IX. Hispana legiot i.sz. 20-ban átmenetileg átvezénylik Afrikába, így ezután csak Poetovioban és feltehetőleg Savariában maradt egy-egy legio.¹⁸⁵

Catualda távozása után a két király kíséretének a római határokon kívül jelöltek ki területet, amelyről Idősebb Plinius és Tacitus adatai állnak rendelkezésünkre. Tacitus a Marus és Cusus folyók között említi a telepítési területként.¹⁸⁶ Plinius sokat vitatott forrásadata ezzel szemben a Duna mentén élő népek leírásánál Vannius államának határaként a Marus vagy a Duria folyókat említi.¹⁸⁷ Az antik auktoroknál szereplő folyónevek azonosítása a Regnum Vannianum történetének legtöbbet vitatott részévé vált. Amíg azonban a Marusnak a Morva folyóval való azonosságában a kutatók egyetértenek, addig a Duria és Cusus esetében számtalan elképzelés merült fel. A folyók meghatározása a germán kliensállam lokalizálása miatt kapott döntő fontosságot, amely tekintetében két nézet alakult ki. A Regnum Vannianumot az egyik csoport szerint a Morvától nyugatra, míg a másik szerint keletre kell keresni. Így már Th. Mommsen a Római Birodalom provinciáit taglaló művében kitért a folyók azonosítására. Véleménye szerint a Cusust a Linznél a Dunába folyó Gusen patakka lehet kapcsolatba hozni és ennek megfelelően a Morvától nyugatra történt a telepítés.¹⁸⁸ Mommsen Plinius adatai mellett elsősorban a Cusus és a Gusen szavak etimológiai hasonlósága alapján vonta le következtetéseit. E. Schwarz tanulmányában a folyónevek vizsgálata során elvetette Mommsen elképzeléseit, mivel egyrészt Felső-Ausztria területe a sűrű erdők miatt alkalmatlan volt a megtelepedésre, másrészt a Gusen patak első említése csak a XII. századból származik.¹⁸⁹ Vizsgálatai során arra a következtetésre jutott, hogy a Tacitusnál szereplő Cusus a Duria folyó alternatívája és a Vággal azonosítható, érvelése

¹⁸⁴ A regnum Vannianum történetének kutatóinál többféle elképzelés merült fel. Benninger 1940, 669; Schwarz 1931, 145; Goessler 1963, 627-628; Saria 1955, 338-339; Swoboda 1963, 29. szerint 21-ben történt meg a regnum Vannianum létrehozása velük szemben Klose 1934, 95. és Alföldi 1941, 210. pedig 19-re helyezte a megalapítást. Fitz 1993, 108. 19-re vagy 20-ra tette a germán kíséret letelepítését. Nagy 1989, 65, 26.lj., ahol a szerző részletes elemzése és bizonyítása után i.sz. 18. év mellett érvel. Az általánosságban a regnum Vannianum létrejöttét i.sz. 19-re szokták helyezni.

¹⁸⁵ Mócsy 1975, 50; Fitz 1977, 107., ahol még az egyik legio állomáshelyeként Carnuntum szerepel, a későbbi kutatások hatására Fitz Jenő is Carnuntum helyett Savaria mellett foglalt állást. ld. Fitz 1993, 107.

¹⁸⁶ Tac. Ann. II, 63, 15. "*Danuvium ultra inter flumina Marum et Cusum locantur*"

¹⁸⁷ Plin. Nat. Hist. IV, 80-81. "*a Maro, sive Duria est a Suebis regnoque Vanniano dirimens eos*"

¹⁸⁸ Mommsen 1921, 196. 1.lj.

¹⁸⁹ Schwarz 1931, 147.

szerint míg a Cusus az illyr, addig a Duria a kelta neve volt annak a folyónak, amely később a germánoktól a Vág nevet kapta és ezek alapján keleti irányba helyezte a regnum Vannianumot.¹⁹⁰ A nyugatra való helyezés melletti érvelés elsősorban Idősebb Pliniusra épített, ahol Carnuntum és a Marus vagy Duria a svébeket és a Regnum Vannianumot a jazigoktól elválasztó határként jelenik meg. A későbbiek során a legtöbbje erre a forrásadatra építette fel érvelését. A probléma Plinius soraival kapcsolatban csupán annyi, hogy több későbbi betoldás található a szövegben, amelyeket még vagy maga a szerző vagy későbbi másolói illesztettek be.¹⁹¹

A Kr.u. 1. század közepéig a békés együttélés jellemezte a római–germán kapcsolatokat a Duna mentén, aminek magyarázataként a Regnum Vannianum szerepét szokták hangsúlyozni.¹⁹² A korábbi feltételezések emellett elsősorban a Carnuntumban állomásozó római legio jelenlétét emelték ki, annak ellenére, hogy a rendelkezésünkre álló források a dunai határ megszállásával kapcsolatban meglehetősen hiányosak. Carnuntum először a Maroboduus ellen indított háborúval kapcsolatban jelenik meg forrásainkban, ennek kapcsán Velleius Paterculus a római hadsereg felvonulási támaszpontjaként emlékezik meg róla, méghozzá úgy, hogy ekkor Noricumhoz tartozott.¹⁹³ A Borostyán-út fellendülésének köszönhetően nőtt meg a jelentősége a későbbiekben, ami a kedvező földrajzi helyzetéből fakadt, és így az észak–déli mellett a nyugat–keleti kereskedelmi utak egyik csomópontjává és a római és barbaricum termékek egyik elosztóhelyévé vált.¹⁹⁴ A fontos stratégiai helyzete miatt korábban többen feltételezték, hogy már Tiberius uralma alatt idehelyeztek egy legiot,¹⁹⁵ ezt azonban az újabb kutatások nem támasztották alá. A ezekkel a nézetekkel szemben ugyanis Carnuntum legios tábora csak Claudius uralkodásának idejére tehető¹⁹⁶ és így a XV. Apollinaris legio állomáshelyét sokkal délebbre, feltehetőleg a mai Savaria területén kell keresnünk.¹⁹⁷ Ez azonban nem zárja ki, hogy a mai értelemben vett Carnuntum területének közelében ne létezett volna egy kisebb római tábor, amelynek szerepe a Duna túlsópartján élő germánok ellenőrzése volt.¹⁹⁸ Erre utal többek között a Borostyán-út katonai funkciója, amely a lineáris, észak–déli irányú védelmét szolgálta a római területeknek, amit a mellette található

¹⁹⁰ Schwarz 1931, 150-151.

¹⁹¹ Többek között ilyen betoldás az *ad Pathissum* és a *sive Duria est a Suebis regnoque dirimens eos* ld. erről részletesen Mócsy 1977, 442-443.

¹⁹² Erdrich 1995, 57.

¹⁹³ Vell. Pat. II, 109, 5. "*ipse a Carnunto, qui locus Norici regni proximus ab hac parte erat.*"

¹⁹⁴ Kolnik 1978, 70.

¹⁹⁵ Alföldi 1956, 52; Swoboda 1964. 35; Nagy 1989, 62.

¹⁹⁶ Grünwald 1979, 6; Gabler 1982, 2-4., ahol a Carnuntum keltezésével kapcsolatos összes kutatási eredményt ismertetik.

¹⁹⁷ Tóth 1998, 15; Fitz 1999, 28, 38.

¹⁹⁸ Grünwald 1979, 6.

katonai állomások és táborok is bizonyítanak.¹⁹⁹ A tiberiusi határpolitika a kliensi rendszer kiépítésén keresztül eltekintett a germán területeken nagyobb beavatkozásoktól és a Duna vidéki haderő elsődleges feladata a bennszülött lakosság felügyelete volt, aminek következtében a megkívántnál erősebb haderő nem állomásozott Pannoniában.

A Római Császárság belpolitikája Claudius császár hatalomra kerülésével megváltozott és a korábbi időkkel szemben megkezdődött a provinciákban való berendezkedés, valamint a határmenti tartományok megszervezése, amely magával vont egy új határvédelmi stratégiát.²⁰⁰ Ennek lényege a korábbi lineáris védelmi rendszerrel szemben, hogy a katonai alakulatok áthelyezték a határok mellé, és ezért az új politikának megfelelően Pannonia keleti felét Claudius uralkodása alatt szállták meg a római csapatok.²⁰¹ A katonák felvonulásával együtt megkezdődött a tartományi igazgatási rendszer kiépítése az új területeken. A római kultúra kisugárzásának bázisául, továbbá stratégiai megfontolásból ekkor alapították Savaria coloniát, ahová a XV. Apollinaris legio veteránjait telepítették le.²⁰² A carnuntumi régészeti kutatások erre az időszakra datálják a legios tábor megépítését és ezzel áll összefüggésben a XV. Apollinaris legio áthelyezése korábbi táborából (Savariából?) új helyére.²⁰³ Ugyanakkor auxiliáris táborok sora épül ki a dunai határ mentén.²⁰⁴ Az újjászervezés Pannonia szomszédos tartományát, Noricumot is érintette, ahol ekkor szüntették meg a közel 60 éve tartó megszállást és helytartót neveztek ki a tartomány élére.²⁰⁵ A noricum határvédelem, mivel it csak auxiliáris alakulatok állomásoztak, így jelentős mértékben a két szomszédos tartomány Raetia és Pannonia hadseregére volt utalva.²⁰⁶ Noricum azonban kedvező földrajzi fekvésének köszönhetően a szomszédos tartományokénál nagyobb védelmet élvezett, ami magyarázatot adhat a kisebb katonai jelenlétre. Az új határpolitika háttérében a belső igazgatási feladatok ellátásának szükségessége mellett a külső okokat is hangsúlyoznunk kell.

Claudius császár hatalomra kerülését követően a korábbi kliensállamok rendszerét a germániai területeken több megrázkódtatás érte. A cherusucok népe királyt kért Rómától, akit a császár mind anyagilag, mind pedig politikailag támogatva küldött vissza a népéhez.²⁰⁷ Italicus, Arminius unokaöccse, azonban nem tudta uralmát megszilárdítani, mivel a germánok

¹⁹⁹ Mócsy 1975, 79; Gabler 1981, 18.

²⁰⁰ Luttwak 1976, 36-52.

²⁰¹ Tóth 1981, 23 -25; Tóth 1977, 196-198.

²⁰² Tóth 1998, 16.

²⁰³ Grünwald 1979, 6-7; Gabler 1982, 5-8.

²⁰⁴ Mócsy 1962, 633634; Mócsy 1975, 54; T. Szönyi 1992, 13.

²⁰⁵ Winkler 1977, 203; Alföldy 1974, 62, 78.

²⁰⁶ Vetters 1973, 21.

²⁰⁷ Tac. Ann. XI. 16; Klose 1934. 32.

szembefordultak vele és csak több csata megküzdése után tudta népe felett hatalmát biztosítani.²⁰⁸ A római kormányzat ezekbe az összecsapásokba katonailag nem kapcsolódott be, csupán diplomáciai támogatást nyújtott emberének. Súlyosabban érintették a római tartományokat azok a támadások, amelyeket a frízek és a chaucusok intéztek a germániai provinciák és Gallia ellen Kr. u. 41-ben és 47-ben.²⁰⁹ A chaucusok törzse, amelynek vezére a cannefas Gannascus volt, hajói segítségével 47-ben feldúlta a galliai tengerpartot és betört a római területekre.²¹⁰ A germániai helytartók határozott fellépése vetett csak véget rablóhadjárataiknak. Cnaeus Domitius Corbulo Alsó-Germania helytartója a frízek legyőzése után a chaucusok ellen vonult és jelentős sikereket ért el, aminek következtében ismét felmerült egy nagyobb terület meghódításának gondolata. Claudius a tiberiusi politikát követve azonban ragaszkodott a régi határokhoz felmérve egy esetleges újabb háborús gócpont kialakulásának veszélyét és ezért Corbulót visszarendelte a Rajnához.²¹¹ A 40-es évek eseményei a római kormányzat figyelmét felhívták arra, hogy a határ menti klienskirályságok politikáját jobban figyelemmel kell kísérni, különben feszültségek keletkezhetnek a határai mentén.

A hermundurok szállásterületét forrásaink alapján több helyen lokalizálhatjuk. Legnagyobb csoportjuk az Elba mentén élt,²¹² egy kisebb részük a markomann hatalom bukása után a Cseh-medence felé húzódott, rajtuk kívül forrásaink tudósítása szerint még a Majna és Duna között, a római Raetia tartománnyal szemben is éltek hermundurok.²¹³ Ezek az ún. déli hermundurok a rómaiaknak köszönhetően telepedtek meg ezen a vidéken. L. Domitius Ahenobarbus Kr. e. 2-ben illyricumi helytartóként hadjáratot vezetett a germán területekre, és ekkor találkozott a hermundurok egyes csoportjaival, akiket a markomannok korábbi szállásterületére a Maina mellé telepített le.²¹⁴ Feltehetőleg ekkor jött létre az a szövetséges kliensállam, amely a későbbiek során is jó kapcsolatokat ápolt a római hatalommal. Az itt kialakított rendszer Raetia védelméhez is hozzájárulhatott, valamint ennek volt köszönhető, hogy a tartományban kisebb létszámú haderő állomásozott.²¹⁵ Napjainkig vitatott, hogy ezek a déli hermundurok voltak-e azok, akik mind Catualda, mind pedig Vannius megbuktatásában szerepet játszottak, valamint az ő vezérük volt-e Vibilius. Mégis a

²⁰⁸ Tac. Ann. XI, 17.

²⁰⁹ Tac. Ann. XI, 18; Klose 1934, 42; Laser 1979, 279; Will 1987, 36.

²¹⁰ Tac. Ann. XI, 20; Will 1987, 22; Berlekamp 1979, 405.

²¹¹ Tac. Ann. XI, 20; Laser 1979, 287; Berlekamp 1979, 405; Will 1987, 36.

²¹² Strab. VII, 1, 3.

²¹³ Klose 1934, 61-63; Schulz 1940, 404; Koppe 1979, 387.

²¹⁴ Cass. Dio. LV, 10; Koppe 1979, 387-390.

²¹⁵ Klose 1934, 65; Erdrich 1995, 57.

földrajzi helyzetüket tekintve csak ők jöhetnek szóba mindkét esetben. Az elbaiak ugyanis túl messze voltak és a Vannius elleni fellépést a markomannok és a kvádok miatt a Cseh-medence felől nehezen lehetett volna kivitelezni. A döntő csata 50-ben ugyanis a Duna mellett lehetett, amire a római csapatok megjelenése, valamint Vannius menekülése utalhat. Természetesen a megfelelő adatok hiányában nem zárhatjuk ki, hogy a hermundur csoportok egy egységes királyságba tömörültek még az I. század első felében.²¹⁶ Kapcsolatuk a Római Császársággal történelmük folyamán végig kiegyensúlyozott volt, a többi germán néppel ellentétben sohasem tettek kísérletet a tartományok rendjének megzavarására. Alighanem joggal feltételezhetjük, hogy Róma klienseiként és utasítására vettek részt 19-ben Catualda, és harminc évvel később Vannius megbuktatásában. Mindkét esetben Vibilius vezetésével jelentek meg, amiből arra következtethetünk, hogy királyuk kapcsolatban állhatott a római diplomáciával is. Ez a fellépésük különösen két olyan királlyal szemben, akik a római kormányzat segítségével kerültek hatalomra, nehezen lett volna elképzelhető a császári kormányzat jóváhagyása és támogatása nélkül. A rómaiak iránti hűségük valamint a germán viszonyokba való beavatkozásuk jutalma lehetett az a kedvezmény, amely lehetőséget biztosított az összes germán népcsoport közül egyedül a számukra, hogy Raetia tartományon belül is kereskedhettek.²¹⁷ Természetesen emellett vezető rétegük különféle kiváltságokban és ajándékokban részesedhetet, erről azonban forrásaink már nem tudósítanak.

Vannius menekülése után Vangio és Sido a korábbi regnum Vannianumot egymás között felosztották, és így két különálló kliensállam jött létre, amely a Regnum Vannianum megszűnését jelentette.²¹⁸ Régészetiileg ettől az időtől kezdve figyelhető meg eltérő fejlődés a Morva melletti terület és Délnyugat Szlovákia leletanyagában.²¹⁹ A gazdasági fellendülés az I. század második felében tovább tartott, sőt a Borostyán-út forgalma is jelentős mértékben megnövekedett, ami távolabbi területek áruit jutatta el a római piacokra. A leletanyag, valamint forrásaink alapján arra következtethetünk, hogy Vangio és Sido továbbra is részesültek a kereskedelmi kedvezményekben.²²⁰ A Vannius megbuktatásában komoly szerepet játszó két rokont nem büntették meg a rómaiak a határ mentén okozott zavarkeltésért, sőt az sem kizárt, hogy a római külpolitika eszközeiként még további gazdasági kedvezményekben részesülhettek.

²¹⁶ Schulze 1940, 406; Koppe 1979, 389.

²¹⁷ Tac. Germ. 41, 1-2. "*eoque solis Germanorum non in ripa commercium, sed penitus atque in splendidissima Raetiae provinciae colonia.*" vö. Klose 1934, 146.

²¹⁸ Tac. Ann. II, 30, 2., Wielowiejski 1982, 266; Pitts 1989, 48.

²¹⁹ Kolnik 1971, 554; Kolnik 1977, 164.

²²⁰ Kolnik 1978, 73.

Az első nagy szakítópróbáját a klienspolitikának a négy császár éve jelentette, amit a pannoniai helytartó, Tampius Flavius sikeresen megoldott.²²¹ Vangio és Sido utóda, Italicus csapataikkal együtt a pannoniai legiokat követve Itáliába vonultak, ahol harcoltak cremonai csatában. A két király, valamint csapatainak az Itáliába küldése nem magyarázható csupán azzal, hogy – mint arról Tacitus ír – a népük gyűlölte őket, vagy a tartományok békéje érdekében kellett a térségből eltávolítani őket, nehogy a legiok távollétében kísértésbe essenek. A római külpolitika célja ebben az esetben sokkal inkább egy esetleges germán politikai probléma megelőzése volt. A kormányzat ugyanis attól tartott, hogy kihasználva egyikük a birodalom belpolitikai krízisét ismét egy kézben egyesítheti a regnum Vannianum területei.

A Regnum Vannianum bukásának okát többféleképpen próbálták indokolni, azonban nem vették figyelembe azokat a külső körülményeket, amelyek közvetve magyarázatot adnak az eseményekre. Claudius császár uralma alatt a germániai tartományok mentén jelentkező első válságtünetek hatására a római kormányzat a határokat szigorúbb ellenőrzés alá vonta. Ragaszkodva a Tiberius által felállított külpolitikai irányelvekhez igyekeztek megelőzni egy esetleges hatalmi koncentrációt. Míg a frízek és chaucusok visszaverése segített a Rajna menti tartományok belső viszonyainak rendezésére, addig a Duna vidékén diplomáciailag kellett megelőzni egy esetleges vészhelyzet kialakulását. A letelepített markomann kísérett élére kinevezett kvád Vannius befolyását a szomszédos területekre, valamint királyságának gazdasági potenciálját jelentős mértékben megnövelte, aminek következtében veszélyforrássá kezdett válni. Vannius ugyanazt az elvet követte, amit korábban Maroboduus, majd Arminius: római mintára akart befolyása alatt álló kliensállamokat létrehozni. Ennek érdekében kezdte meg uralma alá vonni a szomszédos népeket és teremtett gazdasági-társadalmi bázist a politikai és kereskedelmi előnyök kihasználásából. Róma nem nézhette jó szemmel, hogy a közvetlen szomszédságában ismét egy jól szervezett, több törzset egyesítő királyság jöjjön létre, veszélyeztetve tartományait. Ez volt az oka a regnum Vannianum bukásának, csak a tiberiusi elveknek híven ennek végrehajtását nem a római legiokra, hanem a szövetséges hermundurokra bízták. Vibilius szerepe így válik érthetővé, mivel ő volt az, aki a hatalomátvételt megszervezte, ám ehhez szükség volt a legitim trónkövetelőkre, akiket Vannius unokaöccseiben meg is találtak. A rómaiaknak csupán arra kellett ügyelniük, hogy a háborúba ne avatkozzanak be, ezért volt szükség a Duna mentén a római fegyverek erődemonstrációjára, megakadályozva egy

²²¹ Mócsy 1966, 203-205. vö. Fitz 1993, 113.

esetleges germán betörést. Vangio és Sido hatalomra kerülése után felosztotta egymás között a regnum Vannianumot és így a korábbi hatalmi koncentráció megszűnt. Vanniusnak és kíséretének a befogadása pedig állandó lehetőséget adott a római politika kezébe, hogy ellenjelöltekként kijátszák őket honfitársaikkal szemben. A hermundurok szerepválalásukért jutalmul nyilvánvalóan különféle kedvezményekben részesültek és talán ekkor kapták meg azt a kiváltságot, hogy Raetia tartomány belsejében is kereskedhettek.²²²

Tacitusnak a Germaniában található sorai, melyek a kvádok és markomannok belső uralmi viszonyai kapcsán utalnak a római politikára, a regnum Vannianum története kapcsán válnak érthetővé. Hiszen az ott található pár sor jellemzi a leginkább a Tiberius által kialakított germánpolitikát, amit a Iulius-Claudius dinasztia császárai uralmuk idején folytattak.²²³

A kvádok

A Kárpát-medencébe betelepült népek közül a kvádok voltak a leghosszabb ideig a Római Birodalommal kapcsolatban. Mint arra, elsősorban a régészeti emlékanyagra építve, rámutattak, náluk még a romanizáció bizonyos fokáról is beszélhetünk.²²⁴ Az antik forrásokban, hol kvádokként, hol pedig szvébekként nevezték őket, amely a már említett jelenségből fakadt. A szvébekhez tartozó kvádok elsőként akkor jelennek meg a római forrásokban, amikor lakhelyük már a Kárpát-medencében található.²²⁵ A szvébek egyes csoportjai, akik közé a kvádok is tartozhattak, a római katonai operációk miatt hagyhatták el a Rajnától jobbra található lakhelyüket és költöznek Morvaország területére.²²⁶ A Cseh-medencében volt a markomannok és Maroboduus királyságának a központja, melyhez szoros kapcsolatok fűzik őket.²²⁷ A kvád név elsőként a Maroboduus és Catualda kíséretének letelepítésével létrejött állammal a már tárgyalt Regnum Vannianummal kapcsolatban jelenik meg, melynek vezetőjévé a kvád Vanniust teszik a rómaiak.²²⁸ Hogy Vannius hatalma uralkodásának harminc éve alatt kiterjedt-e a kvádokra, az írott források alapján nem dönthető

²²² Tac. Germ. 41, 1-2., amely az újabb kutatások értelmében nem a mű szerkesztésének idejére, hanem korábbi viszonyokra jellemző. Vö. Kunow 1985, 250.

²²³ Tac. Germ. 42, 2. "*sed vis et potentia regibus ex auctoritate Romana. raro armis nostris, saepius pecunia iuvantur, nec minus valent.*" vö. Klose 1934, 73. akinek véleménye szerint Tacitus ezen sorai azt bizonyítják, hogy Catualda bukása után egy kliensállam jött létre a markomannok területén és ez a kliensi viszony egészen a szerző koráig fennállt.

²²⁴ Kolnik 2003.

²²⁵ Hofeneder 2003, 625-626.

²²⁶ Hofeneder 2003, 627; Kolnik 2003, 631.

²²⁷ Hofeneder 2003, 627.

²²⁸ Tac. Ann. II, 62, 6; Hofeneder 2003, 628.

el. A Morva mellett és Szlovákia délnyugati, déli részén feltárt temetők tanúsága szerint az 1. század középső harmadában az említett területeket germánok szállják meg, akik igen gazdag, gyakran római importtárgyakat tartalmazó temetkezései jelzik sajátos helyzetüket a római kapcsolatrendszerben.²²⁹ Ezek a temetők azonban nem szakadnak meg Vannius bukásával, hanem sok esetben egészen a későrómai korig folyamatosan használják őket. Ennek magyarázatát abban kereshetjük, hogy a Regnum Vannianum idején egyre nagyobb számban települtek be kvádok ne csupán a nagyszombati löszplatóra, hanem a Duna mellé is.²³⁰ Vannius távozását követően nem költöztek el, hanem a Regnum Vannianumnak a római kapcsolatrendszerben játszott szerepét átveszik. Minden bizonnyal a kvádok is hozzájárultak Vannius megerősödéséhez, mely kiváltotta a szomszédos népek támadását. Ezt támasztja még alá, hogy Vannius bukása után a hatalmat Vangio és Sido szerzi meg,²³¹ akik közül Sido a szvéb, valójában kvád csapatok élén maga is részt vesz a cremonai csatában Kr.u. 69-ben.²³² Mind az 50., mind pedig a 69. év eseményei jelzik, hogy a kvádok élén több királlyal kell számolnunk.

A kvádok a rendelkezésünkre álló írott források és régészeti leletek alapján a Kárpát-medence délnyugati része mellett a Morva menti és a mai Alsóausztria területén éltek.²³³ Kérdéses azonban, hogy már az 1. században megtelepednek a Dunakanyar környékén.²³⁴ Mint azt a régészeti leletek jelzik, ezt a vidéket, valamint Nógrád és Pest megyék északi részét csak a későcsászárkorban népesítik be. Az 1. században oly kiválóan működő római-kvád kapcsolatok Domitianus uralkodása idején érnek véget, amikor a szvéb háborúban a kvádok is részt vesznek. Sajnos a szvéb háborúval kapcsolatban meglehetősen homályosak a forrásokban található adatok, így nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a szvébeknél ismét kialakulhatott valamilyen hatalmi koncentráció. A háború súlyosságát jelzi, hogy a harcok során egy legio megsemmisül a szarmatákkal vívott harcban.²³⁵ A harcoknak csak Nerva uralkodása alatt lett vége és ekkor visszaállhatott a korábbi rendszer.²³⁶

Hadrianus uralkodásának végén a kvádok támadásáról hallunk, amely háborúhoz vezet. A harcokat Ti. Haterius Nepos fejezte be, de már Antoninus Pius alatt.²³⁷ Az ő uralkodása alatt

²²⁹ Hofeneder 2003, 628. A temetők közlését ld.: Kolnik 1980. Hogy már ekkor megszállják a Csallóközt egészen a Dunáig jól jelzi a dunaszerdahelyi az első század középső harmadától egészen a 4. századig használt kvád temető. A temető értékeléshez ld.: Prohászka 2008f.

²³⁰ Kolnik 2003, 632.

²³¹ Tac. Ann. II, 12, 30.

²³² Tac. Hist. III, 5, 21 és III, 21, 2.

²³³ Kolnik 2003, 631.

²³⁴ Kolnik 2003, 631.

²³⁵ Mócsy 1990a, 36.

²³⁶ Mócsy 1990a, 36.

²³⁷ Mócsy 1990b, 37.

ismét létrejött szövetségről számol be Antoninus Pius bronz érme, mely szerint a rómaiak új királyt adtak a kvádoknak.²³⁸ Az ábrázolt személyek a császár és a kvád király testhelyzete és ruházata alapján bizonyosak lehetünk, hogy az új kvád király beiktatása békés úton történt. A császár ugyanis tógában, kezében irattekereset tartva került ábrázolásra. Ez alátámasztja a szövetségi viszony a rómaiak és a kvádok között. A források legközelebb a markomannszarmata háborúkkal kapcsolatban szólnak a kvádokról, amikor a markomannokkal és más népekkel szövetségben megtámadták a Római Birodalmat. E támadás súlyosságának hátterében sokkal inkább kereshetjük a római hadsereg meggyengülését, mint a Barbaricum harcosainak felkészültségét. Mindenesetre bekövetkezett az, amitől a római biztonságpolitika leginkább tartott – a Barbaricum népei szövetségbe tömörülve támadták Pannoniát. A 60-as évek végén ők is részt vesznek Aquileia megtámadásában, majd a hadiszerecsene megváltozása következtében kénytelen elfogadni 171-ben Marcus Aurelius feltételeit és békét kötnek. A császár így érte el, hogy a közvetlen kapcsolat megszűnjön a markomannok és a szarmaták között. A béke célja a kvádok pacifikálása, Furtius királyukká tételével azonban nem sikerült ezt elérni, mivel a kvádok elzavarják és helyébe Ariogaisost teszik.²³⁹ Ez kiváltja a római támadást és előrenyomulását a kvád területre. A Morva folyótól a Garamig a folyó völgyekben nyomulnak előre a rómaiak. A 175-ben kötött béke a korábbi feltételek megerősítését jelenti, melyben visszatérő, hogy megtiltja a szarmatákkal és kvádokkal bármilyen kapcsolat fenntartását.²⁴⁰ A szigorú feltételek ellenére, vagy talán éppen emiatt 177-ben ismét részt vesznek a pannoniai határ elleni támadásban. Ekkor a római csapatok elfoglalják területüket. A kvádok erre ki akarnak vándorolni a semnonokhoz, de a hágók lezárásával Marcus Aurelius megakadályozza azt.²⁴¹ Azon elképzelést, mely szerint a császár egy Marcomannia provinciát akart szervezni a területen az újabb kutatások megcáfolták.²⁴² Marcus Aurelius halála után még egy ideig folytak a küzdelmek, melynek a Commodus féle békeszerződés vetett véget. A szerződés feltételei között a gabonaszállítás, katonáállítás mellett a gyülekezések és határfogalom korlátozása állt.²⁴³ A kapcsolatok ezt követően rendeződtek és egészen Caracalla uralkodásáig a kvádokról nem szólnak a források. Caracalla valamikor 214 és 215 körül magához rendelte Gaiobomarus királyt és kivégeztette.²⁴⁴ A császár ezen döntésére nem ad magyarázatot a forráshely, így egy esetleges szervezkedés

²³⁸ Svoboda 1964; R. Alföldi 1999; Kolnik 2003, 633.

²³⁹ A markomann háborúkhöz ld. Böhme 1975; Fontes III.

²⁴⁰ Cass. Dio. LXX, 11, 2-4.

²⁴¹ Cass. Dio. LXXI, 15a, 20; Kolnik 2003, 633.

²⁴² Cass. Dio. LXXI, 33, 4; SHA vita Marci 24 és 27.

²⁴³ Cass. Dio. LXXII, 2, 2-4.

²⁴⁴ Cass. Dio. LVXXX, 20, 3.

vagy a római bizalom megszűnése állhatott a háttérben. Ugyan a *Historia Augustában* többször említés történik a pannoniai limes menti harcokról, de 260-ig komolyabb összecsapásra nem kerül sor. Ekkor azonban a szarmatákkal együtt a kvádok megtámadták – a keleti harctérre vezényelt legiok miatt – a katonailag jelentős mértékben meggyengült tartományt és nagy pusztítást okoznak.²⁴⁵ A következő évtizedekben ismét a szarmatákkal számos támadást indítanak Illyricum ellen, amit 283 vagy 284-ben a rómaiak ellentámadása követ.²⁴⁶ Hogy ez eredménytelenül végződhetett mutatják azok a források, melyek szerint a 285. évi támadásban ott vannak a kvádok is.²⁴⁷ A pannoniai limes Diocletianus uralkodása alatt ismét megszilárdult és a kvádok egészen II. Constantius uralkodásáig nem szerepelnek a rendelkezésünkre álló kis számú forrásban. 357-ben ismét a szarmatákkal közösen támadnak Pannoniára és Moesiára, amely miatt maga a császár vonult a szarmaták ellen 358-ban.²⁴⁸ A császári csapatok átkelve a Dunán pusztítani kezdték a szarmatákat, ami miatt a kvádok segítségükre sietnek. II. Constantius azonban kiterjeszti a hadműveleteket rájuk,²⁴⁹ ami miatt magas rangú kvád vezetőkből álló küldöttség érkezik a császárhoz, hogy végül békét kössön.²⁵⁰ A Dunakanyar 360-370-es évekbeni megerősítését talán a feszülté vált külkapcsolatokkal magyarázhatjuk.²⁵¹ A 374. évi háborúhoz azonban a római politika rossz helyzetfelismerése vezetett.²⁵² A császár parancsára a kvádok lakta területen erődök építésébe kezdtek a rómaiak, mely kiváltotta a kvádok tiltakozását. Az építkezést kezdetben felfüggesztették, majd a helytartóváltás következtében Valeria új helytartója Marcellinus az étkezésre meghívott Gabinius királyt megölette.²⁵³ A kvádok és szarmaták ismét közösen támadták meg Valeria és Pannonia Secunda provinciákat. Valentinianus személyesen sietett a veszély elhárítására és két oldalról támadt a kvádokra. Míg hadvezérei a Morvánál, addig ő Aquincumnál kelt át az ellenséges területre a büntetőhadjárat kezdetén. Amikor Brigetioba vonult, ott keresték fel őt a kvád küldöttek, akik szemtelensége annyira felidegesítette, hogy agyvérzést kapott és meghalt.²⁵⁴ Sajnos a további eseményeket sem Ammianus Marcellinus, sem pedig Zosimos nem említi, de a császári csapatok gyors elvonulása arra enged

²⁴⁵ A régészeti megfigyelések mellett erre utalnak a források is: Eutr. 9, 8, 2; Oros. 22, 7; SHA vita Probi 5. Kolnik 2003, 634.

²⁴⁶

²⁴⁷ Kolnik 2003, 634.

²⁴⁸ Amm. Marc. XVII, 12.

²⁴⁹ Amm. Marc. XVII, 12.

²⁵⁰ Kolnik 2003, 635.

²⁵¹ Kolnik 2003, 635.

²⁵² Amm. Marc. XXIX, 6; Zosimos IV, 16, 4.

²⁵³ Amm. Marc. XXIX, 6-7; Zosimos IV, 16, 4.

²⁵⁴ Amm. Marc. XXX, 6, 1-5.

következtetni, hogy megállapodást kötöttek a kvádokkal. Talán ekkor kerültek a kvádokhoz azok a solidusok, melyek szórványosan, illetve a szügyi leletben kerültek elő.²⁵⁵

A kvádokról ezt követően egészen az 5. század elejéig nem szólnak a források. Ekkor egy részük a vandálokkal nyugatra vándorolt, ám még nagy számban maradhettek a Kárpát-medencében, mivel 451-ben Attila hadseregében említik a kvádokat és a szvébeket.²⁵⁶ Jelentőségüket jelzi, hogy számos szórvány solidus és a bényi kincslelet erről a vidékről ismert.²⁵⁷ A késői forrásokban ekkor tűnik fel ismét szváb megnevezésük.

A kvádok régészeti emlékei Morvaország déli részétől egészen a Börzsöny-hegységig kerülnek elő. A markomann területről Szlovákia délnyugati részére történt 1. század eleji bevándorlásukat jelzik azok a mellékletek, melyhez hasonlóak a Cseh-medencéből ismertek.²⁵⁸ E korai temetőkre a fegyveres temetkezések nagy száma a jellemző, közülük is kiemelkedik a Kostolná pri Dunaji, melyben a germán Barbaricumot tekintve a legtöbb fegyveres harcos sír ismert az 1. században.²⁵⁹ A Római Birodalomhoz fűződő szoros kapcsolatokat az import nagy száma jelzi a koracsászárkorban, melyek az ábrahámí, sládkovičovoi és križovany nad váhomi temetőből ugyanebbe a sorba tartozik a dunaszerdahelyi temető. A későcsászárkori temetőkre (Bešeňov, Očkov, Ivánka pri Dunaji és Cierny Brod) a szegényes mellékletek és a fegyverek hiánya jellemző. A 3. századi vezető réteg emlékei a Krakovany-Strázei sírok. A Római Birodalom és a kvád vezető réteg időszakonként szorosabb kapcsolatára utalnak a római mintára, római nyersanyagokkal és mesterek által épített épületek (Pozsony-Dubrovka, Cífer-Pác, Milanovce),²⁶⁰ melyeket a Római Birodalommal szövetségben álló kvád vezető réteg lakhelyeinek tartanak.²⁶¹ A cíferpáci központi épület mellett több föld-fa szerkezetű épületből álló ipari tevékenységre utaló rész is található.²⁶² A 4. századi sajátos római-kvád kapcsolatrendszerrel magyarázta T. Kolnik annak a sáncnak a kiépítését, amely az Ipoly mellett és a Garam völgyében haladt.²⁶³ Az 1990-es években folyó régészeti feltárások alapján azonban sokkal inkább a bényi földvárhoz kapcsolódó, a vasvári sáncokhoz hasonló 10. századi védmű lehetett.

²⁵⁵ Prohászka 2008a, 11-14.

²⁵⁶ Kolnik 2003, 636.

²⁵⁷ Ld. Kolniková 1968.

²⁵⁸ Kolnik 2003, 637.

²⁵⁹ Kolnik 2003, 632.

²⁶⁰ Kolnik 2003, 634.

²⁶¹ Kolnik 1986; Pitts 1986; Pitts 1989.

²⁶² Kolnik 2003, 637.

²⁶³ Kolnik 1999b; Kolnik 2003, 634-635. A szarmata falrendszerhez hasonló limes Quadorumról beszél.

A szarmaták

A Kárpát-medence császárkori lakói közül a szarmaták kultúrájukat és származásukat tekintve külön csoportot képeznek. Az iráni eredetű, lovas harcászatot folytató szarmaták valójában számos csoportból álltak, akikre a görög és római szerzők gyakran ezt a gyűjtőnevet használták, hasonlóan a kvádok/szvébek nevéhez. Az írott forrásokban azonban megtalálható jazig és roxolán elnevezésük, mely az egyes népcsoportjaikat jelölte. Négy nagy csoportjukról van tudomásunk: a Don és Dnyeper között a roxolánok, a Dnyepertől nyugatra sorban az urgok, a királyi szarmaták és végül a jazigok találhatóak az 1. században.²⁶⁴ Magukkal a szarmata csoportokkal a Római Birodalom az Al-Duna mentén és a Chersoneros-félszigeten találkozott először és mint azt számos irodalmi munka megörökítette, nem hagytak jó benyomást a római kultúra képviselőire.

Kárpát-medenceében történt megjelenésükkel kapcsolatban számos elképzelés merült fel. Az első említésük éppen Pliniusnál olvasható, akinek ezen sorai számos félreértéshez vezettek a jazigok beköltözésével és szállásterületével kapcsolatban. Talán érdemes az ominózus részt szó szerint idézni: *„a Duna és a hercyniai erdő közötti felsőbb részek egészen a pannoniai Carnuntum tábora és a germánokkal közös határig, a síkság és a laposabb részek a szarmata jazigokhoz tartoznak a hegyek és az erdős részek pedig a dákokhoz, akiket a Marustól a szarmaták űztek el egészen a Tisza folyóig, vagy a Duri az, amely elválasztja őket a suebektől és a Regnum Vannianumtól, a terület másik részét a basternák és más germánok birtokolják.”*²⁶⁵ Ehhez kapcsolódnak még Tacitus sorai a Regnum Vannianum bukásával kapcsolatban, amikor megemlíti, hogy a szarmaták adták Vannius lovasságát. Éppen e jazig lovasság fegyelmetlensége miatt kényszerült a király arra, hogy nyílt síkon csatát vállaljon az ellene felvonult koalícióval szemben.²⁶⁶ A Plinius sorain alapuló azon elképzeléseket, hogy a Felvidék déli részét megszállva tartották, éppen az elmúlt harminc év ásatásai, valamint a sorok filológiai elemzése cáfolja. Szlovákia Délnyugati részéről egészen a Dunakanyar környékéig a germánokra jellemző korai fibula és kerámiatípusok ismertek már a Kr.u. 1. század első harmadának végétől.²⁶⁷ Mócsy véleménye szerint a szarmaták még Vannius királysága (20) előtt bevándoroltak a Kárpát-medencébe.²⁶⁸ A legkorábbi szarmata leletanyag feltérképezése sem járult hozzá a kérdés eldöntéséhez. Az aranyflitterekkel, aranylunulákkal

²⁶⁴ Istvánovits 1998, 35.

²⁶⁵ Plin. Nat. Hist. IV, 80-81; Fontes I, 51-53.

²⁶⁶ Tac. Ann. XII, 29-30.

²⁶⁷ Ez alól nem jelent kivételt a Csalóköz sem: ld. Prohászka 2008f.

²⁶⁸ Mócsy 1990a, 33.

és gömbölyű karneolgyöngyökkel jellemzett lelethorizont ugyan rendelkezik bizonyos keleti párhuzamokkal, de a jól keltezhető római importárak hiányában széles időhatárok közé datálható.²⁶⁹ Tacitus alapján Kr.u. 50-ben már jelen vannak a jazigok a Kárpát-medencében, de éppen a Regnum Vannianumra vonatkozó adatok miatt nagy valószínűséggel e csoportok csupán zsoldosok voltak, és a szarmaták további részeinek bevándorlása csak folyamatosan mintegy emberöltőig tartott. A beköltözésükkel kapcsolatban több elképzelés merült fel. Sokáig meghatározó volt, hogy a rómaiak a germánok és dákok közé telepítették be a szarmatákat, így hozva létre egy ütközőzónát a két nép között.²⁷⁰ Ezt az elképzelést azonban feltétlenül el kell vetni. A római császári és tartományi kormányzat tisztában volt a szarmatákkal kapcsolatos veszélyekkel és éppen az említett időszak összecsapásai szólnak a betelepítés ellen. Már Kr.e. 16-ban Cornelius Lentulus helytartósága idején összecsapnak a rómaiak a szarmatákkal. Kr.u. 6-9-ben Cecinius Severus legiot a dákok és szarmaták ellen vetik be.²⁷¹ Kr. u. 10-11-ben a Gn. Cornelius Lentulus harcol a szarmatákkal, amit 15-ben újabb betörés követ a Dunán át.²⁷² A Kr.u. 1. század elején már a Duna volt a határ.²⁷³ Egy további elképzelés szerint a Duna mellett a meggyengült dákoknak a Dunától északra fekvő területein vándoroltak be, valamikor Maroboduus idején.²⁷⁴ Mint azt a Kr.u. 1. század első felének harcai jelzik, a dák uralom továbbra is meghatározó volt a területen. Sokkal nagyobb a valószínűsége, hogy az észak-keleti hágókon keresztül jöttek be első csoportjaik és katonai segédnépként kaptak szerepet a Regnum Vannianumban.²⁷⁵ E lehetőséget támaszthatják alá Tacitus sorai, aki a Kr.u. 69. év eseményei kapcsán szól ismét róluk. A szarmaták erőssége a lovasságukban rejlett, amit fel is ajánlottak, de a római katonai vezetés éppen attól tartva, hogy az ellenfél többet ígérhet és ezért átállnak, nem fogadta el.²⁷⁶ A szarmata/jazig befolyási terület bővülésére utalnak Tacitus sorai, amikor a hegyekben lakó cotinusokkal kapcsolatban megemlíti, hogy adót fizetnek a szarmatáknak.²⁷⁷

A források ezt követően hallgatnak róluk egészen Domitianus dák és szvéb háborúig, amikor a szvébek oldalán bekapcsolódnak a harcokba és megsemmisítenek egy legiot.²⁷⁸ Újabb változás következett a római-szarmata kapcsolatokban, amikor Jordenes tudósítása

²⁶⁹ Köhegyi 1984.

²⁷⁰ Istvánocits–Kulcsár 2006.

²⁷¹ Cass. Dio LV, 30, 3.

²⁷² Florus IV, 12; Cass. Dio. LIV, 20, 3; Istvánovits–Kulcsár 1998, 26.

²⁷³ Ovid. Trist. V, 7, 55; V, 12, 58; III, 10, 33; Epist. III, 2, 40.

²⁷⁴ Istvánovits 1998, 37.

²⁷⁵ Erre a lehetőségre felhívja a figyelmet: Istvánovits 1998, 37.

²⁷⁶ Tac. Hist. III, 5; Istvánovits 1998, 37-38.

²⁷⁷ Tac. Germ. 43.

²⁷⁸ Cass. Dio. LXVII, 5, 2; Mócsy 1990a, 36.

szerint megszűnik kapcsolatukat a pontusi városokkal és a roxolánokkal, ez az egyre jobban megerősödő dák ok terjeszkedésének volt a következménye.²⁷⁹ Alföldi véleménye szerint ez csak a Boirebistas és Decebal közötti időszakra vonatkozhat.²⁸⁰ Decebal hódításai az Al-Duna vidéke mellett a Kárpát-medencét is érintették, ahol a jazigoktól elvett egy területet. Ezzel magyarázható, hogy szövetségre léptek Traianusszal. Hogy melyik területről van szó azt sajnos nem tudjuk meghatározni, de a későbbi összetűzéseknek alapjává vált, mivel Traianus sem adta vissza a jazigoknak. 107-ben Pannoniát támadják meg, majd 117-ben a jazigok és roxolánok összehangolt támadást indítottak Pannonia, Dacia és Moesia ellen.²⁸¹ Hadrianus intézkedései, közös helytartó kinevezése, a roxolánoknak fizetendő évpénz megemlése rendezik a helyzetet. A béke elérése érdekében felvetődött annak lehetősége, hogy Hadrianus a Tiszántúl területét átengedte a jazigoknak.²⁸² Ennek alátámasztására sem régészeti, sem pedig más forrás nem áll rendelkezésünkre. Ehhez kapcsolódik még, hogy a markomannszarmata háborúk után engedélyezték a szarmatáknak az átjárást Dacia helytartójának felügyelete alatt.

A 2. század első felében kialakult a meglehetősen sűrű alföldi szarmata településhálózat, valamint a területüket átszelő utak vonala, melyeket a római importtárgyak előkerülése jelez. A békés időszaknak a 160-as években kirobbant háborúk vetnek véget. Sajátos, hogy míg a germán népek támadásának háttérében a Kárpátoktól északra megindult népmozgásokat keresik, addig a szarmaták részvétele márcsak a zárt helyzetüknél fogva is magyarázatra vár. Több támadást intéznek Pannonia ellen, mely szerepük miatt Marcus Aurelius ki is akarja irtani őket.²⁸³ A velük kötött békeszerződés feltételei között szerepel az átjárásuk megengedése, de a határmenti területek kiürítése is. További változás, hogy a Bánát mellett az Ártánd-Derecske vonaltól északra is megjelennek a szarmata települések. Itt kerülnek kapcsolatba a vandálokkal, akik azonban a későbbi sánc vonala mentén fokozatosan nyomulnak délre.

A 3. századdal kapcsolatos forrásaink meglehetősen zavarosak a szarmaták esetében. Így a 230-as években említik betörésüket, majd tevékeny résztvevői Pannonia 260-ban történt pusztításának.²⁸⁴ A tetrarchia idejében hét nagy császári expedíció és a szarmata sáncrendszer felépítése tudja csak biztosítani a limes mentén a békét. A 322-ben egyes csoportjaik támadást intéznek Campona ellen, mely miatt I. Constantinus átkel a területükre, legyőzi őket, megölve

²⁷⁹ Jordanes Get. 74; Istvánovits 1998, 39.

²⁸⁰ Alföldi 1942, 188.

²⁸¹ SHA vita Hadriani 6, 8; Alföldi 1942, 188; Mócsy 1990a, 36.

²⁸² Istvánovits 1998, 40.

²⁸³ Istvánovits 1998, 40.

²⁸⁴ Mócsy 1974, 40-41.

Rausimodus királyt is. Talán ezt a háborút zárta az a békeszerződés, ami alapján Constantinus beavatkozik 332-ben oldalukon a vizigótokkal vívott háborúba.²⁸⁵ A rómaiak a Bácskában hátba támadják a gótokat. A szarmaták közötti belső feszültségről Ammianus Marcellinus számol be. Az arcaragantesek és limigantes szolgálók összecsapása rávilágít a szarmaták mind a Római Birodalommal, mind pedig a szomszédos népekkel fennálló kapcsolataira. A belháborújuk egészen 358-ig tart, amikor II. Constantius megsemmisíti a limiganteseket, békét teremtve Valeria előterében. Legközelebb 374-ben tűnnek fel a forrásokban, amikor a kvádokkal együtt támadnak a Pannoniai tartományokra.²⁸⁶

A vandálok

Talán egyetlen barbaricum népre sem tekintenek olyan negatívan, mint a vandálokra. A nevükből képzett vandalizmus kifejezés 1794 január 10-e óta az esztelen pusztítás kifejezőjévé vált, pedig maga nép semmi olyan nem követett el, amivel azt „kiérdemelhetné” volna.²⁸⁷ Az antik források némelyike ugyan pejoratív jelzőkkel illette őket, melyben a személyes ellentétek nagyobb szerepet játszottak, mint a valóság. Itt elég, ha Orosius jellemzésére gondolunk a kiváló vandál származású hadvezérrel – Stilichoval – kapcsolatban.²⁸⁸ A Kárpát-medencébe a markomann-szarmata háborúk idején vándoroltak be, ami arra utal, hogy a népmozgások őket is érintették. A Kr. u. 166/167. telén a Keleti-Kárpátok szorosain keresztül benyomulva a germán victóvalok megtámadták Daciát.²⁸⁹ A Lakring-dinasztia vezetése alatt álló nép ugyan mélyen benyomult a tartományba, azonban a helytartó csapatai ezután sikeresen kiverették őket. A római kormányzattól ezt követően engedélyt kértek, hogy a tartománytól északra letelepedhessenek, amihez a rómaiak hozzájárultak, de csak úgy, ha kötelezték magukat Dacia előterének védelmére,²⁹⁰ ám ezen intézkedésekkel a béke még nem köszöntött be.

Alig pár évvel később Sex. Cornelius Clemens helytartósága idején (170-172) a victóvalokkal rokon vandálok támadták meg Daciát, a Hasding dinasztia két fejedelmének Raosnak és Raptosnak a vezetésével.²⁹¹ Csoportjukat menekülők alkották, akik befogadásukat kérték a birodalom területére. Ezt Clemens ugyan megtagadta, de hajlandó volt a birodalom

²⁸⁵ Istvánovits 1998, 43.

²⁸⁶ Istvánovits 1998, 46.

²⁸⁷ Castritius 2007, 165.

²⁸⁸ Oros. 7, 38, 1.: „Interae comes Stilicho, Vandalorum imbellis, avarae, perfidae et dolosae gentis genere editus.”

²⁸⁹ SHA vita Marci 14,1.; Bóna 1986, 61-62.

²⁹⁰ Cassius Dio 71, 3, 6, 12; Kolendo 2003, 62.

²⁹¹ Schmidt 1942, 7; Strelczyk 2003, 210.

szövetségesi közé fogadni őket bizonyos katonai feladatok ellátása mellett.²⁹² Ezek közül az első a costobókok elűzése volt, amit sikeresen teljesítettek, de visszatértük után fosztogatni kezdték a tartományt.²⁹³ Ekkor a helytartó a victóvalok segítségével megzabolázta őket, mire békét kértek és ennek feltételeként harcosokat állítottak a római seregbe. A helyzet rendezését követően a rómaiak a szövetségi viszony alapján a Felső-Tisza vidék és a kvádok közti területet jelölték ki a számukra, miután kötelezettséget vállaltak arra, hogy a jövőben a rómaiak szövetségesi maradnak.²⁹⁴

Ugyan a vandál csoportok Dacia határa mentén való megjelenésükről meglepően jól tájékozottak antik forrásaink, azonban mind korábbi, mind pedig későbbi történetükről csak elszórtan állnak rendelkezésünkre írott források. A későbbi hagyományok és a kutatás elképzelése alapján a vandálok a mai Norvégia és Svédország déli, valamint Dánia területéről vándoroltak a Kr.u. első évszázadban Lengyelország északi részére,²⁹⁵ amelynek a 2. században a déli területeit is elfoglalták.²⁹⁶ Itt a Kr.e. 2. században alakult ki az ún. Przeworsk kultúra, mely nevét a a dél-keletlengyelországi Gac mellett az 1930-as években kiásott hamvasztásos temetőről kapta.²⁹⁷ E kultúra korai expanziójának emlékei már az 1. század utolsó harmadában megjelentek a Kárpát-medencében,²⁹⁸ melyről a zempléni temető tanúskodik.²⁹⁹ A régészeti kultúrának az elterjedési területén számos nép élt,³⁰⁰ akik közé északról vándoroltak be a vandálok.³⁰¹ Forrásaink róluk legközelebb a markomann háborúk kitörését követően szólnak, amikor a Hasdingok és velük a Przeworsk kultúra régészeti emlékei benyomultak a Kárpát-medencébe, míg a vandálok másik csoportját/dinasztiáját alkotó Silingek a mai Szilézia területén éltek tovább.³⁰²

A Kárpát-medence észak-keleti részén letelepedett vandálokról daciai szereplésüket követően közel egy évszázadig alig szólnak forrásaink, így a victóvalok és vandálok régészeti emlékényaga, valamint az aranyérmek nyújthatnak támpontot ezen időszak történetéhez. A harcos réteg és a köznép a 2. és 3. század között hamvasztott temetkezésekben nyugodott, amit az előkerült sírok is mutatnak, melyekre a fegyvermelléletek (pajzs, lándzsa és kard)

²⁹² Mócsy 1989, 42.

²⁹³ Bóna 1986b, 62; Bóna 1993b, 106; Nagy 1994, 157.

²⁹⁴ Ft. Hist. Graec. IV, 186.; Cass Dio 71, 12.; Vita Marci 17,3.; Schmidt 1942, 7-8.; Bóna 1986, 62; Bóna 1993b, 106.

²⁹⁵ Strelczyk 2003, 209-210.

²⁹⁶ Kolendo 2003, 69

²⁹⁷ A Przeworsk kultúráról részletesen: Godlowski 1970; Kokowski 2003; Dabrowska–Maczynska 2003.

²⁹⁸ Kolendo 2003, 63.

²⁹⁹ Budinsky-Kricka–Lamiová-Schmiedlová 1990 v.ö. a datálásához: Godlowski 1994,72; Oledzki 1999, 107-108.

³⁰⁰ Oledzki 1999, 108.

³⁰¹ Ld. erről részletesen Kokowski 2003, 133-139.

³⁰² Kolendo 2003, 64.

jellemző.³⁰³ Az első híradás, mely 1814-ből származik, a Szabolcs megyei Czobelen előkerült "római kardról és fém urnáról" számol be, mely leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek.³⁰⁴ A fém edény bizonyosan egy pajzsdudor lehetett, ugyanis hasonló leletekre számos utalás található a Nemzeti Múzeum korai latin nyelvű gyűjteményleírásában is. A Przeworsk kultúrához tartozó sír mellékleteinek első rajzos közlése Kenner 1863-ban megjelent Leletjelentésében található. A Zemplén megyei Lastócz mellett fekvő Halám pusztán az urna mellett pajzsdudort, ollót, lándzsacsúcsot és sarkantyúkat ástak ki.³⁰⁵ Ezt követően elszórt tudósításokból értesülünk hasonló leletek,³⁰⁶ mint pl. a szolyvai, előkerüléséről. A vandálok történetével együtt a régészeti emlékeik is fokozatosan a figyelem középpontjába kerültek és ennek köszönhetően az első világháborút követően számos leletközlés és vizsgálat született.³⁰⁷

A két rokon nép anyagi kultúrája és szokásai nagy mértékben megegyeznek és így a települési terület vizsgálata szolgálhat elkülönítésükre. A victovalokét Bóna I. az egykori Szathmár vármegye területére, a Szamos alsó folyásvidékére és a Tisza-kanyar vidékére helyezte, felhívva a figyelmet arra, hogy leleteik nyolc római mérföldön belül nem közelítik meg a tartomány határait.³⁰⁸ Így a burihoz hasonlóan a Commodus féle békeszerződés (180) értelmében 40 stadion (7 km) távolságon belül ők sem telepedhettek meg.³⁰⁹ A victoval régészeti kultúra egyik vezérlelete az 1895-ben előkerült apai (Apa, Satu Mare) hamvasztásos fegyvermellékletes – pajzs, lándzsacsúcs, kopja, sarkantyú, olló – sír, amelyhez a többi fegyvermellékletes temetkezés (Köszegremete, Árdánháza/Ardanovó, Szolyva/Svaljava illetve a Aranyosmedgyesi, és a Bratovo/Batár-Halotthalmi temető) is kapcsolódik.³¹⁰ Ezt a sort folytatják egészen a Tisza partig a Vásárosnamény-Hajnal utca, Nagyvarsány, Kékcse, Kisvárdá-TV-toronynál előkerült leletek.³¹¹

A vandálok korai településterületét a történeti Zemplén és Sáros megyék mellett a mai Borsod-Abaúj, Heves és Nógrád megyékre tehetjük.³¹² A 3. századi hamvasztásos sírok itt is

³⁰³ A pajzsos temetkezések közlése: Istvánovits–Kulcsár 1992.

³⁰⁴ MOL N 36 1814 Nr. 1846.

³⁰⁵ Kenner 1863, 116-117.; Beninger 1937, 51.

³⁰⁶ Lehoczky 1886, 380: "*Múlt évben ugyanis e tájon, mint ezt közlém, szintén ókori vaslándzsákkal s ollóval együtt egy vaslemezből ügyesen készült pajzsdudor is találtatott, mely jóllehet szintén a rozsdától megtámadtatott, de alakját teljesen megtartá.*" v.ö. Kobály 1998, 117.

³⁰⁷ Ld. pl. Richthofen 1930, 238-240, aki a kékcsei és kanyari leleteket közölte és Beninger 1937, 50-53, aki a szlovákiai és kárpátaljai lelőhelyeket összegyűjtötte.

³⁰⁸ Bóna 1986a, 131; Bóna 1993, 107.

³⁰⁹ Schmidt 1942, 7-8.

³¹⁰ Bóna 1986a, 131; Bóna 1986b, 63., akinek véleményével szemben e temetkezéseket Nagy Mihály a vandálokhoz kapcsolja (Nagy 1994, 165). A sírok és mellékleteik újraközlése rajzokkal: Kobály 1998, .

³¹¹ Bóna 1961, 89-92; Bóna 1986b, 62; Bóna 1993, 107.

³¹² Beninger 1931, 212-213; Kolnik 1971, 525-529; Bóna 1986b, 63.

jelentkeznek a Máramarosi-medencében, a Máramarostól nyugatra.³¹³ A harcos rétegre utalnak a Szent Mária/Svatá Maria kis temető mellékletei (ollók, vassarkanytyúk, pajzsdudor), vagy a Lastócz/Lastovce-i sír mellékletei³¹⁴ és a Munkács környéki leletek.³¹⁵ E hamvasztásos temetkezések mellett, melyekben a harcosok nyugszanak, a vezető rétegre utaló leletek is előkerültek, mint a Bártfa/Bardejov-i arany nyaklánc és karperec, vagy a Abara/Oborin-i kő nélküli arany gyűrű,³¹⁶ és a Beckov/Beckó-i arany karkötő.³¹⁷ Az osztrópatakai sír mellett még két kiemelkedő jelentőségű lelőhelyet ismerünk, ahol a fejedelmi temetkezéseket bolygattak meg. 1855-ben a Zemplén megyei Czéke községben (ma Cejkov, Kreis Trebišov, Szlovákia) a helyi görög-katolikus pap és szolgája gazdag temetkezéseket találtak, melyek mellékleteinek egy részét a bécsi Régiségtárnak adták el, és amelynek vizsgálata alapján egy férfi és egy női temetkezés kerülhetett elő.³¹⁸ Fontos a 69 préselt aranylemez, amelyek egy ruhára voltak varrva, egy arany nyakperec kapszulaformájú zárószervezettel, egy bunkós végű arany karperec és több kisebb arany dísz, amelyek mellett onyxköves ezüst gyűrű, borostyángyöngyök, egy fésű és egy vödör bronz díszei kerültek a gyűjteménybe. A sírokhoz tartozott még számos római bronz edény – egy kanna, füles medence és szűrő is. A római kerámia és egy üveg tányér mellett egy vas diatretum, játékkövek és egy Antonius Pius ezüst dénár volt.³¹⁹ A sírok kronológiai besorolása a 3. század második felétől a 4. század elejéig ingadozik. Újabbán a vas diatretum alapján helyezték a 4. század első évtizedére.³²⁰ A sírok gazdagságukat tekintve ugyan elmaradnak az osztrópatakaitól, mégis az arany karperec és a többi mellékletek tekintetében mindenképpen a vandál fejedelmi családhoz tartozó személyek nyugodtak bennük. A második világháborút követően a sírleletekkel szemben egyre nagyobb számban tárták fel szlovák és ukrán régészek a vandálok telepeit, mint a senait, prešov/eperjes-it, blažice/bereg-it és a kechnicit³²¹, amelyek némelyikénél az ipari termelésre (kerámia, vasolvasztás) utaló jelek is megmaradtak.³²²

A Kárpát-medence észak-keleti részén előkerült germán leletanyagnál jól megfigyelhető a Przeworsk-kultúrával való határozott kapcsolat. A 2. század utolsó harmada és a 3. század első felére datált sírok megjelenése mutatja a Przeworsk kultúra hordozóinak tömeges

³¹³ Beninger 1937, 50.

³¹⁴ Eisner 1933, 210-221; Beninger 1937, 51.

³¹⁵ Beninger 1937, 52.

³¹⁶ Beninger 1937, 50; Kolnik 1984, 35.

³¹⁷ Kolnik 1984, 35.

³¹⁸ Kenner 1864, 104-111; Beninger 1937, 183-184; Steuer 1982, 120-122; Krekovic 1992, 57.

³¹⁹ Beninger 1931; Eggers 1951, 147; Noll 1974, 64-65.

³²⁰ Krekovic 1992, 57.

³²¹ Lamiova-Schmiedlová 1966, 10-13; Lamiova-Schmiedlová 1969, 424-436, 481-484; Kolnik 1971, 525-529.

³²² Oledzki 1999, 118-126.

bevándorlását, amely a római forrásokban olvasható eseményekkel egybevág.³²³ Mint azt a korai sírok elhelyezkedése mutatja a benyomulás a Vereckei hágón keresztül történt, melynek körzetében telepedtek meg először, hogy a későbbiekben fokozatosan birtokukba vegyék a Tisza felső forrásvidékét. Ezen útvonal szempontjából valószínű, hogy a későbbiekben a nyugat felé fekvő folyók völgyeiben is fokozatosan megtelepedve (ld. pl. a Tarcza), megnyitották az északi (pl. Duklai) hágókat, állandó összeköttetést biztosítva a lengyelországi területekkel. A vandál régészeti anyag vizsgálata szempontjából komoly problémát okozott a későcsászárkori (3. és 4. századi) temetők hiánya. Mivel az előkerült urnás temetkezések a 2. és 3. századra datálhatók,³²⁴ így az osztrópatai és czekei temetkezések alapján felvetődött annak lehetősége, hogy a vandálok áttértek a csontvázas temetkezésekre.³²⁵ Erre a problémára kínál részben megoldást a Przeworsk kultúra késői 4. századi időszakára eső kárpátaljai Kiszszelmenc/Solonzi temető, melynek felületét vastag rétegben kalcinált csontok, bronz, vas, üveg és még arany tárgyak töredékei borították.³²⁶ A 3. század második felében a temetkezési szokásokban változás következett be, a korábbi egyéni urnás temetkezések eltűnnek és helyette az elhunytak hamvait szétszórták. Sajátos megjelenési forma a réteges hamvasztásos temetők, melyekben az elhunytak hamvait a mellékletekkel együtt a temető területén szórták szét.³²⁷ Ezen – egyik lengyelországi lelőhely alapján Dobrodzien típusnak elnevezett³²⁸ – temetők magyarázatot adhatnak arra, hogy korábban miért nem sikerült azonosítani a Kárpát-medencében a vandálok 4. századi temetőit. Ebben az időben ugyanis a korábbi urnás temetkezés szokása, feltehetően vallási vagy kulturális szokásbeli változások hatására eltűnik és átadja a helyét a többrétegű hamvasztásos temetőknek, melyek lokalizálása nagyobb figyelmet kíván. A réteges hamvasztásos temetők mellett a 3. században sorra jelentkeznek a csontvázas temetkezések a szarmata sánc későbbi vonala mentén. A gazdag fegyveres temetkezések – Geszteréd, Herpály, Hortobány –, melyeket szarmatának tartanak, valójában az Alföld felé hatalmukat kiterjesztő vandálok temetkezései. Az aranyérmek elterjedése jól jelzi, hogy ez a hatalmi szféra a Marost is eléri.

A 3. század elején a sziléziai vandálokkal, akik a Siling-dinasztia irányítása alatt álltak, kapcsolatban említi meg Cassius Dio,³²⁹ hogy Caracalla császár viszályt szított köztük

³²³ Godlowski 1994, 72; Kobály 1998, 122.

³²⁴ Oledzki 1999, 109-114.

³²⁵ Beninger 1937, 154-155.

³²⁶ Vakulenko 1999, 161-163; Oledzki 1999, 114.

³²⁷ Czarnecka 2003, 287.

³²⁸ Vakulenko 1999, 162; Kokowski 2003, 172.

³²⁹ Cassius Dio LXXVII, 20.

és a markomannok között.³³⁰ A 3. század közepe körül a vandálok egy része a burgundokkal együtt délnyugatra húzódott és Raetiában 278-ban megütközött Probus császár csapataival, akik győzelmet aratott felettük.³³¹ Mint a Kárpát-medence keleti felén előkerült nagy számú Probus arany jelzi, nem a Siling, hanem a Hasding vandálok támadták meg Raetiát. A vandálok Siling ága Sziléziában maradt, amit a hamvasztásos temetkezéseken kívül a 3. század második felére keltezett sackraui fejedelmi temetkezések is mutatnak.³³² A Kárpát-medence északkeleti felében élő Hasding vandálok is bekapcsolódtak a 3. évszázad viharos évtizedeinek római tartományok ellen irányuló barbár támadásaiba. 248-ban csapataik részt vettek az Alsó-Moesia ellen indított nagy gót támadásban.³³³ A vandálok két királyuk vezetésével és a szarmatákkal szövetségben 270-ben betörték Pannoniába, ahol azonban elvesztették a római hadsereggel vívott csatát és így kénytelenek voltak békét kérni. Ennek fejében túsokat adtak és a római seregbe 2000 lovasukat sorozták be, akik az ala VIII Vandilorum néven Egyiptomba kerültek. A szerződést azonban 500 lovasuk megszegte, akik királyaik akarata ellenére a hazatérés helyett a tartományt kezdték fosztogatni. Aurelianus császár, aki a helyszínre érkezett, nem várt sokáig és parancsára a római csapatok megsemmisítették fosztogatókat.³³⁴ A juthung betörés hírére azonban a császár a vandál túsokkal és a csapatokkal együtt elindult a veszély elhárítására.³³⁵ Aurelianus kihasználva az alkalmat bizonyosan szerződést kötött a vandálokkal,³³⁶ akik mind a keleti, mind pedig a nyugati háborúban részt vehettek, amely magyarázatául szolgál Aurelianus aranyainak megjelenésére.

Ugyanekkor Dacia kiürítésével változások történtek a Kárpát-medence keleti felében is, ahol a germán népek az új területek meghódítására készültek. A gepidák és más népcsoportok előtt a nyugati-gótok szállják meg a volt tartomány területét, amely állandó háborús feszültséget okozott Pannonia és Moesia határai mentén. E probléma megoldására tett kísérletet Maximianus császár, aki mint arról Claudius Mamertius panegyricusa tájékoztat, sikerrel szított háborúba torkolló viszályt a barbárok között.³³⁷ Maximianus diplomáciai ügyességét bizonyítja, hogy ajándékokkal és pénzzel a gepida és vandálok szövetségét

³³⁰ Schmidt 1942, 8-9; Diculescu 1923, 8, 14; Strelczyk 2003, 210.

³³¹ Schmidt 1942, 9; Strelczyk 2003, 211.

³³² Jahn 1940, 999-1001.

³³³ Jordanes Getica 91.

³³⁴ Strelczyk 2003, 211, aki szerint saját társaik büntették meg a rablókat.

³³⁵ Dexippus fr. 7 (Jacoby) = Petr.Patr. fr. 12.; Diculescu 1923, 8-9.; Schmidt 1942, 10-11.; Mócsy 1962, 567; Wolfram 1979, 57.

³³⁶ Wolfram 1979, 59.

³³⁷ Claudius Mamertius, Panegyricus Genethliacus Maximiano Augusto dictus, XII panegyrici latini 17: "... Tervingi pars alia Gothorum, adiuncta manu Taifalorum, adversum Vandalos Gepidesque concurrunt." v.ö. Nixon-Saylor Rodges 1994, 100.

létrehozta a gótokkal szemben.³³⁸ A szorult helyzetben lévő gepidáknak ugyanis életbevágóan fontos volt a terjeszkedés Erdély irányába.³³⁹ A gepida-vandál szövetséggel szemben a gótok a taifalokat hívták segítségül. A háborúra 290 körül a római Dacia területén került sor, ahol a Fastida vezette gepida-vandál csapatok vereséget szenvedtek az Ostrogotha irányítása alatt álló tervingi-taifal haderőtől.³⁴⁰ Ezt követően egy ideig nem szólnak róluk a források. A Csörsz-árok külső oldalán egészen a Marosig megfigyelhető régészeti emlékeket kapcsolta ugyan Bóna I. a gepidákhoz kapcsolta,³⁴¹ pedig ezeket a vandálok emlékének kell tekintenünk. Ezt támasztják alá a 332-ben kitört háború eseményei, amikor a tervingek Geberich királyuk vezetésével legyőzik és elűzik a korábban a Körösök és a Maros vidékén élő Visumar vezette vandálokat.³⁴² akiknek maradványait Pannoniában telepítik le.³⁴³ A Felvidék keleti részén élő vandálok a népvándorlások viharainak előjelére a hunok elől 401-ben elindultak hosszú útjukra meg sem állva egészen Észak-Afrikáig, ahol önálló államot hoztak létre.³⁴⁴ A vandálok kárpát-medencei Barbaricumban betöltött jelentős szerepére utalnak mind az arany érmek, mind pedig a fejedelmi temetkezések, melyek jól jelzik, hogy a 4. század utolsó harmadáig a rómaiak szövetségesei voltak a szarmatákkal és vizigótokkal szemben.

A vizigótok

A 3. század közepső harmadában újabb külső ellenséggel kellett szembenéznie a válságot sorát átélő Római Birodalomnak. Az antik forrásokban gyakran nevezik őket, talán éppen az al-dunai és Fekete-tenger melléki szállásterületeik miatt, szkítáknak, pedig ők is germánok voltak, akik közel három évszázadon keresztül befolyásolták Európa történetét. A későrómai, korabizánci forrásokban gyakran találhatunk rájuk utalásokat.³⁴⁵ Ráadásul a 6. században külön könyvekben dolgozták fel eredetüket és történetüket, melyek közül az alaposabb – Cassiodorus origo Gothicája – csak kivonatolva maradt fenn kortársának, Jordanesnek, a Geticájában.³⁴⁶ Ő azonban elsősorban az Amal-dinasztia szerepét hangsúlyozta, melynek

³³⁸ Wolfram 1979, 60; Nagy 1994, 158.

³³⁹ Bóna 1986b, 133.

³⁴⁰ Jordanes, Getica 17, 18; Diculescu 1923, 18; Schmidt 1942, 11; Bóna 1986b, 110.

³⁴¹ Bóna 1986a, 132.

³⁴² Jordanes Get. 112-113; B. Tóth 1999, 18.

³⁴³ Amm. Marc. XVII, 12; Schmidt 1942, 12.; Wolfram 1979, 66; Bóna 1986b, 110.

³⁴⁴ Schmidt 1942, 13.; Mócsy 1962, 580; A vandálok későbbi történetéről ld. Strelczyk 2003, 214-226.

³⁴⁵ A gót történetet érinti a Historia Augusta számos császáraletrajza, melyek történeti forrásértékét egyre inkább vonja kétségbe a kutatás. Csupán töredékesen maradt fenn Dexipposz Skythicája, amely mellett Ammianus Marcellinus és Zosimos könyvei kínálnak betekintést a gót háborúk történetébe. Kissé tendenciózusak a későrómai költők és szónokok, mint Pacatus, Claudianus és Synesios, művei.

³⁴⁶ Pohl 1998, 427.

érthető politikai okai voltak.³⁴⁷ A vizigótok a Kárpát-medencébe a Dacia kiürítése után költöznek be.³⁴⁸ Eredetüket Jordanes Skandináviában kereste, mely elképzelést a modern kutatás végérvényesen cáfolta, rámutatva arra, hogy ennek hátterében a Theoderich udvarában kialakult elképzelések álltak.³⁴⁹ Mint a szvébek vagy a szarmaták esetében az antik forrásokban a gót elnevezést is számos csoportra használták. A 3. század utolsó harmadában már megfigyelhető az ostrogótok és vizigótok szétválása.³⁵⁰ Már a század középső harmadában megkezdik betöréseiket a Római Birodalomba, amely során 238-ban elpusztítják Histria városát,³⁵¹ majd az azt követő évtizedekben végigrabolják a Balkánt, Kisázsiaát és a Korinthoszi-félszigetet.³⁵² Hadjárataikra ekkor még az Al-Duna vidékéről és a Fekete-tenger mellől indulnak. A belső válság leküzdését követően a római hadsereg 269-ben Naissusnál megsemmisíti egy hadseregüket, majd a következő évben Aurelianus császár intéz támadást lakhelyeik ellen. Dacia vizigót megszállása kezdetben nyugalmat hozott a dunai határra.³⁵³ 290 körül sikeresen hártják el a vandál-gepida támadást és biztosítják uralmukat a Kárpát-medence délkeleti részében, melyre a gepidáknál még ki fogok térni.³⁵⁴ 332-ben a felettük aratott római győzelem következményeként szövetségi szerződés jön létre köztük és a római kormányzat között.³⁵⁵ Pedig a gótok már Galerius segédcsapataiként részt vesznek a perzsa hadjáratban,³⁵⁶ majd 324-ben Licinius oldalán tűnnek fel.³⁵⁷ A 332-ben a tervingek és I. Constantinus között létrejött foedus alapján évpénzben részesülnek, amiért katonai segédcsapatokat állítanak ki.³⁵⁸ Kérdéses azonban, hogy ez az összeg nem-e az alakultok ellátásának fedezésére szolgált.³⁵⁹ A 332-ben létrejött béke egészen 367-ig tartott, amikor Valens több sikertelen hadjáratot indít ellenük.³⁶⁰ I. Constantinustól idejétől kezdve kisebb-nagyobb kontingenseik katonai segédnépként játszanak szerepet a Birodalom keleti határainál vívott harcokban.³⁶¹ Erdélyi uralmuk a hunok előretörésével ér véget, amely miatt a vizigótok

³⁴⁷ Pohl 1998, 427.

³⁴⁸ Bóna 1986b, 109-110.

³⁴⁹ Pohl 1998, 429.

³⁵⁰ Pohl 1998, 430.

³⁵¹ Bóna 1986b, 108-109; Cass. Dio. LXXII, 8, 1.

³⁵² Bóna 1986b, 108-109; Pohl 1998, 429-430.

³⁵³ Bóna 1986b, 109-110.

³⁵⁴ Bóna 1986b, 110.

³⁵⁵ Bóna 1986b, 110

³⁵⁶ Jordanes Get. 110; Stallknecht 1969, 19; Wolfram 1979, 59-62; Bursche 1996, 116.

³⁵⁷ Bursche 1996, 116.

³⁵⁸ Jordanes Get. 112; Euseb V, Const. IV, 5; Zosimos IV, 7, 2; Amm. Marc. XXVI, 10. v.ö. Wolfram 1979, 65; Brockmeier 1987, 81; Bursche 1996, 118-119.

³⁵⁹ Bursche 1996, 119.

³⁶⁰ Bursche 1996, 119.

³⁶¹ Pohl 1998, 430-431.

jelentős része elhagyva a lakhelyeit a Római Birodalom határai mögött talál menedéket.³⁶² Őket követi 381-ben Athanarik és katonai kísérete.³⁶³

Az erdélyi vizigótok régészeti kultúrája a Kelet-Európa keleti felének, ún. Wielbark-kultúrájából származik. Az innen elvándorolt csoportjaik az Al-Dunától a Dnyeszterig terjedő területen betelepültek az ott élő szarmata népek közé, melyből egy sajátos régészeti-kultúra a Cernjachov-Maroszentanna alakult ki.³⁶⁴ E kultúra hordozói a 3. század utolsó negyedében jelentek meg az Aurelianus császár parancsára kiűrt Dacia provincia területén.³⁶⁵ A birituális temetők, a fegyvermelléklet nélküli férfisírok és sajátos peplosviseletet tükröző női sírok.³⁶⁶ Az itt megtelepedett népcsoportot az írott források alapján a terving vagy vizigótokkal azonosították. A Maroszentanna-kultúra vége és hordozóinak elvándorlása a történelmi forrásokból jól ismert eseményekkel – a hunok megjelenése, a gótok csatavesztése és felvétele a Római Birodalomban – áll kapcsolatban.³⁶⁷

Az írott források alapján katonai vezetők irányították a vizigótokat, akiket reiksnek neveztek. Katonai kíséretük volt a gót haderő gerince.³⁶⁸ A gót nép élén a 4. században Athanaric állt iudexként, ami valójában a királyi hatalmat jelezte. Ő tárgyalta 369-ben az Al-Dunánál Valens császárral a béke feltételeiről, viszont életét 381-ben Konstantinápoly vendégeként fejezte be. Ugyan Erdélyből számos gót temetőt ismerünk, de fejedelmi temetkezések eddig még nem kerültek elő.³⁶⁹ Vizigót királysír mellékleteinek szokták tartani a petrosai nagy aranyelet tárgyait,³⁷⁰ melyek azonban az 5. század első feléből származnak. Sajátos jelenség, hogy míg a béketárgyalásokkal kapcsolatban a források többször szólnak a gótoknak fizetett évpénzről, ami azonban néhány kivételt eltekintve a vizigót területen nem jelentkezik. Ilyen a tekerőpataki (Valea Strimba) kincslelet, melyben a 2. és 3. századi denarok és gót ékszerek mellett három Gratianus solidus volt.³⁷¹ Talán a II. Constantius alatti segítségnyújtás nyomait fedezhetjük fel azokban a siliquákban, melyeket az említett császár veretett. Ezen pénzek sajátos csoportot képeznek a Kárpát-medence keleti felének

³⁶² Bóna 1986b, 110-111.

³⁶³ Bóna 1986b, 110.

³⁶⁴ Bóna 1986b, 113-114; Bierbrauer 1998, 415-416.

³⁶⁵ Az elképzeléssel kapcsolatos kritikákhoz ld. Schmauder 2002, 227-228. A román kutatás elsősorban a kontinuitás elméletének hatására Erdély gót megszállását csak a 330-as évekre helyezte. Ehhez a támpontot Wolfram műve kínálta, aki viszont a régészeti leletekkel nem volt tisztában: Wolfram 1979, 61.

³⁶⁶ Bóna 1986b, 114-117; Bierbrauer 1998, 416-417.

³⁶⁷ Amm. Marc. 31, 4; Jordanes Get. 131-132; Bierbrauer 1998, 417-418. A gótok birodalmi szerepéről a hadrianopolisi csata után ld. Várady 1969, 29-39.

³⁶⁸ Bóna 1986b, 124.

³⁶⁹ Bierbrauer 1998, 417.

³⁷⁰ Harhoiu 1978; Bóna 1986b, 123. Az újabb vizsgálatok azonban inkább az 5. század első felére datálják a tárgyakat és így egy hun szolgálatban álló germán (?) fejedelem sírja lehetett.

³⁷¹ Székely 1945; Preda 1975, 483; Bóna 1986b, 129.

numizmatikai anyagában. Elsődlegesen azonban Erdélyben figyelhetők meg.³⁷² A 4. század folyamán a római gazdaság és pénzrendszer átalakulása folytán elsődlegesen a bronz pénzek forognak mind a pannoniai tartományokban, mind pedig a Barbaricumban. A római-vizigót kapcsolatrendszer szempontjából igen fontosak azok az Erdélyben talált aranyrudak, melyek az érme hiányát is megmagyaráznák. 1887-ben Krásznán 15 vagy 16 aranyrudat találtak, mintegy 6 kg súlyban. A sirmiumi pénzverdéből kikerült rudak közül kettőn három császár ábrázolása látható. Őket a 367 és 375 között uralkodó I. Valentinianusszal, Gratianusszal és Valensszel szokták azonosítani. A rudakat a gót kincstárral hozták kapcsolatba, melyből a 376 és 380 közötti időszakban mentették.³⁷³ Talán ugyancsak a gót kincstárhoz tartozott a Szászföldváron 1880-ban talált 5 db sirmiumi, thessalonikéi és naissusi verdejelű aranyrúd, melyeken II. Valentinianus, Gratianus és I. Theodosius pecsétje volt.³⁷⁴ A rudak elrejtését talán a 376 és 379 közötti eseményekkel lehet kapcsolatba hozni.³⁷⁵

A gepidák

A Kárpát-medencébe beköltözött népek között sajátos helyet foglalnak el a gepidák, mivel a többi néptől eltérően róluk hallgatnak az egykorú források.³⁷⁶ Történetük legfontosabb forrása éppen a gótok történetét bemutató Jordanes műve, melyben a gepidákat a gótok rokonainak tekintette.³⁷⁷ A gót mondák lustáknak csúfolták a gepidákat, melyből népnevük származna.³⁷⁸ A keletigermán gepidák azonban végig ellenséges viszonyban álltak a „rokon” gótokkal. A római forrásokban elsőként 291 áprilisa után tűnnek fel, amikor a Maximianus császárt dicsőítő beszédben dicsekszik szerzője annak kapcsán, hogy a császár vizályt szított a barbárok között és egymás ellen fordította őket.³⁷⁹ A sajnos rövid említés szerint a vandálok a gepidákkal szövetségben megtámadták a terving és taifal gótokat. E forráshellyel hozzák

³⁷² Az érmeiket ld.: Cilnic (Románia): Protase 1966, 163, Nr. 163.; Covasna-Zagon (Románia): Protase 1966, 163, Nr. 18.; Ilicui (Románia): Protase 1966, 166, Nr. 32.; Reci (Románia): Protase 1966, 167, Nr. 45; Sf. Georghe (Románia): Protase 1966, 168, Nr.51.; Ungurei (Románia): Protase 1966, 170, Nr.65. A kora- és középsőcsászárkor meghatározó pénzfajtáját – a dénárt – nem tudja pótolni a 320-ban bevezetett siliqua, mely kezdetben 3,4 gramm súlyú volt, majd az idő múlásával fokozatosan vesztett súlyából. Egyes vélemények szerint „hitelpénzként” került forgalomba.

³⁷³ Bóna 1986b, 129.

³⁷⁴ Bóna 1986b, 129.

³⁷⁵ Bóna 1986b, 129.

³⁷⁶ A gepidákra vonatkozó forrásokat ld.: Lakatos P.: Quellenbuch zur Geschichte der Gepiden. Szeged 1973. A 4. században készült Historia Augusta Claudius Gothicus életrajzában az uralkodása alatt betört népek felsorolásában szerepelnek a gepidák: SHA vita Claudii 6, valamint megemlítik őket a Probus által áttelepített barbár népek között: SHA vita Probi 18.

³⁷⁷ B. Tóth 1999, 13.

³⁷⁸ B. Tóth 1999, 13.

³⁷⁹ Wolfram 1979, 54-57; Schmauder 2002, 224-226.

összefüggésbe a Jordanes Geticájában található gepida-gót háborút.³⁸⁰ E szerint Fastida király ki akarta szabadítani népét a zord hegyek és sűrű erdők közé bezárt lakóhelyéről és ezért Ostrogotha vizigót királytól a korábbi Dacia provincia területének békés megosztását kérte.³⁸¹ Mivel a gótok erre nem voltak hajlandók, így a vandálokkal szövetségben megtámadta őket, de az Auha folyónál, az oppidum Galtis közelében vívott csatában vereséget szenvednek a gót szövetségeseiktől.³⁸² Fastida sikertelen kísérletét követően kénytelen visszavonulni korábbi területére. Ezen epizódot újabban nem a mezőgazdasági művelés számára fontos területek megszerzésével magyarázzák, hanem sokkal inkább azzal, hogy Fastida maga és népe számára a Római Birodalomhoz, mint „anyagi” bázishoz, akart kapcsolatot találni egy jobb földrajzi pozíció megszerzésével.³⁸³ Bóna I. korai szállásterületüket a Keleti-Kárpátok koszorúján belülre, a Felső-Tisza, a Szamos és Lapos völgyébe lokalizálta.³⁸⁴ E területről szerinte az Alföld irányába éppen a szarmata-sáncrendszer és az ahhoz kapcsolódó római garanciák miatt egészen a hadrianopolisi csatáig nem tudtak kitörni. A gepidák országát ő a külső sánc és a Keleti-Kárpátok közé helyezte. A Felső-Tisza vidék és a szarmata sánctól északra és keletre eső területek, mint azt korábban már jeleztem, a vandálok hatalmi övezetébe tartoztak. Így sokkal nagyobb a valószínűsége, hogy a csúfos vereséget követően a gepidák még nem költöztek be a Kárpát-medencébe.³⁸⁵ Lakhelyük a Kárpátoktól északkeletre – a Visztula alsó folyásától keletre – eshetett, ahol a Wielbark temetőket egészen a 4. század végéig folyamatosan használják.³⁸⁶ A Csörsz-árok küldő oldalán egészen a Marosig megfigyelhető régészeti emlékeket kapcsolta Bóna I. a gepidákhoz,³⁸⁷ pedig ezeket a vandálok emlékanyagának kell tekintenünk. Ezt támasztják alá a 334-ben kitört háború eseményei, amikor a tervingek Geberich királyuk vezetésével legyőzik és elűzik a korábban a Körösök és a Maros vidékén élő Visumar vezette vandálokat.³⁸⁸ Beköltözésük a 4. század utolsó harmadában lehetett, amikor a gótok elvándorlását követően a római külpolitika aktivitásának alábbhagyásával mind a vandáloknál, mind pedig a szarmatáknál változások következnek be.³⁸⁹

³⁸⁰ Wolfram 1979, 54-57; Schmauder 2002, 226, aki ezen elképzelés kritikájával élt könyvében és a Jordanenál említett csata időpontját a 3. század közepe elő helyezi. Elképzelése azonban nem megalapozott.

³⁸¹ B. Tóth 1999, 16; Kleemann 2005, 219-220.

³⁸² Jordanes Get. 98; Wolfram 1979, 54-57; Heather 1996, 3-67; B. Tóth 1999, 16; Schmauder 2002, 224-225. A Galtis melletti csatát Horedt 249-re helezte.

³⁸³ Kleemann 2005, 232.

³⁸⁴ Bóna 1986a, 131. v.ö. B. Tóth 1999, 17.

³⁸⁵ Schmauder 2002, 226-227.

³⁸⁶ Bierbrauer 1998, 390-391; B. Tóth 1999, 17-18; Kleemann 2005, 229-231.

³⁸⁷ Bóna 1986a, 132.

³⁸⁸ Jordanes Get. 112-113; B. Tóth 1999, 18.

³⁸⁹ Schmauder 2002, 229.

A hun támadás már a Kárpát-medence Tisza és Körös menti részén éri a gepidákat, akiknek egy része a vandálokkal elvándorolt.³⁹⁰ Thorismod osztrogót király a hunok parancsára kényszeríti meghódolásra őket, de a csatában maga is elesik (405/407?).³⁹¹ A hun hatalmi központ Kárpát-medencébe költözésével szerepük fokozatosan felértékelődik, amit a Tiszántúlon a Körösökig előkerült solidusok nagy száma is jelez. A következő híradás róluk 447-ből származik, amely arról számol be, hogy Ardarik királyukat Attila minden királynál a legtöbbször becsüli. A gepidák szerepe a hun hadseregben is megnő, mivel ők adják a hun hadsereg gyalogos csapatainak gerincét.³⁹² Végigharcolják Attila összes sikertelenül végződő háborúját, majd annak halálát követően Ardarik vezetésével jön létre az a germán-szarmata koalíció, amely Nedaonál megsemmisíti a Hun Birodalmat.³⁹³ A csatát követően egészen 567-ig a Keletrómai Birodalommal, hol szövetséges, hol pedig ellenséges viszonyban állva határozzák meg a Kárpát-medence déli és keleti felének történetét.³⁹⁴

Az írott források hiányában a gepidák múltját temetkezéseik és viseleti tárgyaik alapján a Wielbark-kultúrában kereshetjük, melynek birtuális temetői a Visztulától egészen a Kárpátoktól keletre fekvő területekig érnek.³⁹⁵ A 2. század második felében megkezdődött vándorlásukat jelzik a felhagyott temetők és a Visztula középső folyásától délre megtelepedő csoportjaik.³⁹⁶ A Tisza-kanyarban található vandál temetőknek nincs folytatása a 4. század második felében, amikor új temetkezési szokású és mellékletű sírok, temetők jelennek meg. Az észak-déli és dél-északi tájolású csontvázas rítusú temetkezések női sírjaiban félkörös és púpos hátú csontfésűk, bronz és vas aláhajtott lábú fibulák, csatkarikák, különféle gyöngyök és bronz karperecek a jellemzők. A férfi sírok mellékletei közé a nehéz kétélű kardok, vas dudoros pajzsok, lándzsák tartoznak. E népcsoport a 4.-5. század fordulója után a Tisza vonalát nyugatra is átlépte. Ugyan Jordanes szerint a gepida szállásterület csak Nedao után került a Tisza-Maros-Körös közére, de ennek keleti peremén a 4. század második felében megjelent egy a szarmatáktól eltérő műveltségű kultúra.³⁹⁷ A férfiak mellett gyakoriak a fegyvermellékletek, a női sírokban pedig új típusú fibulák, csatok jelennek meg az új típusú kerámiatípusok mellett.³⁹⁸ Ezek a temetők azonban a 4. század utolsó harmadában, a gótok

³⁹⁰ B. Tóth 1999, 20.

³⁹¹ Jordanes Get. 251; B. Tóth 1999, 20.

³⁹² B. Tóth 1999, 20-21; Schmauder 2002, 230.

³⁹³ B. Tóth 1999, 24.

³⁹⁴ Schmauder 2002, 230-231.

³⁹⁵ B. Tóth 1999, 14-15. A gepidák régészeti kutatását J. Kleemann tekintette át: Kleemann 2005, 220-228.

³⁹⁶ Godlowski 1984, aki ezzel a jelenséggel hozta kapcsolatba a markomannok támadását kiváltó külső barbaárokat. V.ö. B. Tóth 1999, 15; Kleemann 2005, 220-228.

³⁹⁷ B. Tóth 1999, 19-20.

³⁹⁸ Istvánovits 1993; B. Tóth 1999, 20.

elvándorlását követően jelennek meg, mind az Alföldön (Ártánd Kisfarkasdomb és Nagyfarkasdomb), mind pedig a Felső-Tisza vidéken (Tiszadob). Míg azonban a Felső-Tisza vidéki temetőket az 5. század elején feladják, addig az Ártándiakat az 5. század végéig használják.³⁹⁹

A római-gepida kapcsolatokról egy különleges lelet számol be a bevándorlással kapcsolatos problémák és az írott források hallgatása ellenére. Az 1797-ben a szilágysomlyói Magura hegyen talált ékszerek és ékszerként viselt római érmek a sajátos tanúi e kapcsolatrendszernek.⁴⁰⁰ A lelet összetétele és előkerülési helye alapján el kell vetnünk Bóna I. azon elképzelését, hogy a szilágysomlyóihoz hasonlóan a gepidák rejtették el az ormódi leletet.⁴⁰¹ A leletben található aureusok és solidusok, köztük a tetrarchia császáraié, a szórványokkal összevetve jelzik, hogy inkább a vandálokhoz kerültek az aranyak.⁴⁰²

A szilágysomlyói érmek sorát Maximianus Herculus két kyziskosi aureusa nyitja, melyek nagy valószínűséggel a gótokkal vívott háborúval állhatnak kapcsolatban. A többi érme azonban multipla, mely sokkal nagyobb súlyú és értékű, mint a solidus. A császári kormányzat különféle eseményekkel kapcsolatban verette őket és maga a császár adta a rá érdemes személyeknek a multiplákat.⁴⁰³ A barbaricum vezető réteg azonban bekeretezve vagy füllel ellátva viselte őket, méghozzá úgy, hogy a császár portréja kifelé nézzen, amivel a császár reprezentációját és a megajándékozott befolyását illetve pozícióját jelezték.⁴⁰⁴ A későrómai korszak talán legfontosabb presztízstárgyait kereshetjük a multiplákban. A barbaricum elithez sokkal inkább ajándékként (donativa), mint évpénzként (annonae foederaticae) juthattak.⁴⁰⁵ A szilágysomlyói leletben ezek sorát I. Constantinus medalionja (335-336) nyitja, amit még két II. Constantius medalion (330, valamint 346), és egy I. Valentinianus (368) és egy Gratianus medailon (376) követ. A lelet sajátossága, hogy legnagyobb részét Valens multiplái és azok utánzatai teszik ki. Ezt az öt példányt a 376 és 378 közötti időre datálja a kutatás, feltehetően ezt követően – valamikor a 4. század utolsó harmadában – készültek a Valens medailonok barbár utánzatai. Míg a legtöbb barbaricum multipla I. Constantinus-féle veret, addig a szilágysomlyói első leletben csupán egyetlen

³⁹⁹ Istvánovits 1993; B. Tóth 1990, 20. Itt szeretném megköszönni Dr. Mesterházy Károlynak az ártándi temetkezésekre vonatkozó adatokat.

⁴⁰⁰ A lelet közlése többször megtörtént: Harhoiu 1997, 189-190; Dembski 1999, 31-38; Schmauder 2002, 72-80. Meghatározásuk a disszertációhoz tartozó katalógusban található. Az elrejtés időpontjára vonatkozólag: B. Tóth 1999, 21. E szempontból szintén érdekes a szilágysomlyói II. lelet onyxfibulája, mely a római császári udvarból származik, így vagy a hun uralom előtt kerülhetett a gepida fejedelmi kincstárba.

⁴⁰¹ Bóna 1986a,

⁴⁰² Lehoczky 1892; Kuzsinszky 1892.

⁴⁰³ Bursche 1999, 40-41.

⁴⁰⁴ Bursche 1999, 46-47.

⁴⁰⁵ Bursche 1999, 41, aki mindkét lehetőséget hangsúlyozza.

példány található.⁴⁰⁶ Figyelemreméltó még, hogy a verdék szempontjából a multiplák nagy része római és trieri veret, amely jelzi, hogy az Illyricum felett is rendelkező Nyugatrómai Birodalomból kaphatták őket. A 376 és 378 között időszakban vert multiplák arról árulkodnak, hogy a nyugati kormányzatnak a gótok elvándorlását követően politikai céljai voltak a gepidákkal, ám ezekről forrásaink nem tudósítanak.⁴⁰⁷ Az aranyak beáramlása I. Theodosius hatalomra kerülését követően megszűnik. Ez a magyarázata annak, hogy Valens multipláinak barbár utánzatai találhatók a leletben, ugyanis megrendelőjük így akarta biztosítani uralmának római elismertségét. Az érme hiánya azt is jelzi, hogy mind a vandálok, mind pedig a gepidák szerepe a római külpolitikai kapcsolatrendszerben csökkent vagy megszűnt. A vandálok jelentős részének elvándorlása után azonban ismét és egyre nagyobb számban figyelhetők meg mind a kelet-, mind pedig a nyugatrómai császárok aranyai. A gepidák hun uralom alatti felemelkedését a 420 és 454 között vert aranyak nagy számú előkerülése támasztja alá.

A hunok

A hunok megjelenése a Római Birodalom határainál változást hozott a kárpát-medencei Barbaricum kapcsolatrendszerében, mely mind az itt élt népekre, mind pedig a pannoniai tartományokra kihatottak. A 370-es évek elején a Volgánál feltűnő hunok sajátos stratégiájuk és fegyverzetüknek köszönhetően több támadási hullámban először az alánokat, majd a gótokat győzik le. Mint az a későbbiekben is megfigyelhető a legyőzött népek jelentős része betagozódik a Hun Birodalomba, vezetői a hunok oldalán fontos szerepet játszanak a különféle katonai operációkban. Ez történt a gótok egyik csoportjával, az osztrogótokkal. Hermanarik osztrogót király hadseregének legyőzése után, talán földrajzi helyzetüknél fogva, csupán kisebb csoportjuk tudott a római területre menekülni. Az Erdélyt is uralmuk alatt tartó vizigótok a 376 őszen és a Dnyeszter melletti vereségüket követően felvételüket kérték a Keletrómai Birodalomba.⁴⁰⁸ A dunai tartományok Valens császár jóváhagyását követően befogadták a gótokat. E későbbi események tekintetében kétségtelenül elhibázott döntés háttérben többféle okot feltételezett a kutatás. Valens szerepének kiemelésével általában azt hangsúlyozták, hogy az ariánus császár, az ariánus gótok betelepítésével akarta megerősíteni e vallási irányzat birodalmi szerepét. Az újabb vizsgálatok kimutatták, hogy a döntést

⁴⁰⁶ Bursche 1999, 41.

⁴⁰⁷ B. Tóth 1999, 23; Bursche 1999, 42, aki a Valens multiplákat a hadrianopolisi csatával hozza kapcsolatba, sőt nem zárja ki, hogy a csatában szerezhették.

⁴⁰⁸ A gótok történetéhez ld: Wolfram 1979; Heather 1994.

elsősorban a kelet-balkáni provinciák elnéptelenedésének orvoslásával, valamint a római hadsereg harcértékének növelésével lehet magyarázni.⁴⁰⁹ A gótok letelepítése ugyanis új adófizetőket jelentett volna, melyhez az al-dunai tartományok benépesítése csatlakozott. Igen fontos szempont volt – éppen a keleti határok mentén kiújult harcok miatt – a római hadsereg kiegészítése gót egységekkel. Harcértéküket már jól ismerték a római tábornokok, mivel a 330-as években számos hadjáratban vettek részt különböző gót segédcsapatok. A gótok letelepítésére tett kísérletek azonban a tartományi vezetés alkalmatlansága miatt nem vezettek sikerre és a fegyveres egyre inkább elégedetlenkedő jövevények a provinciális lakosság alsóbb rétegeinek támogatásával „jótévőik” ellen fordultak. A császárok azonnal intézkedtek, de a koordinálás hiányosságai és a gótok ravasz cselei Valens és a keletrómai haderő jelentős részének pusztulásához vezettek a hadrianopolisi csatában. A gót csoportok az ezt követő mintegy száz évben, állandó problémákat okozva, többször megjárják az illyricumi és balkáni provinciákat, míg egy részük Hispániában és a másik pedig Itáliában létre nem hozza saját királyságát. A római kormányzat 376 őszét követően nem a kül-, hanem a belpolitikai problémaként foglalkozott.

A gótok felett aratott győzelmek után a hunok nem támadták meg a római határokat, melynek magyarázatát a gótoktól megszerzett területek konszolidálásában kereshetjük. Kisebb nagyobb-csapatok, mint arról számos forrás beszámol, zsoldosként részt vettek a nyugatrómai kormányzat különféle germán ellenes akcióiban. A Kárpát-medence hun hatalmi szférába való kerülésének időpontjáról a római és bizánci források nem szólnak. A vandálok és szvébek egy részének nyugatra vándorlása 402 és 406 között nagy valószínűséggel ezzel állhatott kapcsolatban. A dunántúli provinciákról sajnos éppúgy nem állnak rendelkezésünkre adatok, a régészeti leletanyag egy része azonban arról árulkodik, hogy még az 5. század első évtizedeiben határvédelemmel és a tartományigazgatási struktúrák meglétével kell számolni. A hadrianopolisi csatát követő majdnem két évtizedben mind a két birodalomfélnek kiváló szolgálatokat tesznek a belső ellenségekkel való küzdelmeikben. Első támadásuk éppen a 395. évi hatalomváltás miatt történhetett. Mint az számos esetben megfigyelhető (ld. pl. az alamannok támadásai esetében) talán egy visszatérő csapatuk számolhatott be I. Theodosius halála után kialakult kaotikus állapotokról, melyben a Római Birodalom különféle germán származású katonai és polgári vezetői játszottak kiemelt szerepet. Támadásuk az Al-Dunán és a Kaukázuson keresztül történt és nagy riadalmat váltott ki nem csupán a császári kormányzatokban, de a gótok között is. A hun hatalmi súlypont nyugatra tolódását jelzi a

⁴⁰⁹ Heather 1994, 35-42.

havasalföldi megtelepedésük. A római kormányzat a már bevált eszközöket alkalmazza esetükben is, melynek legjobb példája Gaina gót hadvezér és csapatának megsemmisítése. A konstantinápolyból elmenekült Gainast és csapatát megsemmisítik a hunok. Uldin elküldi fejét amiért ajándékokat kapott, amiért aztán békeszerződést kötött hunokkal.⁴¹⁰ A nyugatrómai Birodalom is kihasználta komoly harcértéküket, mivel Honorius támogatására Stilicho segédc csapatokat hívott I. Alarik és Radagaisus gótjai ellen.⁴¹¹

A Keletrómai Birodalommal kialakított szövetséges viszonynak Arcadius halála vett véget. Uldin csapatai 408 nyarán lerombolják az Al-Duna északi partján fekvő ellenerődöket, majd elfoglalják Castra Martist.⁴¹² A kezdeti sikereket azonban a bizánci csapatok komoly ellenállása miatt nem tudják kihasználni, így 412-ben kénytelenek békét kötni. A konstantinápolyi küldöttség a Don torkolata közelében találkozik Karaton hun nagykirállyal. Újabb támadásuk egy évtizeddel később 422-ben éri Thráciát.⁴¹³ A 420-as évek első felében Ruga nagykirály átteszi a Hun Birodalom székhelyét a Kárpát-medence Tiszától keletre eső síkságára. Ekkortól kezdve figyelhető meg Kárpát-medencében a 3. és 4. századi fejedelmi temetkezéseket is meghaladó gazdagsága a sírmellékleteknek.⁴¹⁴ Ennek okát a nyugatrómai birodalommal kapcsolatban kereshetjük – kidolgozni. Itt keresi fel Ioannes császár megbízásából Aetius, hogy hun segédc csapatokat kapjon a keletrómaiktól támogatott III. Valentinianusszal szemben. Aetius azonban későn érkezik, de a hun csapatoknak köszönhetően nem éri bántódás, sőt komoly katonai pozícióhoz jut. 426-tól hun segédc csapatokkal harcol a vizigótok ellen Galliában.⁴¹⁵

A Hun Birodalom térdierése következtében mind a nyugati, mind pedig a keleti birodalomrész dunavidéki kapcsolatrendszerei már csak a hunokkal állhatnak fenn. A hun kötelékbe tartozó népek csak a hun politika végrehajtóiként jutnak szerephez. Ugyan – mint arról Priscos beszámol – egyes vezetőik megkörményezésével Konstantinápoly kísérleteket tett a számára kellemetlen hun nagykirály likvidálására. Ez azonban gyorsan kitudódik és a visszájára sül el.⁴¹⁶

A 420-as évek közepétől figyelhető meg a hun politika kettőssége a birodalomrészekkel kialakított kapcsolataiban. A Nyugatrómai Birodalom zsoldjában egyre komolyabb hun kontingensek vesznek részt Aetius vezetésével a galliai, raetiai és noricumai germán támadok

⁴¹⁰ Zosimos V, 22, 3.

⁴¹¹ Zosimos V, 48, 5.

⁴¹² Bóna 1993, 22-23.

⁴¹³ Pohl 2000, 250.

⁴¹⁴ Ld. Kat Mannheim; Schmauder 2002.

⁴¹⁵ Bóna 1993, 46-47.

⁴¹⁶ Pohl 2000,

visszaverésében. 437-ben a burgundok szenvednek megsemmisítő vereségek.⁴¹⁷ E segítségnek azonban ára volt, melynek emlékei Honorius késői, Iohannes és III. Valentinianus solidusai, melyek ugyan kevesebben vannak, mint a II. Theodosius veretei, ám ennek ellenére számuk nem elhanyagolható.⁴¹⁸ Sajátos jelenség a római-hun kapcsolatrendszerben, hogy a 430-as években hun uralom alá kerül Valeria és Pannonia Prima. Ezt Aetius 433-ben történt kegyvesztésével szokták magyarázni, aki a császári udvarból Pannonián keresztül egyenesen Rugához menekült, és 434-ben hun hadsereg élén juttatja vissza a hatalomba. Az ekkor kötött szerződéssel szokták magyarázni a két provinciaátadását, de valójában nem állnak rendelkezésre ezzel kapcsolatban források.⁴¹⁹

A hunok érdeklődése a keleti birodalomrészrel szemben is megélnkül, melynek kezdetét támadásuk jelzi. Ennek a hadjáratnak Ruga halála és feltehetően a nygkirályi címért folyó belső küzdelem vett véget. Konstantinápoly, mivel erői máshol vannak lekötve, így a korábbi korszakok példáját követve a Duna északi partján fekvő Castra Constantia erődjénél (Margusszal szemben) békét köt a hunokkal..

A béke azonban mindössze hat évig tart, amikor Bleda értesülve a keletrómai csapatok Szicília elleni sikertelen támadásáról, valamint a perzsákkal vívott harcairól, 440/441-ben elfoglalja Moesia Prima városait és a Száván át megtámadja és beveszi a 427 óta keletrómai Pannonia Secundát, valamint annak központját Sirmium városát. 441/442-ben Attila és csapatai is csatlakoznak a támadáshoz és sorra foglalják el a balkáni városokat (Naissus, Serdica, Philippopolis), majd a Chersonesos-félszigeten legyőzik Aspar keletrómai tábornok seregét. Akciójukat a 443-ban kötött Anatolius senator első békéje zárja, melyben 6000 font arany kárpótlást és 2100 font évpénzt sikerül kicsikarniuk. Konstantinápoly inkább fizet, csak hogy keleten lekötött csapatait tehermentesíteni tudja.⁴²⁰

A hunok mindkét birodalomrészhez fűződő kapcsolataiban változás következett be Attila hatalomra kerülését követően. A hun belső hatalmi struktúrát sem hagyta érintetlenül Bleda halála. Az összeesküvésben résztvevő katonai vezetők szerepe, etnikai hovatartozástól függetlenül felértékelődik. Attila változtatott a korábbi gyakorlaton is. Míg Ravenna Savia provinciát volt kénytelen átadni, amelyhez a magister militum cím és a vele járó jövedelem társult, addig Konstantinápoly ismét egy súlyos hun támadással szembesült.⁴²¹ A 447. januári földrengés hírére a hunok és germán szövetségeseik lerohanják és végigpusztítják a Balkánt.

⁴¹⁷ Pohl 2000, 250-251.

⁴¹⁸ Ld. ezekről részletesen: Prohászka 2006.

⁴¹⁹ Ld. Tóth 2006.

⁴²⁰ Bóna 1993, 57-61; Prohászka 2006, 15-26.

⁴²¹ Pohl 2000, 251.

Ugyan Konstantinápoly elfoglalása a gyorsan felépített falak miatt elmaradt, de Dacia Ripensist és Moesia Prima tartományokat egészen Naissusig megszállják a hunok. Attila e területeken lakatlan határzónát akart kialakítani. Ezzel kapcsolatos követjárások egyikének keretében látogatott Priscos a hun udvarba. 450. tavaszán megkötött Anatolius 2. békéjében e területekről Attila ugyan lemondott, de ennek ára volt.⁴²² A változásokat a kutatók egy része a nyugat ellen tervezett hadjárataival igyekezett magyarázni, melynek célját eddig nem sikerült teljes mértékben tisztázni. 451-ben a hunok és germán szövetségeseik a kor viszonyai között hatalmas haderővel indulnak Gallia ellen. A hadjárat a szövetségeseik lassúsága és a koordináció hiánya miatt troyesnél ér sikertelen véget. Aetius és vizigót szövetségesei ugyan nem tudják legyőzni, de mivel Attila elhagyja a csatateret, így őket tekinthetjük az igazi nyerteseknek. A következő évben újabb értelmetlen hadjáratra indulnak a hun csapatok Észak-Itália ellen. Aquileia ostroma után a Pó-síkságra betörve egészen Mediolanumig haladnak előre, amikor a járványok és éhség miatt kénytelenek visszafordulni. A konstantinápolyi hatalmi változások jutatták a császári trónra Marcianus tábornokot, aki beszüntette az évpénz fizetését és csapataival hátbatámadta Attilát.⁴²³ A hunok helyzetét csak súlyosbította a nagykirály 453. tavaszán bekövetkezett halála. Utódja legidősebb fia lett, aki ellen előbb öccsei, majd Ardarik gepida király vezetésével a volt szövetséges népek esküdtek össze. A Nedao folyónál vívott csatában Ellak elesett és a hunok elvesztették a kárpát-medencei és közép-európai területeiket. A keletre menekült hunokat még egyszer Dengizik szervezte meg, de a Keletrómai Birodalom ellen harcolva 469-ben életét veszítette.⁴²⁴

⁴²² Bóna 1993, 63-72; Pohl 2000, 253-254.

⁴²³ Pohl 2000, 253.

⁴²⁴ Bóna 1993, 191; Pohl 2000, 254.

FEJEDELMI TEMETKEZÉSEK, MINT A RÓMAI – BARBÁR KAPCSOLATRENDSZER FORRÁSAI

A Római Birodalom és barbaricumai népek közötti kapcsolatrendszernek különböző szintjei voltak. A legmagasabbat a császár, császári kormányzat és a vele „kapcsolatban” álló nép vezetői (fejedelem, király) között létrejött szövetségi viszonyt jelentette. Ennek biztosítására a rómaiak komoly ajándékokat, juttatásokat biztosítottak. Sajátos módon a szövetségi kapcsolatok tárgyi emlékei, mint a római fém edénykészletek és a rangjelző szerepet betöltő ékszerek, éppen a fejedelmi temetkezések mellékleteiben jelentkeznek.

Egy közösség vagy nép társadalmi struktúrájában vezető szerepet játszó személy/személyekre az írott források hiányában sokszor a temetkezéseikből lehet következtetni. Rangjukat és pozíciójukat a mellékletek meghatározott típusainak gazdagsága és bizonyos temetkezési formák segítségével lehet azonosítani.⁴²⁵ Egyes tárgyakat ugyanis a kezükben összpontosuló politikai és katonai hatalom jelképeinek kell tekintenünk,⁴²⁶ amelyek közül részben magával a személlyel kapcsolatban álló uralmi jeleket helyezték a sírba.⁴²⁷ Ez az őskortól megfigyelhető rendszer a császárkori Barbaricum, majd a népvándorláskor társadalmi elitjének temetkezéseiben szintén tükröződik.⁴²⁸ A római import minőségi tárgyainak előfordulását két fordított trapézzal lehet a legjobban jellemezni a barbaricumai temetkezések tükrében. Ugyanis az értékes, nemesfém illetve bronz, étkészletek és viseleti tárgyak a legnagyobb számban éppen a barbaricumai társadalmat szemléltető háromszög/trapéz tetején álló vezető réteg temetkezéseiben fordulnak elő.⁴²⁹ Az arisztokráciához és a katonai kísérethez tartozó személyek ezen javakra ugyan a háborúk során is szert tehettek. Erre a legjobb példát a délnyugat szlovákiai temetőkből nyugvó katonarétege adja, mellékleteik között ugyanis itáliai kerámia és fémedények egyaránt megtalálhatóak.⁴³⁰ Ezekhez részben a 69. évi itáliai hadjáratban való részvétel, részben pedig a kereskedelmi kapcsolatok során juthattak. Számuk azonban nem nagy, mindössze egy vagy két edényt, illetve néhány viseleti tárgyat (csatot, fibulát stb.) helyeznek. Velük ellentétben a kora és középszászárkori vezetőrétegre a hamvasztásos helyett csontvázás temetkezési rítus jellemző, melyhez az import tárgyak nagy számú sírba helyezése jellemző.

⁴²⁵ Kossack 1974; Steuer 2003, 533.

⁴²⁶ Genrich 1971, 191-194; Kossack 1974, 4-5.

⁴²⁷ Genrich 1971, 208.

⁴²⁸ Steuer 2003; Steuer 2006.

⁴²⁹ Wenskus 1961, 314-374; Steuer 2003, 534.

⁴³⁰ Részletes közlésük: Kolník 1980.v.ö. Voss 2005.

A germánok törzsi arisztokráciájának kiemelkedő pozíciót betöltött képviselői nyugszanak a koracsászárkorra jellemző ún. Lübsow típusú temetkezésekben.⁴³¹ A rájuk jellemző mellékletekkel és szokásokkal, amelyek alapján egy horizontról beszélhetünk, többen foglalkoztak. Az Eggers által felállított kritériumokat⁴³² később Gebühr pontosította,⁴³³ mely szerint az arany, az ezüst tárgyak, a bronz- vagy üvegedények és a több mint tíz melléklet alapján sorolhatók a germán csontvázas sírok ebbe a csoportba.⁴³⁴ Ezek a jellemző mellékletek azonban az átmenetet jelentő (ld. Mušov),⁴³⁵ majd a későbbi 3. századi germán "fejedelmi" temetkezéseknek is meghatározói, amely a szokások egyfajta továbbélését mutatja, még akkor is, ha újfajta uralmi szimbólumok is megjelennek. A többé-kevésbé azonos társadalmi réteghez tartozó "gazdag" sírok Dániától egészen Szlovákiáig a 3. században jelennek meg. Ugyan ezen belül mind a temetkezési szokásokat (temető vagy magányos sír, sírépítmény stb.), mind pedig a mellékletek előfordulását (arany ékszerek, ezüst és bronz edények stb.) tekintve különbségek tűnnek elő, melyek az elhunyt társadalmi helyzetével illetve a Római Birodalomhoz fűződő kapcsolataival állnak összefüggésben. A sírok egy különleges – Közép-Németországra előforduló csoportjának vizsgálata során Schlüter állította fel azokat a kritériumokat, amelyek segítségével besorolhatjuk a többi barbaricum temetkezést is.⁴³⁶ Ennek alapját az a tárgyak értéke és a mellékletek gyakorisága adja, így az Ia. csoportba az arany ékszerek (nyak-, karperec, gyűrű, fibula) és ezüst tárgyak (kanál, sarkantyú, nyílhegyek, ékszerek) sorolhatók, amely mellett komoly szerepe van az ezüst, valamint a bronz importedényeknek is.⁴³⁷ Az ettől alacsonyabb Ib. csoportba a csupán ezüstmellékletes és importedényes sírokat sorolta.⁴³⁸ Az Ia. sírokban jelentkező arany tárgyak típusbeli és mennyiségi összehasonlítása során ezt azonban a társadalmi helyzet vonatkozásában tovább lehet bontani. Ugyanis az arany tárgyak birtoklása csupán egy bizonyos körre jellemző, mégis a nyak- és karperecek, a gyűrűk, a fibulák egyes típusainak, mint státusszimbólumok és uralmi jelvények, előfordulása a vezető réteg belső tagozódást mutatja.⁴³⁹ Az arany nyak és karperecek, fibulák a principesek vagy regesek hatalmi

⁴³¹ Eggers 1949-1950. A típus a Lübsowi csontvázas temetkezéstről kapta a nevét.

⁴³² Eggers 1951; Steuer 1982, 209.

⁴³³ Gebühr 1974; Steuer 1982, 213.

⁴³⁴ Gebühr 1996, 188-191.

⁴³⁵ Peska-Tejral 2002.

⁴³⁶ Schlüter 1970, 119-120; Steuer 1982, 223.

⁴³⁷ Schlüter 1970, 119-121; Gebühr 1996, 191.

⁴³⁸ Steuer 1982, 223.

⁴³⁹ Genrich 1971, 196-199; Steuer 1982, 224.

szimbólumai voltak,⁴⁴⁰ így az ilyen mellékletet tartalmazó "gazdag" temetkezésekben az adott nép királya, fejedelmei és családtagjai nyugszanak.⁴⁴¹

A Kárpát-medencéből számos ilyen temetkezést ismerünk, melyek időbeli és területi eloszlása azonban nem egyenletes. Már itt rögtön jelezni kell, hogy a sírok nagy részét vagy már az ókorban kirabolták, vagy feltárásukat nem hozzáértő személyek végezték és így a dokumentálásuk hiányos, valamint az előkerült tárgyak egy része hiányzik. A legtöbb sírt a kvádok és a vandálok uralma alatt álló területről ismerjük, mint arról a későbbiekben még szólni fogok, mellékleteiket tekintve „különlegesek” a szarmata harcászati réteghez kapcsolt temetkezések. Erdélyből, annak ellenére, hogy a vizigótok több mint száz évig éltek területének nagy részén, eddig még egyetlen vezető réteghez tartozó temetkezéstről sincs tudomásunk.⁴⁴²

A Lübsow-típusú temetkezésekhez szorosan kapcsolódik néhány délnyugati szlovákiai 1. századi sír, melyekre a római importtárgyak gazdagsága jellemző. Az 1939-ben Vysoká pri Morave területén talált csontvázas temetkezés mellékleteiből egy capuai bronz vödör, három szintén capuai bronz merítőt, egy bronz kancsót és a hozzá tartozó serpenyőt, egy bronz szűrőt, bronz csésze töredékeit, ivókürt vereteit, csatokat és üvegedényeket szolgáltatottak be.⁴⁴³ Az itáliai műhelyek bronzedényei és a római üvegek jelzik az elhunyt kiemelt szerepét a római-germán kapcsolatrendszerben.⁴⁴⁴ Az előkerülési körülmények alapján nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy egyéb ezüst ékszerek, edények is voltak a sírban. A mellékletek kronológiai helyzete a sírt a Kr. u. 1. század utolsó harmadára datálja.⁴⁴⁵ A másik gazdag temetkezésre 1949-ben Zohorban bukkantak.⁴⁴⁶ A szintén csontvázas temetkezés mellékletei közül itt csupán egyes darabokat szolgáltatottak be. Míg a vas csat megsemmisült, addig a két bronz merítő, mindkettő délgalliai termék, múzeumba jutott.⁴⁴⁷ Itt kell azonban kijelenteni Vannius bukásával az 1. század közepének vezető rétege nagy részben átmenekült a római fennhatóság alá.⁴⁴⁸ Sokkal fontosabb azonban, hogy e két csontvázas mellett hamvasztásos temetkezések tucatjaiban fordulnak elő római bronzedények és egyéb import tárgyak, mely a harcászati réteg gazdasági és katonai megerősödésére utal. Ugyanez tükröződik a markomannok

⁴⁴⁰ Wenskus 1961, 314-367; Steuer 1982, 246-249; Steuer 1996, 546-547; Gebühr 1996, 192.

⁴⁴¹ Steuer 2003, 434; Steuer 2006.

⁴⁴² Bierbrauer 1998, 417.

⁴⁴³ Ondrouch 1956, 235-236, Taf. 1-9.

⁴⁴⁴ Kolnik 1959.

⁴⁴⁵ Kolnik 1959, 155-162.

⁴⁴⁶ Kraskovská 1959.

⁴⁴⁷ Ondrouch 1956, 237, Taf. 10-11.

⁴⁴⁸ A Vinár-cseraljai temetőt e kíséret temetőjeként szokták azonosítani: Mithay 1989.

központi területének tartott Cseh-medencében, amely Maroboduus uralmával és a Tiberiusszal kötött békeszerződéssel magyarázható.⁴⁴⁹

Már a 3. századi kapcsolatrendszerrel állnak kapcsolatban a Szlovákia középső részén előkerült Krakovany-Stráže-i királysírok.⁴⁵⁰ A kvádok 3. századi történetéről alig szólnak forrásaink, így Caracalla kvád uralmi viszonyokba történt beavatkozását követően, elsőként éppen a 260. évi nagy támadásban való részvételüket említik.⁴⁵¹ A sírok mellékletei azonban bizonyosan nem a rabló hadjárat során jutottak a kvád királyi családhoz.⁴⁵² Az igen nagy méretű (350 x 360 cm) első sírba 1933-ban bukkantak,⁴⁵³ mellékletei többségben, mégha több részletben, de múzeumba kerültek. A híradások alapján csupán egy arany nyaklánc tűnt el. A sír gazdagságát az aranyfibula és a hat aláhajtott lábú ezüsfibula jelzi, melyek azonban a germán ötvösök remekei és nem rómaiak.⁴⁵⁴ Különösen magas a római étkezéshez tartozó edények és evőeszközök száma: egy ezüst szűrőkanál és egy ligula,⁴⁵⁵ mellett négy bronzedény, két rajnai szűrő, egy tányér egy bronzvödör,⁴⁵⁶ valamint egy üvegpalack és üvegpoharak voltak az elhunyt mellé helyezve.⁴⁵⁷ Az edények a 3. századi rajnai műhelyek áruai, melyek jól mutatják, hogy egy időben kaphatta őket. A szintén nagy méretű – 400 x 420 cm – 2. sírt 1939-ben tárták fel.⁴⁵⁸ Gazdagságát a nyolc római ezüstedény⁴⁵⁹ és a 12 barbár ezüsfibula mutatja,⁴⁶⁰ melyekhez még két római ezüstkanál⁴⁶¹ és hét bronzedény (üstök, serpenyő, merítő szűrő, szűrő, kancsó tartozott).⁴⁶² A sírba még egy római háromlábú helyeztek,⁴⁶³ ez és a római edények utalnak a római étkezési kultúra átvételére is.⁴⁶⁴

A szarmatáknál a koracsászárkorban szintén megfigyelhetőek, olyan elsősorban női temetkezések, melyekre az arany ékszerek (lunulacsüngő, flitterek, láncok és fülbevalók)

⁴⁴⁹ Ld. Droberjar 1999.

⁴⁵⁰ A leleteket elsőként V. Ondrouch tette közzé: Ondrouch 1956. A találók által az 1950-es években beszolgáltatott tárgyakat ld.: Svoboda 1972. Az összes ismert melléklet angol nyelvű leírása, fényképekkel: Klčo–Krupa 2003.

⁴⁵¹ A régészeti megfigyelések mellett erre utalnak a források is: Eutr. 9, 8, 2; Oros. 22, 7; SHA vita Probi 5. Kolník 2003, 634.

⁴⁵² Újabb felvetődött annak a lehetősége, hogy a germán vezető réteg külön „kincstárral” rendelkezett, melyben sokkalkorábbi, néha száz évvel idősebb tárgyakat is őriztek. A korábbra datált skyphosok esetében merült fel annak a lehetősége, hogy azok a „kincstárból” származnak: Jilek 2005.

⁴⁵³ Ondrouch 1956, 241-244, Taf. 17-26.

⁴⁵⁴ Klčo–Krupa 2003, 9-10

⁴⁵⁵ Klčo–Krupa 2003, 14.

⁴⁵⁶ Klčo–Krupa 2003, 12-13.

⁴⁵⁷ Klčo–Krupa 2003, 11-12.

⁴⁵⁸ Ondrouch 1956, 244-248, Taf. 29-52.

⁴⁵⁹ Klčo–Krupa 2003. 30-31.

⁴⁶⁰ Klčo–Krupa 2003, 22-24.

⁴⁶¹ Klčo–Krupa 2003, 19.

⁴⁶² Klčo–Krupa 2003, 18-19.

⁴⁶³ Klčo–Krupa 2003, 17.

⁴⁶⁴ Erről részletesen ld.: Prohászka 2004.

jellemzőek.⁴⁶⁵ A szarmata Barbaricumban ritkán fordulnak elő római tárgyak a koracsászárkori sírokban, sőt a bronz edények és egyéb viseleti tárgyak teljesen hiányoznak. Az arany ékszerek megjelenését e női sírokban a pontusvidéki kapcsolatokkal próbálták magyarázni.⁴⁶⁶

Az Alföldről több olyan temetkezést ismerünk, melyekre a fegyvermelléletek jellemzőek. Ezekben azonban a katonai vezető réteghez és nem az fejedelmi családhoz tartozó személyek nyugodtak. Nagy részük a szarmata peremterületre esik, ám ennek ellenére a herályi sír kivételével eddig a szarmatákkal hozták őket kapcsolatba, jellemzőjük a fegyvermelléklet, a halomba temetkezések, valamint a lószerszám. A csoportba tartozó temetkezések közé tartoznak a geszterédi,⁴⁶⁷ a herpályi,⁴⁶⁸ a vizesdpusztai⁴⁶⁹ és a jászalsószentgyörgyi,⁴⁷⁰ valamint egyes hortobágy-porosháti temetkezések.⁴⁷¹ Fő jellemzőjük a halomba temetkezés, amely nem jelenti automatikusan, hogy külön halmot építettek a sír számára. Bizonyosan épített halomba helyezték a jászalsószentgyörgyi temetkezéseket,⁴⁷² míg a többiek az őskori halmokba ásattak be (ld. a legjobb példája ennek a sokszor félreértelmezett herpályi sír).⁴⁷³ A halmokban nyugvó személyek kétségtelenül a korszak katonai vezető rétegéhez tartoztak, azonban sírjaik rekonstrukcióját részben az ókori kirablásuk, részben a 19. századi, többnyire amatőrök által végzett feltárásuk miatt, ritkán lehet teljesen elvégezni.⁴⁷⁴ A halomba temetkezés szokása a 2. század végétől figyelhető meg,⁴⁷⁵ és ezek egy csoportjában a pajzsos fegyvermellékletes személyek nyugszanak.⁴⁷⁶ Mint arra rámutattak a szarmata temetkezésekben idegen a pajzsdudor, így megjelenését azzal próbálták magyarázni, hogy csak a megkülönböztetett társadalmi elitre jellemző, amely ajándékként jutott hozzájuk. A volgai és alsó-doni párhuzamok alapján, melyek egyedi tárgyakkal vannak tele, vetődött fel annak lehetősége, hogy a szarmata katonai arisztokrácia tagjai nyugodnának bennük.⁴⁷⁷ A mellékletei alapján közéjük tartozik a Pest megye északi részén a hévízgyörki templom alatt talált, mellékleteiket tekintve kétségtelenül gazdag 2.–3.

⁴⁶⁵ Köhegyi 1984.

⁴⁶⁶ Az ékszereket a Pontus vidéki műhelyekhez kapcsolták, pedig egyes típusaik a római provinciák leletanyagából is ismert: Köhegyi 1984, 341-342.

⁴⁶⁷ Bóna 1986a, 65; Kulcsár 1998, 43..

⁴⁶⁸ Carnap-Bornheim 1999.

⁴⁶⁹ Vaday 1986, 219; Kulcsár 1998, 43.

⁴⁷⁰ Stanczik 1975.

⁴⁷¹ Kulcsár 1998, 24.

⁴⁷² Stanczik 1975, 103-137.

⁴⁷³ Kulcsár 1998, 25; Carnap-Bornheim 1999.

⁴⁷⁴ Kulcsár 1998, 40-41.

⁴⁷⁵ Kulcsár 1998, 43.

⁴⁷⁶ Istvánovits–Kulcsár 1992, 71-82; Kulcsár 1998, 45.

⁴⁷⁷ Kulcsár 1998, 45-46.

századi férfisír.⁴⁷⁸ A 28. sír mellékletei között térdfibula, egyenes kétélű kard, valamint a hozzá és a lábbelihez tartozó ezüst övcsattok és szíjvégek voltak, amelyhez még lószerszám tartozik.⁴⁷⁹ A korszak harcosai nyugodtak a hortobágy-porosháti halmok gazdag fegyvermellékletű sírjaiban.⁴⁸⁰ A sírok mellékleteinek germán jellege, illetve az előkerülési helyük alapján e sírokban nyugodtak azok a vandál katonai vezetők, akik a 3. század folyamán biztosították a vandál uralmat az Alföld északkeleti és keleti peremterületei felett.⁴⁸¹

Az egyetlen szarmatákhoz tartozó fejedelmi temetkezés a jászalsószentgyörgyi Borsa halomból került napfényre.⁴⁸² Az ásatásokat a halmon és környékén Hild V. kezdte el 1899-ben, amikor a helyi földbirtokos feltúratott néhány környékbeli halmot.⁴⁸³ Szomszédos halmok egyikében egy férfi csontvázára bukkantak, melynek mellékletei közé egy szögelt, pajzsdudoros pajzs és üvegdarabok tartoztak.⁴⁸⁴ A halomban nyugvó személy magas rangját az aranyszövetből készült halotti leple jelzi. A sírban nyugvó két csontváz mellett aranypitykék, rekeszes aranygombok, egy kupalakú pajzsdudor, egy római bronz kandeláber, üvegedény töredékek és Antoninus Pius ezüstje volt.⁴⁸⁵ A 7 méter magas Borsa halomból a germán fejedelmi sírokra jellemző nagyméretű (6,8 x 3,4 m) fából épített kamra volt, melynek északkeleti sarkát a sírrablók áttörték.⁴⁸⁶ Az alapos rablás ellenére a halotti lepelhez hasonló szövet volt itt is.⁴⁸⁷ Az összegyűjtött tárgyak között bronz csatok, ezüst pántocskák és egy arany félköríves szíjvég volt.⁴⁸⁸ A jászalsószentgyörgyi sírokat az üvegedénytöredékek és a csatok alapján a 4.-5. századra datálta a kutatás.⁴⁸⁹ Ha csakugyan a szarmata elit nyugodott a jászalsószentgyörgyi sírokban, akkor ez a germán temetkezési szokások átvételét jelzi, ugyanakkor az sem zárható ki, hogy egy germán királyt temettek el ott, aki a 400-as évek elején végbement népmozgások során Szolnok megye területén hunyt el. A rómaiakkal ápolt kapcsolatrendszerét a sírok rablott volta miatt nem lehet vizsgálni.

A kvádok lakta terület mellett későcsászárkori gazdag fejedelmi temetkezések ismertek a Kárpát-medence északkeleti részéből. A vandál arisztokrácia tagjai nyugodtak például abban a sírban, amire a Zemplén megyei Czéke községben (ma Cejkov, Szlovákia) 1855-ben

⁴⁷⁸ Dinnyés 1989. v.ö. Kulcsár V. kutatásainak eredményét: Kulcsár 1998.

⁴⁷⁹ Dinnyés 1989, 68-69, 75-76.

⁴⁸⁰ Kulcsár 1998, 24-25, 125.

⁴⁸¹ Ld. részletesen a vandálokról írt fejezetben.

⁴⁸² Kulcsár 1998, 46.

⁴⁸³ Stanczik 1975, 108.

⁴⁸⁴ Stanczik 1975, 111-112.

⁴⁸⁵ Stanczik 1975, 112-116.

⁴⁸⁶ Stanczik 1975, 119, 120-124.

⁴⁸⁷ Stanczik 1975, 125.

⁴⁸⁸ Stanczik 1975, 128.

⁴⁸⁹ Vaday 1989, 68, 182; Kulcsár 1998, 43.

bukkantak. A mellékletek egy része került végül a bécsi Régiségtárba, és amelyek egy férfi és egy női temetkezésre utalnak.⁴⁹⁰ Igen érdekes a 69 darab préselt aranylemez, melyek egy ruhára voltak varrva, egy az arany nyakperec kapszulaformájú zárószerkezettel, a bunkós végű arany karperec és több kisebb arany dísz, amelyek mellett onixköves ezüst gyűrű, borostyángöngyök, egy fésű és egy vödör bronz díszei kerültek a gyűjteménybe. A sírokhoz tartozott még számos római bronz edény – egy kanna, füles medence és szűrő. A római kerámia és egy üveg tányér mellett egy vas diatretum, játékkövek és egy Antonius Pius ezüst dénár került elő.⁴⁹¹ A sírok kronológiai besorolása a 3. század második felétől a 4. század elejéig ingadozik. Újabban a vas diatretum alapján helyezték a 4. század első évtizedére.⁴⁹² A sírok gazdagságukat tekintve ugyan elmaradnak a kvád és többi vandál temetkezéstől, mégis az arany karperec és a többi mellékletek tekintetében mindenképpen a vandál fejedelmi családhoz tartozó személyek nyugodtak bennük.

A Kárpát-medence legjelentősebb császárkori fejedelmi temetkezése Osztrópatakán (Ostrovany, Szlovákia) került elő. Az előkerülési körülmények és a rendelkezésre álló adatok sajnos csak részben tették lehetővé a sír és mellékleteinek rekonstruálását.⁴⁹³ Az osztrópatakai sír a temetkezési szokások (kőpakolásos sírkamara, csontvázas temetkezés, állatcsont és éremmelléklet) valamint a mellékletek (arany uralmi jelvények és ékszerek illetve import fémedények) alapján királysírok közé sorolható. Mégis egy jelentős különbség fennáll közte és a többi "gazdag" sír között: ez pedig az arany tárgyak kiugróan magas száma illetve az ezüst edények szintén nagy számú jelenléte. Az ezüst tárgyak és edények tekintetében csupán a strážei 2. sírban lehetett több darab,⁴⁹⁴ melyeknek csupán csak egy része került a múzeumba. Az osztrópatakai sír arany tárgyai között a személyhez kapcsolódó uralmi jelek (a 2. lelet nyak- és bunkós végű karperece), mellett a rómaiakkal folytatott politikai kapcsolat jelei (onixfibula, utere felix fibula, arany pohár, torques és armilla) szintén megtalálható.⁴⁹⁵ A sírban nyugvó személyt kétségtelenül a germán társadalom csúcsán álló méltósággal – egy vandál királlyal lehet azonosítani. Temetkezésének aranygazdagsága azonban már egy másik, későbbi korszak felé mutat,⁴⁹⁶ mely a sajátos történelmi helyzetből eredően a germán barbaricumba az arany beáramlását és így a sírokban és leletekben való lecsapódását eredményeztek. A legfontosabb támpont ehhez Herennia Etruscilla átlukasztott, majd

⁴⁹⁰ Kenner 1864, 104-111; Beninger 1937, 183-184; Steuer 1982, 120-122; Krekovic 1992, 57.

⁴⁹¹ Beninger 1931; Eggers 1951, 147; Noll 1974, 64-65.

⁴⁹² Krekovic 1992, 57.

⁴⁹³ A két lelet rekonstrukcióját és elemzését ld.: Prohászka 2004.

⁴⁹⁴ Ondrouch 1957; Svoboda 1972, 6-7.

⁴⁹⁵ Prohászka 2004, 47-87.

⁴⁹⁶ Kossack 1974, 19; Kiss 1991, 118-121.

betömött aureusa, amely megadja a terminus post quemet, a 251. évet. A többi 3. századra datált gazdag temetkezésben az éremmellékletadás szokása szintén gyakran jelentkezik, azonban az obolusként elhelyezett római pénzeket, mint arra Eggers is már rámutatott, csupán az abszolút kronológiában használhatjuk.⁴⁹⁷ Ugyanis korábbi érmek éppúgy megfigyelhetők, mint a sírral többé-kevésbé egykorúak (ld. pl. Gommern, ahol Traianus aureusa került elő.⁴⁹⁸ Osztrópataka esetében az érem az éles keltezésre nem alkalmas és így a többi tárgytípust kell figyelembe venni, amelyek elsősorban a 3. század második felére jellemzőek. A sír datálása a 3. század második fele,⁴⁹⁹ és a 3. század vége, 4. század eleje, úgy 300 körüli idő, között ingadozott.⁵⁰⁰ A mellékletek elemzése és a történelmi környezet vizsgálata alapján a sír datálásával kapcsolatban a 270-es és 290-es évek közötti időszak vetődött fel újabb lehetőségként.⁵⁰¹ Ebben az időszakban a római-germán kapcsolatrendszer megélénkülése figyelhető meg, amely kiválóan tükröződik a Kárpát-medence és Közép-Európa barbaricum elítjének temetkezéseiben. Ennek jele a római importtárgyak egy sajátos csoportjának – a nemesfém edényeknek, valamint a római ékszereknek, rangjelző tárgyaknak ugrásszerű növekedése.⁵⁰² Ennek magyarázatául sem a helyi nyersanyagkészletek ellenőrzése, kiaknázása és kereskedelme, sem pedig a Római Birodalom ellen indított támadások nem szolgálhatnak.⁵⁰³ A különleges arany és ezüst tárgyakhoz a határmenti kereskedelemben, valamint a rabló hadjáratok során nem juthattak a barbárok. Ezt támasztják alá a provinciákból ismert kincsleletek, melyek egy igen szűk és a császári udvarral szoros kapcsolatban álló római elitre utalnak. A megoldás kétségtelenül a kiemelkedő arany és importárak gazdagságának forrásában keresendő, ugyanis a barbaricum temetkezésekben. A 3. századot megelőzően csak minimális mértékben elszórtan jelentkezik az arany tárgyak. Az ugrásszerű növekedést a politikai kapcsolatrendszerrel magyarázhatjuk, melynek háttérében a szövetségi viszony és a római belpolitikában való aktív szerepvállalás keresendő. Ezt a kettősség – a barát vagy ellenség lehetősége – a 2. századi mušovi sírral kapcsolatban már felvetődött.⁵⁰⁴ A 3. századi helyzet és a sírok növekvő gazdagsága e szempontból hasonlóságot mutat az 5. századi viszonyokhoz, ahol éppúgy széleskörűen jelentkezik az arany és ezüst tárgyak, mint a későrómai korszak fejedelmi horizontjánál. E kor fejedelmi

⁴⁹⁷ Eggers 1955, 221-223.

⁴⁹⁸ Becker 2001c, 128, 132.

⁴⁹⁹ Godlowski 1970, 85-86; Lund Hansen 1987, 175-176, 213.

⁵⁰⁰ Beninger 1937, 51; Ondrouch 1957, 171; Rau 1972, 150; Noll 1974, 66; Krekovic 1992, 57; Schmauder 1998, 283.

⁵⁰¹ Prohászka 2004, 109-112.

⁵⁰² Ld. pl. Werner 1973; Lund Hansen 1987, 175-176.

⁵⁰³ Carnap-Bornheim 2000, 60.

⁵⁰⁴ Carnap-Bornheim 2000, 60.

temetkezéseinek gazdagságát elsősorban a germán csoportoknak a római ellencsászárok harcaiba való bevonásával magyarázták, melyben – mint a *Historia Augusta* is említi a galliai ellencsászárok uralmával (259-273) kapcsolatban – *ingentia auxilia Germanorum*-ként vettek részt.⁵⁰⁵ E felfogás széles körben, így az osztrópataikai sír esetében is, elfogadásra talált.⁵⁰⁶ A osztrópataikai királysír római tárgyakban való gazdagságát elsősorban a vandálok 270-es éveket követő szerepéhez kapcsolták, így a külső- és belső ellenségekkel szemben egyaránt bevetésre kerültek.⁵⁰⁷ Az aranyéremforgalom vizsgálata, valamint a 21. század elején napfényre került poprádi temetkezés azonban árnyalják ezt a képet, felvetve egy hosszan tartó római-vandál szövetséget a Kárpát-medence északkeleti részén.

Egy ipari terület kialakításához kapcsolódó földmunkák során faszerkezetű építmény maradványaira bukkantak 2006-ban az építőmunkások.⁵⁰⁸ A második világháborús lőállásnak gondolt építményről azonban a régészeti feltárás folyamán derült ki, hogy egy germán királysír. Már a faszerkezet méretei is impozánsak, mivel a belső fa”szarkofágé” csak magában 170 x 290 cm volt.⁵⁰⁹ A sírt azonban vagy még az ókorban, vagy később kirabolták, a nemesfém tárgyakat elvitték, mindössze Valens császár egy fülezett trieri *solidusa*, valamint néhány bronzedény töredék maradt meg a nagyszámú római, illetve barbár kerámia, valamint fa- és csonttárgy között.⁵¹⁰ Mind a sír mérete, mind pedig a megmaradt mellékletek jól jelzik, hogy a 4. század utolsó harmadában még szoros kapcsolatok álltak fenn a Római Birodalom és a vandálok között.⁵¹¹ Ezt támasztják alá azok a római aranyérmek, melyek igen nagy számban ismertek a vandálok területéről, amely egészen a Körösökig terjedt! Ugyan a 3. század második felének és a tetrarchia korszakának érmei kerülnek elő a legnagyobb számban,⁵¹² és a Constantinus-dinasztia uralkodása alatt visszaesés figyelhető meg, amit Valentinianus és Valens érmeinek sűrűbb előkerülése követ. Ezek a jelenségek utalnak arra, hogy a Római Birodalom különleges kapcsolatokat ápolt a Kárpát-medence észak-keleti, keleti felében élő vandálokkal. Így nem csupán az Aurelianus idején történt katonai segítségnyújtás emlékeit, hanem éppen a célirányosan kiépített kapcsolatokat találhatjuk meg a fejedelmi temetkezések mellékleteiben. Ennek politikai magyarázatául mindenképpen szállásterületük stratégiai fontos fekvését kereshetjük, ugyanis innen akár a szarmatákat,

⁵⁰⁵ Werner 1973.

⁵⁰⁶ Lund Hansen 1987, 176; Prohászka 2004, 111-112.

⁵⁰⁷ Prohászka 2004, 111-112

⁵⁰⁸ A sír feltárásának körülményeiről és a mellékletekről eddig csupán egyetlen rövid ismertetés áll a rendelkezésünkre: Pieta–Roth 2007, 44-47..

⁵⁰⁹ Pieta–Roth 2007, 45.

⁵¹⁰ Pieta–Roth 2007, 46.

⁵¹¹ Pieta–Roth 2007, 47.

⁵¹² Lásd az értekezés végén található katalógust és az elterjedési térképeket.

akár a gótokat hátba lehetett támadni. Ezt legjobban Claudius Mamertius Maximinus császárhoz írt panegyricusának sorai támasztják alá, melyben a császári politika által kezdeményezett vandál/gepida és gót háborúról számol be.⁵¹³ Ennek a vandálok számára gyümölcsöző viszonynak a gótok elvándorlása és a Római Birodalom belső – gót – problémái vetnek véget.

A hunkorszak sajátos jelensége, hogy a római-barbár kapcsolatrendszer tükröző római tárgyak (edények, ékszerek, rangjelzők stb.) eltűnnek a kor vezető rétegének sírjaiból.⁵¹⁴ A római provinciális műhelyek termékei közül csupán a különféle üvegedények, illetve néha a kerámia található meg az 5. század első felének temetkezéseiben. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a hunok térhódítása következtében a közvetlen kapcsolatok megszűnnek a germán és szarmata vezető réteg, valamint a Római Birodalom között. Helyükre lépnek a hunok a sajátos ékkőberakásos arany viseleti tárgyaikkal és egyéb ékszereikkel, melyek éppúgy rangjelző szerepet tölthettek be, mint a korábbi korszakok római nemesfém tárgyai.⁵¹⁵ Kétségtelenül a készítésükhöz az ötvösök által felhasznált nyersanyag a hun-római kapcsolatrendszerből származik, mivel a Birodalom által kifizetett solidusokat dolgozták fel. A hunok és germán szövetségeseik ezeket viselik rangjelzőként, utalva a római-germán/szarmatát felváltó hun-germán/szarmata kapcsolatokra.⁵¹⁶ A hun uralom végét követően azonban ismét helyreállnak a korábbi kapcsolatok a Keletrómai Birodalommal, amit legjobban talán az apahidai első sír mellékletei tükröznek.⁵¹⁷ A kőberakásos arany viseleti tárgyak és egyéb ékszerek mellett már két római trébelt díszítésű ezüst kancsót, egy latin betűs pecsétgyűrűt és a konstantinápolyi kormányzat által történt elismerést jelző 50 grammos hagymafejes fibulát helyeztek a gepida fejedelem/király sírjába.⁵¹⁸

⁵¹³ Claudius Mamertius, Panegyricus Genethliacus Maximiano Augusto dictus, XII panegyrici latini 17: "... Tervingi pars alia Gothorum, adiuncta manu Taifalorum, adversum Vandalos Gepidesque concurrunt." v.ö. Nixon-Saylor Rodges 1994, 100.

⁵¹⁴ Közép-Európa hunkori fejedelmi leleteinek részletes elemzését M. Schmauder végezte el: Schmauder 2002.

⁵¹⁵ Schmauder 2002, 55-224; Prohászka 2008a, 59-68.

⁵¹⁶ A sírokhoz ld. Schmauder 2002; Prohászka 2008a, 59-68.

⁵¹⁷ Kazanski 1999. A sír mellékleteit ld.:Harhoiu 1997, 157-159; Schmauder 2002, 7-10, taf. 1-14.

⁵¹⁸ Harhoiu 1997, 158. Az aranyfibulák szerepéről részletesen: Prohászka 2004, 95-100.

A RÓMAI-BARBÁR KAPCSOLATRENDSZER EGY KÜLÖNLEGES TANÚJA – ARANYÉREMFORGALOM A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A numizmatikai emlékanyag sajátos szerepet játszik mind a Római Birodalom, mind pedig a Barbaricum kutatásában. A római érmek ugyanis, mint arra a Bevezetés források fejezetében utaltam, egyaránt szolgálnak támpontul történelmi események, illetve a gazdasági folyamatok vizsgálatához. A Barbaricumban a különböző nomináliák eltérő szerepet játszottak.⁵¹⁹ A bronz- és ezüstérmeket egyrészt a római határmenti piacokon pénzfunkciójukban használták és nem zárhatjuk ki, hogy ezt a pénzfunkciójukat a barbár népek egymás közti kereskedelmi tranzakciójuknál is alkalmazták. Ez különösen az értékpénznek tekinthető denarok esetében állhatott fenn. Ezt látszanak alátámasztani azok a szörvány- és kincseletek, melyek a római határtól meglehetősen távol fekvő Észak- és Közép-Európában kerültek napfényre. A római érmeket azonban nyersanyagként is felhasználták, mivel a jó minőségű ezüstdenarok a germán és a szarmata ötvösök kezén ékszerekké alakultak. Ezt támasztják alá azok az új leletek, mint például a pozsony-dévényújfalui (Bratislava-Devinka Nová Ves) germán telepen talált összeolvadt tömbök és félkész nyersanyagok. A három összeolvadt tömb egyenként 10-12 severuskori dénárból állt, melyeket megpróbáltak megolvasztani, de kísérletük, feltehetően a túl nagy mennyiség miatt, sikertelen volt.⁵²⁰ Sajátos szerepet játszottak mind a provinciákban, mind pedig a Barbaricumban a római aureusok/solidusok.⁵²¹ Az aranyból vert érmek ugyan már a későközéptársaság idején megjelentek, ám elsődlegesen nem kereskedelmi váltópénzként játszottak szerepet, hanem sokkal inkább kibocsátójuk propagandáját szolgálták, mivel a támogatói kör részesült a veretekben. Az érmek elő- és hátlapjait különféle ábrázolásokkal díszítették, melyek szoros kapcsolatban álltak a megbízást adó személy családi vagy személyi propagandájával. Így nem véletlen, hogy éppen Caesar volt az első, aki nagyobb számban veretette a denarius aureusokat. Augustus szabályozta elsőként az aureus súlyát, melyet a római font 1/40-d részében azaz körülbelül 8,18 grammal határozott meg.⁵²² Ez a súly azonban fokozatosan csökkent és a 3. század közepén már csak a font 1/45-d részét, mintegy 7,27 grammot tett ki. A század második felére jellemző válságok sorra őt sem hagyta érintetlenül, amit az igen változó súlyban lehet a legjobban megfigyelni.⁵²³ Elsőként

⁵¹⁹ Laser 1980, 13-15.

⁵²⁰ Elschek 2007, 146. v.ö. a szarmatáknál megfigyelhető azonos tevékenységhez: Vaday 2005b.

⁵²¹ Laser 1980, 15.

⁵²² Göbl 1978, 77.

⁵²³ Göbl 1978, 77.

Diocletianus próbálta szabályozni súlyát, melyet 1/70-d fontban (5,45 g.) adott meg, de végül I. Constantinus pénzreformja hozta létre azt a pénzegységet – a solidust –, mely a maga 4,54 grammjával több mint félezer évig a koraközépkori- és középkori Európa aranyvalutája volt.⁵²⁴ Míg a kora- és középsőcsászárkorban egy aureus értéke 25 denar, 100 sestertius, 200 dupondius és 400 as volt, addig a későrómai és koranépvándorláskori solidus váltóértékét az adott időszak gazdasági folyamatai határozták meg.⁵²⁵ Ugyan az aureusok a principatus idején a pénzrendszer részévé váltak, de magas váltóértékük – 25 denar – miatt az éremforgalomban nem játszottak szerepet. A császári kormányzat aranyat elsősorban a katonaság illetve a birodalom főtisztviselői számára veretett illetve nagyobb összegű kiadások finanszírozására.⁵²⁶ Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az aranyérmeket a császári propaganda is felhasználta, amit különösen a markoman háborúkat megelőzően kibocsátott azonos hátlapú denarok és aureusok jeleznek. Fontos szerepet játszott az arany a Római Birodalom keleti kereskedelmében, ahol a különféle luxuscikkek (fűszerek, selyem stb.) könnyen szállítható ellentételezésére szolgált.⁵²⁷ Azt az elképzelést, mely szerint a germánokkal folytatott kereskedelemben is szerephez jutott volna, éppen a szórvány érmek és a kincsleletek tekintetében, el kell vetni.⁵²⁸ Mint azt az alábbi a provinciákra, valamint az azokkal határos Barbaricumra vonatkozó adatok jelzik, hogy a római határokon belül és kívül az aranyérmek az 1. és 5. század egyes évtizedei kivételével nem játszottak szerepet a kereskedelmi forgalomban.

Több nyugati tartomány köztük Pannonia aranyéremforgalmát vizsgálta kutatásai során X. Lorient.⁵²⁹ Pannonia területéről 18 érmet ismer az 1. századból, melyek legnagyobb részét Nero és a Flaviusok aureusai teszik ki.⁵³⁰ A 2. századi aranyak között, melyek száma mindössze egy tucat, Traianus, Hadrianus és Antoninus Pius érmei találhatóak.⁵³¹ Sajátos jelensége mind a tartományok, mind pedig a közép-európai Barbaricum 2. századi éremforgalmának, hogy a Római Birodalmat megrázó és számos provinciát feldúló markomann-szarmata háború idejéből aranyokról alig van tudomásunk. Pannoniából mindössze egyetlen nagyobb aranyéremlelet ismert, melyre a bécsi Rennweg területén 1799-ben bukkantak a munkások.⁵³² A 298 aureusból álló leletben található érmek sorát Nero

⁵²⁴ Göbl 1978, 77.

⁵²⁵ Göbl 1978, 78, 161. Az 5. században 1 solidus értéke 2 semisses, 3 tremisses, 18 miliarensi és 36 siliqua volt.

⁵²⁶ Lind 2001, 44.

⁵²⁷ Lind 2001, 45.

⁵²⁸ Lind 2001, 45.

⁵²⁹ Lorient 1988, 61; Branet–Lorient 1992, 26-27.

⁵³⁰ Brenet–Lorient 1992, 26-27; Ardevan 1993, 23.

⁵³¹ Brenet–Lorient 1992, 26-27; Ardevan 1993, 23.

⁵³² Dembski–Zavadič 2004, 65-68.

pénzei nyitják és Marcus Aurelius két arany zárja. Mint arról a későbbiekben még szó lesz, a lelet közel kétharmadát Nero és a Flaviusok aureusai teszik ki.⁵³³ A 2. századi aureusok közül Trajanus és Hadrianus érmei egyenlő arányban 30 – 32 darab vannak képviselve.⁵³⁴ Pannonia területéről szórványként alig pár darab Marcus Aurelius és Commodus érem ismert. Ugyanez a helyzet a kárpát-medencei Barbaricum éremforgalmánál. Eddig csupán egyetlen arany érme is tartalmazó kincsletről van tudomásunk, amit 1905-ben a szlovákiai, Garam mellett fekvő Drzenice községben találtak.⁵³⁵ Összetételéről csupán híradások állnak a rendelkezésünkre, melyek szerint csupán híradások állnak rendelkezésünkre a 236 (?) db ezüst és aranyérem Marcus Aurelius uralkodásának idejéből való volt.⁵³⁶ Ezt a leletet azonban az összetétele és elrejtésének helye alapján sokkal inkább kapcsolhatnánk a római ellenoffenzívák valamelyikéhez és így valószínűleg egy római tiszt rejthette el.⁵³⁷ További két szórvány érem ismert még a szarmaták lakta Alföldről, melyek Hortobágy és Tiszapolgár területén kerültek elő.

Az aranyérmek száma a 3. századra csökken a legalacsonyabb szintre. Lorient mindössze három aureusszal számol, amit az újabb anyaggyűjtések további öt darabbal egészítettek ki. Újabb fellendülés figyelhető meg a tetrarchia (6 db), majd a Constantinus-dinasztia uralkodása alatt (4 db), melyekhez még néhány kincslelet is társul a limes mentéről (pl. a Brigetioból).⁵³⁸ Valentinianus és Gratianus idején a számuk 11-re nő, amit I. Theodosius alatti visszaesés követ (2 db).⁵³⁹ Az 5. századi solidusok forgalmáról majd a későbbiekben a barbaricum elterjedésükkel együtt lesz szó. Ha Lorient nyomán Pannoniával összevetjük négy nyugati – a két kisebb Duna mellett fekvő Raetia és Noricum illetve a nagyobb Gallia és a határmenti Germaniák és Belgica – provinciák anyagát, akkor hasonló eredményre jutunk.⁵⁴⁰ Ezt annak ellenére állíthatjuk, hogy egyes időszakokban kisebb-nagyobb eltérések figyelhetők meg, amely különösen igaz Gallia és a Germán tartományok esetében. Ezen a területen ugyanis a galliai ellencsászárok idején megugrik az aranyak száma, melynek magyarázatát a hatalmi legitimizációjukban kereshetjük. Az 1. században számukat tekintve Nero és a Flaviusok aureusai határozzák meg az éremforgalmat mind Raetia és Noricum, mind pedig

⁵³³ Dembski–Zavadil 2004, 65-68.

⁵³⁴ Dembski–Zavadil 2004, 65-68.

⁵³⁵ Nálezy 3, 22; Beljak 2007, 128-129.

⁵³⁶ Nálezy 3, 22; Beljak 2007, 128-129.

⁵³⁷ A markoman-szarmata háborúhoz ld. Fitz 1966; Böhme 1975; Fontes III.

⁵³⁸ Brenet–Lorient 1992, 26-27.

⁵³⁹ Brenet–Lorient 1992, 26-27.

⁵⁴⁰ Lorient 1988, 61.

Gallia és Germania-Belgica esetében.⁵⁴¹ A 2. és 3. században az aureusok száma mindegyik tartományban jelentős mértékben csökken: Raetia 21 és 5 db, Noricum 9 és 12 db, Gallia 308 és 128 db és Germania-Belgica 143 és 63 db.⁵⁴² Gallia és Germania-Belgica 3. századi aranyérmei között – mint arra már utaltam – kimagaslóan nagy számban fordulnak elő a galliai usurpátorok aureusai.⁵⁴³ Fokozatosan emelkedik a solidusok száma a 4. századi éremforgalomban, melynek magyarázatát Gallia és Germania esetében a területek politikai és gazdasági jelentőségében kereshetjük.⁵⁴⁴ Az aranyak egy részét azonban a fokozatosan egyre nagyobb teret nyerő germán katonai csoportokkal is kapcsolatba lehet hozni, akik szolgálataikért aranyban kapták fizetségüket. Ezt a tendenciát jól jelzi, hogy Libius Severus uralkodásáig folyamatosan megtalálhatóak a nyugatrómai császárok érmei.⁵⁴⁵ Raetia és Noricum esetében Honorius császár solidusainak a száma – 7 és 5 db – emelkedik ki és míg Raetiában III. Valentinianust követően már csak Zeno és Basiliscus vereteiből fordul elő pár darab, addig Noricumban alacsony szintű, de többé-kevésbé folyamatosan megtalálhatóak a nyugat- és keletrómai császárok solidusai.⁵⁴⁶ Az említett tendenciák azonban nem csupán a határvidékre jellemzőek, hanem a birodalom más tartományaira is. Így az Ibér-félszigeten az Augustustól Honorius uralkodásig tartó időszakból 99 szórvány érmet, illetve kincsletekből további 719 darab aranyat ismerünk.⁵⁴⁷ Ezek megoszlása szintén figyelemreméltó, míg az 1. századra 36 szórvány mellett 179 kincsleletről származó darab tehető, addig a 2. században a 18 szórványon kívül 335 kincsleletről származó érme van, mely utóbbiak nagy része (296 db) Nerva és Antoninus Pius uralkodása közötti időszaktól származik.⁵⁴⁸ A 192 és 284 között mindössze 4 szórvány és 11 leletről származó aureus ismert.⁵⁴⁹ Mind a szórványok, mind pedig a kincsek tekintetében kiugróan magas a 379 utáni időszak, mely a germán népcsoportok Ibér-félszigeten történő megjelenésével magyarázható.⁵⁵⁰ A római városok, mint kereskedelmi, gazdasági és politikai központos esetében még sajátosabb a helyzet. Így a noricumi Ovilavis/Wels éremforgalmának elemzése során hasonló eredményt kapott K.

⁵⁴¹ Lorient 1988, 61: Raetia: 16 db Nero és 15 db Flaviusok a 37 darabból; Noricum: 5 db Nero és 11 db Flaviusok a 22 darabból; Gallia: 199 db Nero és 162 db Flaviusok a 665 darabból; Germania és Belgica: 120 db Nero és 85 db Flaviusok a 332 darabból

⁵⁴² Lorient 1988, 61.

⁵⁴³ Gallia: 55 és Germania-Belgica 28 db.

⁵⁴⁴ Branet–Lorient 1992, 26-27.

⁵⁴⁵ Lorient 1988, 61.

⁵⁴⁶ Lorient 1988, 61; Branet–Lorient 1992, 26-27.

⁵⁴⁷ Bost–Campo–Gart 1983, 139.

⁵⁴⁸ Bost–Campo–Gart 1983, 140.

⁵⁴⁹ Bost–Campo–Gart 1983, 141-142.

⁵⁵⁰ Bost–Campo–Gart 1983, 142: A 37 szórvány, mellett 168 solidus ismert különféle kincsletekből.

Vondrovec, ugyanis az 1728 érme között mindössze hét arany volt.⁵⁵¹ Ezek megoszlása sem egyenletes, mivel a három 1. századi (Augustus Tiberius számára veretett lugdunumi verete, Nero és Vespasianus aranya)⁵⁵² és egy 2. századi aureus (Hadrianus)⁵⁵³ mellett két későcsászárkori (I. Valentinianus, Arcadius)⁵⁵⁴ és egy 5. századi solidus (Anthemius)⁵⁵⁵ ismert Ovilavis/Wels területéről. Ugyancsak ez tükröződik a steiermarki antik éremforgalomból, ahonnan 157 lelőhelyről mintegy 16870 érmet dolgoztak fel.⁵⁵⁶ A szórvány leletek mellett csupán egyetlen aranyakat is tartalmazó kincsleletről volt tudomásuk, mely 1843-ban került elő Mürzzuschlagban és a rendelkezésre álló adatok alapján 159/160 és 243 közötti érmekből állt.⁵⁵⁷ Flavia Solvából, mely a terület legfontosabb gazdasági és politikai központja volt, két Nero, egy III. Gordianus és egy I. Licinius aranyérme ismert.⁵⁵⁸ Steiermark területéről ezeken kívül még egy Nero és egy Gallienus aureus található a katalógusban.⁵⁵⁹ A provinciális éremforgalom szempontjából tanulságos a Carnuntumból ismert aureusok/solidusok száma és megoszlása.⁵⁶⁰ Carnuntum, mely már a regnum Noricum idején is fontos szerepet játszott a dunavidéki kereskedelemben, a római tartományi szervezet Claudiusok alatt végbement kialakítása során vált katonai, gazdasági és politikai központjává Pannoniának.⁵⁶¹ Kétségtelenül a római hadsereg jelenléte komoly felvevőpiacot jelentett mind az itáliai, majd később a nyugati tartományok áru számára, melyhez az ú.n. Borostyánút forgalma is társult. E kedvező helyzet azonban az aranypénzforgalomban nem mindig tükröződik. Így az alig fél tucat Augustus- és Tiberius-féle aranyat,⁵⁶² Nero 12, majd Vespasianus 16 aureusa követi.⁵⁶³ Ez a fellendülés azonban nem csupán itt, hanem más területeken is megfigyelhető, amit jelentős visszaesés követ egészen a markomann háborúig. Így csupán két Traianus, hat Hadrianus és négy Antoninus Pius érme ismert e több mint egy évszázados időszakból.⁵⁶⁴ Sajátos jelenség, hogy a markomann háborúk betöréseinek idejéből mindössze egyetlen Marcus Aurelius aureus került elő, sőt a császár halálát követően egészen

⁵⁵¹ Vondrovec 2003.

⁵⁵² Vondrovec 2003, 64: Lug. RIC 243/246, Typ. K (8-10), Vondrovec 2003, 66: ? (54-68), Vondrovec 2003, 68: Roma RIC 233, LK1. (74-75).

⁵⁵³ Vondrovec 2003, 78: Roma RIC 443a, K (173)

⁵⁵⁴ Vondrovec 2003, 131: Nic. RIC 2b (364/367) és Vondrovec 2003, 138: ? (395-408)

⁵⁵⁵ Vondrovec 2003, 138: Med. RIC X, 2890 (467-472).

⁵⁵⁶ Schachinger 2006, 105.

⁵⁵⁷ Schachinger 2006, 50.

⁵⁵⁸ Schachinger 2006, 105.

⁵⁵⁹ Schachinger 2006, 167 és 216: Pyhrn: MIR 963g (260/261).

⁵⁶⁰ A teljes carnuntumi éremanyag összegyűjtését, meghatározást és közzétételét az ÖAW Numismatische Kommissionjának munkatársai végezték el: Id. Num. Carnuntina.

⁵⁶¹ Carnuntumról részletesen ld.: Swoboda 1964.

⁵⁶² Num. Carnuntina 87-89

⁵⁶³ Num. Carnuntina 87, 115-116..

⁵⁶⁴ Num. Carnuntina 122.

Valerianusig egyetlen arany sem ismert!⁵⁶⁵ Kiugróan nagy számban kerültek elő viszont I. Valentinianus és Valens solidusai, mintegy 15 darab, illetve csatlakozva a Kárpát-medence 5. századi aranypénzforgalmához mintegy tucatnyi nyugat- és keletrómai solidust közöltek Carnuntum területéről.⁵⁶⁶ Sajnos Aquincum éremforgalmának feldolgozását a Fundmünzen der Römerzeit in Ungarn kutatási program félbeszakadása miatt nem fejezték be, így csupán a leltárkönyvi adatokra és egy korábbi publikációra lehet hagyatkozni, melyek alapján mindössze 4 aranypénz található múzeumi gyűjteményben: 1 db Nero, 1 db Hadrianus, 1 db Carus és egy 375 után vert solidus.⁵⁶⁷

Az alábbi példák jól jelzik, hogy az aureusok/solidusok a mindennapi életben nem játszottak szerepet. A kereskedelemben elsősorban a denarokat és a különféle címletű bronzérmeket használták. Így e szempontból sajátos helyzetben vannak a Barbaricumban előkerült aranyak, mivel funkciójukat tekintve az 5. századig fizetőeszközként aligha használhatták őket a római piacokon. Ez alól csak bizonyos luxusárúk – bronz- és ezüstedények, ékszerek, fűszerek – jelenthetnének kivételt, melyekkel azonban külön ezen áruosztályokra szakosodott kereskedők foglalkoztak. A provinciákban jelentkező csekély számuk alapján így a háborúkban, vagy rablótámadások során sem kerülhettek nagyobb számban a barbár népekhez, amit a legjobban éppen a markomann-szarmata időszak éremforgalma jelez. Így csupán egyetlen lehetőség jöhet számításba. Aranyakat nagyobb számban csak a császári kormányzattól vagy a tartományi igazgatástól kaphattak. Ugyan az antik forrásokban számos esetben megemlítik, hogy mind a szarmaták, mind pedig a germánok ajándékokban, sőt évpénzben részesültek, mint a 190-es évek elején a szarmaták.⁵⁶⁸ A barbaricum éremforgalom vizsgálata azt azonban nem támasztja alá, hogy a kifizetés minden esetben aranyban történt.⁵⁶⁹ Így már említett értéke miatt is inkább ezüst vagy bronzpénzeket kaphattak, melyek a kereskedelmen keresztül részben visszaáramoltak a birodalomba, részben nyersanyagként használták fel őket. E stipendiumok/subsidiumok/tributumok/annonaek kimutatására a numizmatikai kutatás éppen ezek alapján,⁵⁷⁰ valamint a területei szórtság – mint például a szarmaták lakta Alföld mérete – miatt nem vállalkozhat. Megfigyelhető, hogy egyes uralkodók illetve koraszakok érmei nagyobb számban fordulnak elő, de ennek hátterében nem csupán a rómaiaktól származó évpénz, hanem a felélénkülő kereskedelmi

⁵⁶⁵ Num. Carnuntina 122, 149. Valerianus mellett még egy Aurelianus aureus tanúja a 3. századi aranypénzforgalomnak.

⁵⁶⁶ Num. Carnuntina 173.

⁵⁶⁷ Pekáry 1953, 113.

⁵⁶⁸ Cass. Dio LXXII, 14 v.ö. Gabler 1975, 100.

⁵⁶⁹ Bursche 1996, 103-123.

⁵⁷⁰ Bursche 1996, 105.

kapcsolatok is állhattak. Itt a dunavidéki provinciák békés, gazdasági fellendülést hozó időszakaira kell gondolnunk, mint amilyen a 2. század első fele, középső harmada, valamint a Commodus-Septimius Severus korszak voltak. Mint arra már korábban utaltam, a római hadsereg élelmiszerekkel és egyéb nyersanyagokkal (bőr, fa stb.) való ellátásában a limesen túl lakó népek is szerephez jutottak. Mivel a hadsereg a megfelelő anyagi bázissal is rendelkezett, így ez komoly mértékben hozzájárulhatott az éremforgalom megnövekedéséhez. Az aranyak esetében azonban más a helyzet, mivel egyes szórvány érmekeket leszámítva a nagyobb számban való előfordulásuk esetében bizonyosan a római külpolitika egy sajátos eszközét kereshetjük.

Az aureusok/solidusok sajátos szerepet játszottak mind a császár-, mind pedig a koranépvándorláskori germán népeknél, mivel részben nyersanyagként a germán ötvösök kezén ékszerekké alakultak át. Így a 3. századtól megfigyelhető az arany insigniák (bunkósvégű arany karperec, nyakperec, arany fibula) és ékszerek elterjedése a közép- és észak-európai germán vezető réteg körében,⁵⁷¹ mely jelenség egészen az 5. század végéig jelentkezik Európában. Az említett ékszerek mellett a római császárok arany érmei, köztük a nagyobb súlyú multiplák és medailonok, füllel ellátva vagy átlukasztva a kor státusszimbólumivá váltak a germánoknál. A nagyobb méretű és súlyú multiplák, mint a szilágysomlyói I. lelet példányai, a germán királyok legitimizációjában játszhattak szerepet.⁵⁷² Ez a reprezentatív szerep azonban a solidusok ékszerként való viselésénél szintén megfigyelhető,⁵⁷³ így nagy valószínűséggel a germán vezető réteg tagjai viselték a kisebb súlyú és értékű solidusokat is.

A kárpát-medencei Barbaricum területén előkerült aureusok/solidusok vizsgálatát egy olyan katalógus segítségével végzem el, amely irodalmi, levél- illetve irattári adatokon, valamint múzeumi gyűjteményeken alapul. Összegyűjtésüket és feldolgozásukat eddig még senki sem végezte el. A katalógusba és az elemzésbe felvettem azon erdélyi és bánáti 1. századi aureusokat is, melyek a dák uralom alatt állt területekről származnak. Ugyan ezekkel kapcsolatban felvetették annak lehetőségét, hogy Nero és a Flaviusok által kibocsátott és nagyobb számban előforduló aureusokat Dacia római meghódításakor illetve azt követően a katonaság hozta magával.⁵⁷⁴ Ezt azonban nem támasztják alá az egyéb régészeti és numizmatikai megfigyelések, a Traianus és Aurelianus közötti időszak éremforgalma ugyanis ugyanolyan, mint a már említett kisebb nyugati tartományoké. Így Traianus uralkodására 3,

⁵⁷¹ Prohászka 2004, 72-76.

⁵⁷² Bursche 1998, 210-212; Bursche 1999, 221-228.

⁵⁷³ Bursche 2000.

⁵⁷⁴ Ardevan 1993.

Hadrianuséra egy, Macus Aureliuséra kettő érem esik, míg a 3. századból csupán egy Septimius Severus és egy Alexander Severus aureust ismerünk.⁵⁷⁵ Így joggal feltételezhetjük, hogy a Traianus előtti aranyak legnagyobb részt még a barbaricum éremforgalomhoz tartoznak. A katalógushoz a vízrajzot jelölő elterjedési térképek tartoznak, melyek közül a tetrarchiától kezdve egészen I. Theodosius uralkodásig a szarmata falrendszer vonala is fel van tüntetve. A kárpát-medencei római aranypénzforgalom vizsgálatához kiváló összehasonlítási alapot kínál két feldolgozott germánok lakta terület éremanyaga. Ráadásul ezek a területek nagyobb részt a római limesszel határos zónához tartoznak. A volt Német Demokratikus Köztársaság területén előkerült római pénzek katalógusában bronz és ezüst érmekkel együtt szerepelnek az aranyak, melyeket a múzeumi anyag felvétele, az irodalmi adatok kigyűjtése és az adat- illetve levéltári anyag figyelembevételével állított össze R. Laser.⁵⁷⁶ A kötetben mintegy 1947 darab érmet közölt a szerző, melyek közül azonban csak 1737 darabot tudott legalább korszak szerint meghatározni.⁵⁷⁷ Ezek között 59 aranyérem volt, melyek közül két barbár utánzatot és hat meghatározhatatlan darabot le kell vonni. A mai Csehország területén előkerült aranyérmeket J. Militky gyűjtötte össze és tette közzé több tanulmányban. Laser módszeréhez hasonlóan ő is igyekezett anyaggyűjtését kiterjeszteni mind az irattári anyagra, mind pedig az irodalmi adatokra.⁵⁷⁸ Katalógusában 65 darab lelőhelyes aureus/solidus található, melyek nagy részét sikerült meghatározni is. Az alábbi táblázatban császárokként bontva az említett területek szerint szerepelnek az aranyérmeket.

Uralkodó	Kárpát-medence	Cseh- és Morvaország	Kelet-Németország
Augustus		3	
Tiberius	2	1	1
Claudius	1		
Nero	27	10	2
Otho	3		
Vitellius	2		
Galba	2		
Vespasianus	9		5
Titus	6	2	
Domitianus	10		
Traianus	1	2	1
Hadrianus	1	1	2
Antonius Pius	1		3
Faustina Iun.		1	
Marcus Aurelius	2	1	2
Septimius Severus			1
Caracalla			2

⁵⁷⁵ Ardevan 1993, 22.

⁵⁷⁶ Laser 1980.

⁵⁷⁷ Laser 1980, 459.

⁵⁷⁸ Militky 2004.

Elagabalus			1
Severus Alexander			2
I. Maximinus	1		
III. Gordianus	1	1	1
Traianus Decius	1		
Herennia Etruscilla	1		
Volusianus			1
Valerianus			1
Gallienus	1	2	7
II. Valerianus	1		
Aurelianus	4	1	1
Postumus			8
Laelianus			1
Victorinus			1
Tetricus			4
Probus	13		2
Tacitus	1		
Numerianus			2
Carus	2		
Carinus	1		
Diocletianus	10	3	2
Maximinus Herculius	7	1	
Magnentius			1
Galerius	3		
I. Constantius	3		
II. Maximinus	3		
II. Severus	1		
Galeria Valeria	1		
I. Licinius	2		
I. Constantinus	10		
II. Constantinus	3		
II. Constantius		2	
II. Julianus		1	
Iovinus	1		
I. Valentinianus	5	4	2
Valens	5		
Gratianus	5	1	
II. Valentinianus	2	1	2
Magnus Maximus		1	1
I. Theodosius	6	1	2
Arcadius	8	2	6
Honorius	25	1	13
II. Theodosius	86	5 (3)	6
Aelia Pulcheria	1	1	
Marcianus	4		
Licinia Eudoxia		(1)	
III. Constantinus	1	1	5
Iohannes	2		
III. Valentinianus	16	7	2
Maiorianus		(1)	
Libius Severus	3		
Anthemius	1	1	
Glycerius		(3)	
I. Leo	10		2
II. Leo			1
Zeno	13	2	5

A kárpát-medencei Barbaricum első római aureusai a Iulius-Claudius dinasztia idejéből származnak. Míg a socoli aureus a dák területen került elő, addig a Szolnok megyei Tiberius (Jászdózsa) és Claudius (Jászfényszaru) arany esetében nem lehet kizárni, hogy esetleg valamilyen római katonai akcióhoz kapcsolhatók. Az 1. századi éremforgalom tekintetében bizonyosan nem a szarmaták kaphatták őket, mivel egészen a 3. század végéig aranypénzt az általuk lakott területről alig ismerünk. Ugyancsak alig néhány aureusról van tudomásunk, mind a Cseh- és Morva, mind pedig a kelet-németországi területről.⁵⁷⁹ Ez különösen abból a szempontból figyelemreméltó, hogy a markomann szállásterületként azonosított Csehországból mindössze négy darabot közöltek, pedig Tacitus külön említést tesz Maroboduus udvarában tartózkodó római kereskedőkről. Sokkal érdekesebb Nero aureusainak elterjedése, mivel azok jelentős része Erdélyben és a Duna orsovai szakaszán került elő. A szegedi és a két kárpátaljai aureus talán a dák hatalmi szféra terjeszkedéséről tanúskodik. Az 1. század középső harmadának sajátos jelensége, hogy mind a provinciákban, mind pedig a határokon túl megugrik az aureusok száma.⁵⁸⁰ A dákoknál jelentkező aranyak talán nyersanyagok ellentételezéseként vagy ajándékként kerülhettek a Barbaricumra. A délnyugat Szlovákiában – a kvádok lakta területen – jelentkező érmekeket is ezzel lehet magyarázni, hiszen Tacitus megjegyzése szerint a cotinusok és osusok vassal adóztak nekik és a szarmatáknak.⁵⁸¹ A Morva mentén – Cseh- és Morvaország, valamint Niederösterreich területéről – ismert 16 Nero aureus alapján merült fel annak a lehetősége, hogy a Vespasianus oldalán harcoló a cremonai csatában részt vett kvádok, mint ajándékot vagy hadizsákmányt vitték haza őket Itáliából.⁵⁸² Ennek eldöntésére a rendelkezésre álló források alapján azonban nem vállalkozhatunk, mindenesetre a négy császár évének usurpatori aureusai a zombori Galba aranyat nem számítva szintén a dákok lakta részéről ismertek. Ugyancsak a dák területre esik az Flavius-féle aranyak nagy része. Kivételt csupán a nagyszombati, izsai és balassagyarmati érmek jelentenek, melyek talán a kvádokkal hozhatók kapcsolatba. Talán a dákokhoz hasonlóan a Morva mentén előkerült aranyakat is a nyersanyag kereskedelemmel hozhatjuk kapcsolatba. Idősebb Plinius többször említést tesz könyveiben a Balti-tengertől, Carnuntumon, majd Pannonián áthaladó Aquileia végállomású ún. Borostyánkő-útról.⁵⁸³ Ezen út a Morva folyó mellett haladt észak felé. Az 1. század középső harmadában a borostyánból készült ékszerek és gyógyszerek iránt megnőtt az érdeklődés, melyről maga

⁵⁷⁹ Militky 2004; Laser 1980.

⁵⁸⁰ Militky 2004, 56-57: a súlypont azonban a Morva-medencére esik. Kelet-Németországból azonban csak két darabról van tudomásunk.

⁵⁸¹ Tac. Germ 44.

⁵⁸² Sejbal 1989, 5; Militky 2004, 56-57.

⁵⁸³ Plin. Nat. Hist. 34. és 37, 43. v.ö. Fontes I, 53.

Plinius is beszámol, így talán a borostyánkereskedelemben részt vevő helyi germánoké voltak az előkerült aureusok. Ez a tendencia a Dunától északra azonban nem folytatódik a Flaviusok alatt, mivel a Dunától északra a Kárpát-medencéből mindössze két Domitianus, a Morva mellől pedig egyetlen darab sem ismert.⁵⁸⁴ A Flaviusok aranyait Kelet-Németországban pedig öt arany képviseli.⁵⁸⁵ Igen nagy számban találhatóak aureusaik viszont a dákoknál, mely a domitianusi dák háborúk ellenére is folyamatosan fennálló gazdasági kapcsolatokról árulkodik.

A 2. században az aranyérmek száma mind kárpát-medencei, mind pedig az attól nyugatra elterülő Barbaricumban jelentősen visszaesik.⁵⁸⁶ A naszvadi Traianus és a bogyai Hadrianus érmet leszámítva két Marcus Aurelius aureus ismert az Alföldről, melyek talán a markoman-szarmata háborúkkal hozhatók kapcsolatba. A szentmiklósi Antoninus Pius arany azonban jelzi, hogy korábbi érmek is kerülhettek a későbbiekben a germánokhoz. Az érmet füllel látták el és így ékszerként viselték. Ezt az átalakítás a 3. századtól kezdve figyelhető meg a germánoknál. Szintén korábbi aureusok voltak néhány közép-németországi fejedelmi temetkezésben, melyekhez a 3. század második felében juthattak hozzá szolgálataik jutalmáért. Így Traianus aureusa volt a gommerni sírban,⁵⁸⁷ valamint a hasslebeni fejedelemszony mellékletei között Gallienus aranya mellett egy Hadrianus és két Antoninus Pius érmet viselt láncra fűzve.⁵⁸⁸ Itt kell még utalnunk az ormódi kincsre, melyben a 4. századi mellett Sabina és Marcus Aurelius érmei voltak, ráadásul ezen utóbbi szintén át volt lyukasztva.⁵⁸⁹ Az átlukasztott és fülezett aranyak a 3. század második felétől elsősorban a Felső-Tisza-vidéken és a Partium területén figyelhetők meg.

A 3. század utolsó harmadában a barbaricum éremforgalom tekintetében az aranyak száma nagy mértékben megemelkedett. Természetesen ez nem igaz a Barbaricum egészére, hanem csak egyes területekre, melynek hátterében ott élő népcsoportok Rómához való kapcsolatát kereshetjük. Kelet-Németországban Volusianustól Diocletianusig folyamatosan megtalálhatóak a császárok – különösen a nyugati usurpátorok – aranyai, melynek magyarázatául J. Werner szolgált. Ő volt az, aki a fejedelmi temetkezésekkel kapcsolatban említett Hassleben-Leuna csoporthoz tartozó személyeket a galliai ellencsászárok uralmának (259-273) részbeni támaszául szolgáló *ingentia auxilia Germanorum*-mal azonosította, akik

⁵⁸⁴ Militky 2004, 56-57.

⁵⁸⁵ Laser 1980.

⁵⁸⁶ Kelet-Németországból 9 darab: Laser 1980 és Cseh- és Morvaországból 5 darab: Militky 2004, 57-58.

⁵⁸⁷ Becker 1998, 397.

⁵⁸⁸ Schulz 1937, 7; Dusek 1999, 41.

⁵⁸⁹ Kuzsinszky 1892; Lehoczky 1892.

zsoldosként állhattak az usurpátorok szolgálatában.⁵⁹⁰ Véleményét a kutatás ma már általánosan elfogadja.⁵⁹¹ A Cseh- és Morva terület ebből a szempontból nem játszhatott komoly szerepet, mivel egy III. Gordianus, két Gallienus és egy Aurelianus érmet leszámítva egészen Diocletianusig további érmekről nincs tudomásunk.⁵⁹² A Kárpát-medencében a 3. század aureusok sorát Maximinus Thraxé nyitja meg, ám a század középső harmadának uralkodóitól csupán szórványosan fordulnak elő érmek. Nagyobb számban csak Aurelianus és Probus érmei kerültek elő. Míg Aurelianus négy, addig Probusnak 13 aureusa ismert! Az érmek elterjedése is sokat elárul, mivel a kvádok és szarmaták lakta területeken teljesen hiányoznak, mely alól csak a zombori Tacitus arany jelent kivételt. Ez azonban a limes közelsége miatt talán egy sikeres portya során kerülhetett az Alföld nyugati szélére. Sokkal fontosabbak a Felső-Tisza vidékén és az Alföld keleti peremének sávjában előkerült érmek, melyek nagy valószínűséggel a vandálok uralma alatt álló területet jelzik. Az Aurelianus aureusok talán a Dexippos által említett vandál támadással állhatnak kapcsolatban.⁵⁹³ E több szempontból is érdekes kimenetelű akciójukat szarmatákkal szövetségben indították Pannonia ellen, ahol azonban a császár legyőzi őket, majd feltehetőleg egy szerződés keretében katonai segédnépként használja fel a vandál lovasságot a belső és külső ellenségeivel szemben.⁵⁹⁴

A Probus aranyak nagy számú jelenlétére egy antik forráshely szolgálhat magyarázatul. Az 5. századba írt Új történetében Zosimos tesz említést Probus császár és a vandálok összecsapásáról, mely 278-ban Raetiában történt.⁵⁹⁵ A 3. század közepe körül a kutatás feltételezése szerint a vandálok egy része a burgundokkal együtt délnyugatra húzódott, ahol a későbbiekben a rómaiakkal összeütközésbe keveredett, amely a 278-ban háborúhoz vezetett. A helyzet súlyosságát jelzi, hogy maga Probus császár vezette a római hadsereget.⁵⁹⁶ Zosimos leírása alapján Probus katonái kevesebben voltak az barbároknál és ezért a császár arra törekedett, hogy megossza az ellenséget.⁵⁹⁷ A szerencse is elősegítette győzelmét, mivel a Lech folyónál a rómaiak addig ingerelték a germánokat, amíg azok át nem kellve össze nem csaptak velük. Ekkor a legiok előretörték és egy részüket megölték, míg a többiek fogságba

⁵⁹⁰ Werner 1973.

⁵⁹¹ Lund Hansen 1987, 176; Bemmann 2003.

⁵⁹² Militky 2004, 58-59.

⁵⁹³ Dexippos fr. 7 (Jacoby) = Petr.Patr. fr. 12.; Diculescu 1923, 8-9.; Schmidt 1942, 10-11.; Mócsy 1962, 567; Wolfram 1979, 57.

⁵⁹⁴ Dexippos Fr. 7; Quellen III, ; Schmidt 1942, 10-11; Mócsy 1962, 567; Wolfram 1979, 57; Castritius 2007, 31-33.

⁵⁹⁵ Zosimos I 68, 1. v.ö. Castritius 2007, 32.

⁵⁹⁶ Schmidt 1942, 9; Strelczyk 2003, 211.

⁵⁹⁷ Zosimos I 68, 1.

estek⁵⁹⁸ A barbárok ezt követően kérték egy foedus megkötését, melynek feltétele a foglyok és zsákmány visszaadása volt.⁵⁹⁹ Ezt azonban nem teljesítették teljes mértékben, amiért a császár feldühödött és a távozó barbárokat megtámadta és megbüntette, sőt még vezérüket Igillust is foglyul ejtette.⁶⁰⁰ A foglyul ejtetteket pedig Britanniában telepítette le, akik később is segítségére voltak egy lázadás leverésében.⁶⁰¹ Zosimos bemutatása kísértetiesen emlékeztet a Dexipposnál olvasható bemutatására a 270. évi vandál támadásnak, így nem kizárt, hogy a szerződészegő barbárok toposzát alkalmazta munkája során. A történet valóságalapjában, hogy Probus összecsapott a vandálokkal Raetiában, majd azt követően rendezte a kérdést viszont biztosak lehetünk. Feltehetően létre is jött valamilyen foedus, melynek köszönhetően a raetiai limest biztosították. Minden bizonnyal a vandálok ekkor juthattak hozzá azokhoz az aranyakhoz, melyek a Kárpát-medencéből ismertek. A raetiai incidensben szerepet játszó vandálokat a Dél-Lengyelországban élő silingekkel szokták azonosítani, melyet azonban éppen a Probus aureusok cáfolnak. Raetiától északra Probus aranyak alig ismertek a Barbaricumból, ahogyan a silingek lakta Dél- és Közép-Lengyelországból sem.⁶⁰² Az érmeek tanúsága szerint a Kárpát-medence északkeleti részén élő hasding vandálok egy csoportja harcolt a burgundok oldalán Raetiában, amely azonban a támadók számára is sikert hozott, hiszen az aranyak mellett egy szerződést és annak keretében még egyéb anyagi javakat (ékszerek, fémedények stb.) kaphattak.

A 3. századi aureusokkal megegyező területen kerültek elő ugyancsak nagy számban a tetrarchia császárainak aranyai. A Kárpát-medencével ellentétben mind Kelet-Németországban, mind pedig a Cseh- és Morvaországban I. Valentinianus uralkodásáig hiányoznak az aranyak.⁶⁰³ Míg a kvádoktól egyetlen darabról sincs tudomásunk, addig a szarmaták lakta területen már elszórtan megfigyelhetőek a tetrarchia aureusai. Több arany (Bátmonostor: Diocletianus, Peszéradács: Galerius, Újvidék: Maximianus Herculus, II. Maximianus Daia, Pancsova: Constantinus Chlorus) ismert a limes zónájából, valamint kettő a Duna-Tisza közének keleti részéről (Kocsér: Galeria Valeria, Újverbász: I. Licinius), kettő a Körös-Maros közti területről (Nagyvárad: Diocletianus, Szarvas: Galerius). A Duna-Tisza közén előkerültek esetében nem kizárt, hogy a tetrarchia korának katonai akciói során, vagy

⁵⁹⁸ Zosimos I 68, 2.

⁵⁹⁹ Zosimos I, 68, 3.

⁶⁰⁰ Zosimos I, 68, 3.

⁶⁰¹ Zosimos I, 68, 3.

⁶⁰² A teljes numizmatikai anyagot közreadta A. Bursche doktori értekezésében. A Przeworsk-kultúra területén ugyan az aureusok és solidusok a 3. századtól kedve megtalálhatóak, de Probustól egyetlen aureus sem ismert: Bursche 1996, 184-215.

⁶⁰³ Laser 1980: Kelet-Németországból két Diocletianus és egy Magnentius arany illetve Cseh- és Morvaországból három Diocletianus és egy Maximinus Herculus: Militky 2004, 59-60.

zsoldosokon keresztül jutottak a szarmata Barbaricumba. A felső-tisza-vidéki és a partiumi érmek jól jelzik egy sajátos és sokat vitatott építmény – a szarmata nagysánc vagy ördögárok – vonalát. A Dunakanyar környékén induló sánc, amely valójában több sáncrendszerből áll és arról tanúskodnak, hogy egyes részeket feladták és a vonalát beljebb húzták, a Kárpát-medence legnagyobb emberkez alkotta építménye. A sánc északi vonala Szabolcs megye területén fordul dél felé és Titel és Pancsova között éri el a Dunát.⁶⁰⁴ A sánc megmaradt részeinek állapota alapján a korai fázis a külső Vácnál induló vonal volt, amit fokozatosan beljebb vontak. Soproni S. több tanulmányában illetve a monográfiában a falrendszert a 3. század második fele és a 11. század közötti időszakra datálta. Véleménye szerint Dacia feladása után – szarmata-római közös érdekből – mintegy előlimesként funkcionálva hozták létre. A külső sáncárkot a 322 utáni, a középsőt pedig a 358 utáni évekre keltezte.⁶⁰⁵ A 322. évet követő építkezések esetében lehetőségként vetette fel, hogy a constantinusi Daphne terv részének lehet tekinteni, mely során a Közép-Duna menti tartományok védelmét szervezték újjá.⁶⁰⁶ Soproni elképzelésével szemben Mócsy vetette fel annak a lehetőségét,⁶⁰⁷ hogy a Csörsz-árok építése a Diocletianus uralkodása alatti új védelmi politikával hozható kapcsolatba, mégha a tetrarchia idejében hét nagy császári expedíciót indítottak is a szarmaták ellen. Így a 294. évi szarmaták felett aratott győzelem után került volna sor a kiépítésére,⁶⁰⁸ amikor Aquincum és Sirmium előtti területeken római táborok, majd később a Duna bal partján kis erődített kikötőhelyek épültek.⁶⁰⁹ Ezek funkciója a szarmata földre irányuló szállítmányok védelme volt. Sajnos a tetrarchia idejéről kevés forrásunk szól, így a feliratokon és érmeken szereplő jelzőkre vagyunk utalva, melyeken többször feltűnik a Sarmaticus jelző. Pannoniai veszélyeztetettségét jelzi, hogy a Diocletianus 289 és 294 között többször tartózkodott huzamosabb ideig Sirmiumban.⁶¹⁰ A rendelkezésre álló adatok alapján 290-ben és 292-ben ér el sikereket a szarmaták ellen. E sikerek különös tanúja az a szarmata földön előkerült felirat, melyet Maximianusszal együtt állított Iuppiternek a szarmaták legyőzéséért. 294-ben Diocletianus harmadszor, Galerius először lett Sarmaticus és a későbbi történések alapján ekkor döntő győzelem születhetett, amit alátámasztanak a szarmaták

⁶⁰⁴ A szarmata sánc nyomvonalának feltérképezést az 1960-as években végezték el, majd adták közre eredményeiket: Garam–Patay–Soproni 2003.

⁶⁰⁵ Soproni 1969, 45-51 és ld. e kötetben Soproni Sándor tanulmányát illetve Soproni 1985, 13-17.

⁶⁰⁶ Ld. erről Patsch 1928, 21-22.

⁶⁰⁷ Soproni 1969.

⁶⁰⁸ Mócsy 1990b, 108. Ezen időpontra Hydatius Fastijának (Chron. Min I, 230) 294. évi bejegyzése alapján következtetnek, amikor Sarmatiában két erőd építésére került sor: *his coss. castra facta in Sarmatia contra Acinco et Bononia*. Az új vizsgálatok alapján Hydatius adata a 293. évről vonatkozik ld. Kovács 2001, 142-145.

⁶⁰⁹ Ld. pl. a Nógrádverőceit: MRT 9, 239-240, 20/3. lelőhely.

⁶¹⁰ Mócsy 1990a, 46.

területén felépített táborok, melyekről már szó volt.⁶¹¹ Ugyan még 299-ben és 305-ben megjelenik a Sarmaticus győzelmi jelzők sorozata, de ezek már kisebb határvillongások lehettek.⁶¹² A császári politika a későbbiek tekintetében rádöbbenhetett a szarmaták támadásainak igazi okára, mely talán a germán népek (vandálok, gótok) fokozatos előrenyomulása lehetett. Ezt próbálták orvosolni a sáncrendszer kiépítésével és ezzel párhuzamosan a germán vezető réteg megvásárlásával. A szomszédai által szorongatott szarmaták mozgódásainak megakadályozására, mivel a birodalomba nem akarták őket betelepíteni, jöhetett létre egy olyan szövetség, melyben a Római Birodalom szavatolta a szarmaták biztonságát. A szarmata szállásterületet körülölelő Csörsz-árok megépítését Mócsy ezzel az új védelmi rendszerrel hozta kapcsolatba.⁶¹³ Még ha kisebb betörések történtek is, azonban a 322-ben történt nagy szarmata támadásig – Campona (Nagytétény) lerohanásáig – jól működhetett.⁶¹⁴ A római ellentámadást – I. Constantinus hadjáratát – követően a szerződéses viszony megújítására kerülhetett sor, amit a 332. évben a gótok támadásakor római fegyveres beavatkozás is jelez. A szarmata viszonyok ismételt rendezése II. Constantius nagy alföldi hadjáratát követően történhetett. Mócsy később már a 294. év mellett a 322. év eseményeit követő évet/éveket is lehetőségként jelölte meg az építés idejére, de a 4. század második felét kizárta, mivel ekkor a germánoknak a szarmata területen való egyre nagyobb térhódítása miatt már máshol kellett volna meghúzni a sánc vonalát, illetve megépítésének nem lett volna sok értelme.⁶¹⁵ Erre mutathat Északkelet-Magyarország területének sajátos vonása a Diocletianus-kortól kezdődő igen intenzív éremforgalom.⁶¹⁶ Az éremanyagban nagy számú solidus található, ám ezek az érmek a szarmatákat szorongató germánokhoz irányultak.⁶¹⁷ Az itt megfigyelhető szinte folyamatos "éremforgalom" hátterét igyekeztek a germánok sajátos politikai szerepvállalásával magyarázni.⁶¹⁸ Az új feltárások során a sáncrendszer kiépítésére okot adó népcsoportok temetői is felszínre kerültek. Így a sáncon kívül, attól északra a 4. század második felében megjelent germán népességet mutatnak a Tiszadob-Szigeten⁶¹⁹ és a Tiszakarád-Inasán⁶²⁰ feltárt és a sánchoz nem igazodó temetők.⁶²¹

⁶¹¹ Mócsy 1990a, 46.

⁶¹² Mócsy 1990a, 46.

⁶¹³ Mócsy 1974c, 101.

⁶¹⁴ Patsch 1928, 16-17; Mócsy 1972, 86; Mócsy 1990a, 46-47.

⁶¹⁵ Mócsy 1990a, 47.

⁶¹⁶ Lányi 1974, 265. A fal által körbefogott területen a pénzforgalom Diocletianus uralkodásától intenzívebb lesz és ezért helyezte erre az időszakra annak kiépítését és ennek kritikája Soproni 1985, 15.

⁶¹⁷ Bóna 1986/b, 57-58.

⁶¹⁸ Bóna 1986/b, 60.

⁶¹⁹ Istvánovits 1993, 139-141.

⁶²⁰ Lovász 1986, 10-13. Az 50 síros temetőben kis létszámú, de jól felfegyverzett népesség nyugodott.

Etnikai azonosításuknál több lehetőség merült fel, a legvalószínűbb, hogy a gepidák nyugszanak bennük. 378 után ez a népesség az, amely a sáncon áttörve a Tisza mellett elindulnak dél felé, ahol az előbb említettekkel rokon temetőket nyitnak.⁶²² A tertrarchia korszakának aranyai mind számukat, mind pedig elterjedésüket tekintve Mócsy A. elképzelését támasztják alá és így nagy valószínűséggel a sánctól korai, külső részének kiépítése Diocletianus uralkodása alatt történt.

Ugyan az ormódi és szilágysomlyói leletekben folyamatosan megtalálhatóak a Constantinus-dinasztia aranyai, ám a szórvány leleteknél visszaesés figyelhető meg. Míg azonban I. Constantinusnak 10 solidusát, addig fiai közül csak II. Constantinusnak ismerjük három aranyát, méghozzá meglehetősen nagy szórásban (Hódmezővásárhely, Kálnik és Vojteg). I. Constantinus veretei többé kevésbé követik a sánc vonalát és egy érem már a kvádoktól is ismert. Figyelemreméltó az eltérés a források utalásai és az aranyérmek elterjedése között, mivel éppen a Constantinus-dinasztia császárai fizetnek évpénzt a gótoknak. I. Constantinus ugyanis újfajta külpolitikát folytatott, mely alapvetően különbözik a Diocletianusitól, mivel sokkal agresszívebb és célorientáltabb volt.⁶²³ Ezt az offenzív külpolitikát a feltételezések alapján az ú.n. Daphne terv mutatja.⁶²⁴ Egyfajta új elem azonban mindenképpen jelentkezhetett a 332-ben kitört háború után, ugyanis a háborút záró békeszerződésben a rómaiak már az esküdt ellenségnek számító nyugati gótoknak is tributumot jutattak,⁶²⁵ melyre a korabeli források utalnak, de elsősorban negatív felhanggal.⁶²⁶ Az offenzív határbiztosítás politikájának elérése céljából a császár igyekezett felvenni a kapcsolatot a gótokkal és a juttatásokon keresztül befolyásolni lépéseiket.⁶²⁷ Ennek azonban semmi nyoma nincs az erdélyi 4. századi éremforgalomban. Illetve, talán a II. Constantius alatti katonai segítségnyújtás nyomait fedezhetjük fel azokban a siliquákban, melyeket az említett császár veretett. E pénzek sajátos csoportot képeznek a Kárpát-medence keleti felének numizmatikai anyagában. Elsődlegesen azonban Erdélyben figyelhetők meg.⁶²⁸ A 4. század folyamán a római gazdaság és pénzrendszer átalakulása folytán elsődlegesen a bronz pénzek forognak mind a pannoniai tartományokban, mind pedig a Barbaricumban. A kora- és

⁶²¹ A Tiszadob–Tiszavalk–Mezőszemere csoport datálásának problémáihoz ld. Vaday–Dombróczi 2001, 110–114.

⁶²² Bóna 1986/b, 205.

⁶²³ Stallknecht 1969, 32–33.

⁶²⁴ Soproni 1985, 17.

⁶²⁵ Brockmeier 1987, 79–80. v.ö. Thompson 1956, 375, aki szerint a rómaiak nem fizettek a gótoknak.

⁶²⁶ Brockmeier 1987, 85–86.

⁶²⁷ Brockmeier 1987, 93.

⁶²⁸ Az érmekeket ld.: Cilnic (Románia): Protase 1966, 163, Nr. 163.; Covasna-Zagon (Románia): Protase 1966, 163, Nr. 18.; Ilicui (Románia): Protase 1966, 166, Nr. 32.; Reci (Románia): Protase 1966, 167, Nr. 45; Sf. Georghe (Románia): Protase 1966, 168, Nr.51.; Ungurei (Románia): Protase 1966, 170, Nr.65.

középsőcsászárkor meghatározó pénzfajtáját – a dénárt – nem tudja pótolni a 320-ban bevezetett siliqua, mely kezdetben 3,4 gramm súlyú volt, majd az idő múlásával fokozatosan vesztett súlyából és egyes vélemények szerint „hitelpénzként” került forgalomba.

A Constantinus-dinasztia utolsó uralkodóinak aranyai a két kincsleletet – Ormód és Szilágysomlyó – leszámítva hiányoznak a kárpát-medencei Barbaricumból. I. Valentinianus és Valens uralkodásával azonban ismét megjelennek az aranyak, melyek egy része a kvádok lakta területről származik. A négy solidushoz csatlakozik még a mintegy 15 solidusból és arany töredékekből álló Szügyi lelet (Nógrád megye).⁶²⁹ Ezek az érmek minden bizonnyal 375-ben a háború gyors lezárásakor kerültek a kvádokhoz.⁶³⁰ Ugyancsak számos solidus ismert a Kárpát-medence északkeleti részéből, melyek egyike – egy Valens arany – fűlve a poprádi fejedelmi temetkezés mellékletei közül került elő.⁶³¹ Néhány érem kivételével az aranyak a sánc vonalából kerülnek elő, amely a római külpolitika feléledt érdeklődését jelzi a területen lakók felé. I. Theodosius közel 20 évig tartó uralkodásának mindössze féltucat solidusa ismert a Kárpát-medencéből. Mind Kelet-Németországból, mind pedig Cseh- és Morvaországból néhány darabról van tudomásunk.⁶³² Az érmek szórt előkerülése nem jelez egy a római külpolitika által kiválasztott területet vagy népcsoportot. Figyelemreméltó, hogy mind a szilágysomlyói, mind pedig az ormódi leletekből hiányoznak I. Theodosius aranyai, melynek magyarázatát abban kereshetjük, hogy a gótok menekülésével megszűnt a kárpát-medencei Barbaricumra nehezedő nyomás. A hunok előretörésének legnagyobb vesztesei a vizigótok voltak, akiknek településterülete a Kárpát-medence keleti részére, Erdélyre is kiterjedt, még ha fő központjukat valahol a Kárpátok és a Duna közötti román síkságon kereshetjük. A hunokkal szemben vívott vesztes csaták után a Dunához vonulva kérték beengedésüket Thracia provinciába, amit a császári kormányzat meg is engedett. Ez a szerencsétlen döntés vezetett a gótok és a provinciális lakosság egy részének lázadásához, majd a tragikusan végződő hadrianopolisi csatához, melyben legioinak javával maga Valens császár is odaveszett. A hunok miatt hagyta el a nyugati gótok jelentős része az erdélyi szállásait, ahová a gepidák kezdtek beszivárogni. Hun uralom alá, akárcsak a kárpát-medencei Barbaricum többi része csak az 5. század elején kerülnek. A vandálok és talán a gepidák éppen a gótok miatt részesültek az aranyokban, mivel a római kormányzat mind a szarmatákat, mind pedig a gótokat sakkban tudta velük tartani. A gót külpolitikai probléma

⁶²⁹ Prohászka 2008a, 11-20.

⁶³⁰ Korábban felvetődött annak a lehetősége, hogy a hosszan tartó békéért juttatott a római kormányzat aranyakat a kvádoknak: Prohászka 2007; Prohászka 2008a, 19-20.

⁶³¹ Pieta–Roth 2007, 46.

⁶³² Kelet-Németország két darab: Laser 1980, Cseh- és Morvaország csupán egy darab: Militky 2004, 60-61.

belpolitikaivá válását követően Rómának már nem volt szüksége e csoportok ilyen fokú támogatására és ezért vagy megszüntették az arany folyósítását, vagy sokkal kisebb mértékű támogatást adtak. Ennek eldöntéséhez azonban további leletek szükségesek.

Itt kell azonban kitérni még egy sajátos jelenségére a kárpát-medencei Barbaricum éremforgalmának, még hozzá arra, hogy a 3. század közepétől kisebb-nagyobb megszakításokkal az 5. század közepéig az aranyérmek igen nagy számban fordulnak elő a Kárpát-medence északkeleti részén.⁶³³ Ráadásul a szórvány érmek mellett még két aureusokból/solidusokból ill. multiplákból álló lelet ismert az ukrajnai Ormódról és a romániai Szilágysomlyóról.⁶³⁴ Míg azonban az ormódi lelet aureusokból és solidusokból áll, addig a szilágysomlyói I. leletben a két Maximinus Heraclius aureust nem számítva csak multiplák találhatók.⁶³⁵ Az elterjedési terület alapján mind a szórványokat, mind pedig a kincsleleteket a gepidákhoz szokta kapcsolni a kutatás. A Kárpát-medence észak-keleti és keleti felének 4. századi etnikai viszonyait az írott források hiányában elsősorban a régészeti leletanyag segítségével próbálták rekonstruálni. Az érmek elterjedése alapján mind a Felső-Tisza vidéken, mind pedig a Partium szarmatasánccal határolt részén a 3. század utolsó harmadától a vandálok településterületével kell számolnunk. A Maros és Körös közötti megtelepedésükről Jordanes számol be, amikor 335 körül Visumar vandál király seregét a Maros-völgyéből a gótok kiűzik, maradékukat a rómaiak Pannoniában telepítik le.⁶³⁶ Az éremanyagot és a fejedelmi leleteket figyelembe véve a vandálok azok, akik a szarmaták és a gótok hátában Róma szövetségeseiként fontos szerepet játszhattak. A gepidák kárpát-medencei beköltözésével, a régészeti leletanyag alapján, csak a gótok elvándorlását követően számolhatunk.⁶³⁷ Így a Felső-Tisza vidék, valamint a szarmata sánc keleti részén előkerült érmek a vandál-római kapcsolatrendszer sajátos tanúi.

A kárpát-medencei Barbaricum aranyérmeinek egy részére jellemző, hogy pénzszerépük a germánoknál megszűnik és átfúrva vagy füllel ellátva ékszerként kezdik el hordani őket. Hogy e szokás esetleg egy germán szokás, vagy római példa hatására jelenik meg a Barbaricumban, nem dönthető el. Mindenesetre a 3. század közepén és második felében az aureusok előfordulása – a leletek alapján – a legalacsonyabb szintjét éri el a provinciákban. Ezt egyrészt az aranyak az éremforgalomban játszott és már említett szerepével magyarázhatjuk, azaz a pénzrendszerben értékénél fogva a hétköznapi tranzakciók során

⁶³³ Bolin 1926, ; Knapke 1943, ; Gabler 1975, 103; Bóna 1986b, 57-60; Istvánovits 2003.

⁶³⁴ Az ormódi kincsről: Lehoczky 1892 és Kuzsinszky 1892. A szilágysomlyói I. kincsről: Dembski 1998.

⁶³⁵ Dembski 1998.

⁶³⁶ Amm. Marc. XVII, 12; Schmidt 1942, 12.; Wolfram 1979, 66; Bóna 1986b, 110.

⁶³⁷ B. Tóth 1999, 14-17; Kleemann 2003.

nem használták őket. A 3. századtól figyelhető meg a provinciális leletanyagban és ábrázolásokon, hogy az aureusokat díszes keretbe helyezve ékszerként viselik.⁶³⁸ Ennek okát talán azzal is magyarázhatjuk, hogy ezeket az értékpénzeket a római piacoktól távol viselőik nem tudták luxuscikkre, árukra váltani. Ez különösen vonatkozik a több aureus/solidus súlyú multiplumokra, mint a szilágysomlyói I. lelet példányai, a germán királyok legitimizációjában státuszsimbólumként jutottak szerephez.⁶³⁹ Ez a reprezentatív funkció azonban a solidusok ékszerként való viselésénél szintén megfigyelhető,⁶⁴⁰ így nagy valószínűséggel a germán vezető réteg tagjai (fejedelmi kíséret, előkelők stb.) viselték a kisebb súlyú és értékű solidusokat is. Ez a szokás azonban az egész germánok lakta Barbaricumban jelentkezik, amit többek között a Cseh- és Morvaország területén napfényre került fülezzett és átlyukasztott aranyak sora is alátámaszt.⁶⁴¹

Titus Caesar	Roma RIC II, 181 (75) ●	Praha-Karlín
III. Gordianus	Roma RIC IV/3, 125 (241) ●	Líbeznice
Gallienus	Roma MIR 36, 43-44, 1435b (260-268) ●	Drahoraz
Maximianus Herculus	Roma RIC VI, 3●	Praha-Pankrác
II. Constantius	Nico. RIC VIII, 31/33 (340-351) ▲	Jilemnice
I. Valentinianus	? Coh. VIII, 28. (364/375) ▲	Komorní Lhotka
I. Valentinianus	Trev. RIC IX, 17b (367-375) ●	Morava
I. Theodosius	Med. RIC IX, 5 (379-383) ▲	Novy Bydžov
Aelia Pulcheria	Trem. Cons. RIC X, 521 (450-453) ▲	Strachotín
Anthemius	Med. RIC X, 2891 (467-472) ▲	Záluží

Az aranyérmek ékszerként való viselése még az 5. század elején is megfigyelhető, amit több átlyukasztott korai, a 420-as évek elé datálható, Honorius és Arcadius solidus jelez,⁶⁴² azonban a hun központ kárpát-medencei megjelenésével a solidusokat a kereskedelemben közvetítő szerepet betöltő pénzként használják.

A Kr.u. 5. század korábban nem látott aranygazdagságot hozott a Kárpát-medencében, mely leginkább a vezető réteg temetkezéseiben tükröződik. E aranygazdagság forrása a

⁶³⁸ Prohászka 2004, 47. Ld. pl. a rábakovácsi éremlelet 2 Valerianus és 1 Valerianus junior aureusait: Fitz 1978, 183.

⁶³⁹ Bursche 1998, 210-212; Bursche 1999, 221-228.

⁶⁴⁰ Bursche 2000.

⁶⁴¹ Militky 2004, 69, tab. 8.

⁶⁴² Prohászka 2008a, 39.

korszak politikai kapcsolatrendszerében keresendő. A 4. század végén új szereplőként – a hunok – jelentek meg a Római Birodalom és a Barbaricum kapcsolatrendszerében. A hun csapatok kezdetben mind a keleti, mind pedig a nyugati birodalomrész számára fontos segítséget jelentettek a különféle germán csapatok megfékezésében, mely támogatásért ajándékokban és természetesen pénzügyi támogatásban részesültek.⁶⁴³ Arcadius császár 408-ban bekövetkezett halála azonban változást hozott a korábbi szövetségi viszonyban. A hunok megtámadták az al-dunai határt védő erődöket és betörték a birodalom területére. E összecsapásoknak Karaton nagykirállyal 412-ben kötött béke vetett véget, és a megfelelő ajándékok segítségével sikerült a bizánci követeknek békét kötniük.⁶⁴⁴ Alig egy évtizeddel később már az új király, Ruga, intézett támadást Thracia ellen és a háborút 424-ben záró béke nem csupán ajándékokat, hanem 350 font (25.200 db solidus) arany évpénzt is hozott a hunoknak.⁶⁴⁵ Ezt az összeget egy újabb háborúval, majd a 435-ben kötött margusi békében sikerült 700 fontra emeltetniük. A hun király gondolt harcosaira is. E szerződésbe ugyanis belefoglaltatták, hogy a foglyokért 8 solidus fejpénz jár.⁶⁴⁶ Természetesen nem csupán a Kelet-, hanem a Nyugatrómai Birodalom részéről is elvárták, hogy aranyban hálálja meg katonai szolgálataikat és a korábbi időszakos ajándékokat 435-től felváltja a rendszeres tributumfizetés.⁶⁴⁷ Míg az aranyért a nyugati birodalomfél katonai segítséget kapott, addig a keleti azért fizetett, hogy területeit és lakosságát a betörésektől megkímélje. Így a hunok 440-ben történt újabb balkáni hadjáratát követően a császári udvar ismét a kiegyezésre törekedett, mely a 443-ban kötött ú.n. Anatolius első békéjével történt meg. Az évpénzt 2100 fontra emelték és a 440-442 közötti háborús évek kieséséért 6000 font kárpótlást fizettek illetve 12 solidusra emelték a foglyokért járó fejpénzt.⁶⁴⁸ Ezt tetézte volna Attila 447-ben indított hadjáratát záró ú.n. Anatolius második békéje, melynek ratifikálását az elhúzódó tárgyalások, majd II. Theodosius császár halála 450-ben megakadályozott.⁶⁴⁹ Az évpénzek egészen eddig jutottak el a hunokhoz, mivel Marcianus – az új császár – a fegyverek erejében bízva leállítja az évpénzfizetést.⁶⁵⁰ Attila hiába indított hadjáratot Gallia, majd pedig Itália ellen, céljait nem tudta elérni és halálával a hun birodalom is lehanyatlott.

⁶⁴³ A hunok mind a Nyugat-, mind pedig a Keletrómai Birodalom oldalán részt vesznek a küzdelmekben.

⁶⁴⁴ Bóna 1993, 23.

⁶⁴⁵ Bóna 1993, 44.

⁶⁴⁶ Bóna 1993, 50-52.

⁶⁴⁷ Kiss 1986, 108; Bóna 1993, 44-46; Bóna 2004, 81.

⁶⁴⁸ Bóna 1993, 55.

⁶⁴⁹ Bóna 1993, 77-78.

⁶⁵⁰ Bóna 1993, 81; Bóna 2004, 81.

Az 5. század második negyedében a Római Birodalomból nagy mennyiségben aranyérem áramlott a hunokhoz és szövetségeseikhez/alattvalóikhoz. Az arany egy része a római javak és luxuscikkek ellentételezéseként visszajutott a rómaiakhoz, támogatva a kereskedelmet és a kézműipart.⁶⁵¹ Ugyanakkor a kifizetett évpénz a birodalom bevételeit tekintve elenyésző volt, mégha a solidus a mindennapi életben komoly vásárlóértékkel is bírt.⁶⁵² Egy katona fenntartása évente 30 solidusba került, melyből zsoldként csak 10 solidus fizettek ki.⁶⁵³ Egy 445-ben kelt rendeletben a solidus áruértékét 350 liter búzában vagy 88 kg húsban, illetve 109 liter borban határozták meg.⁶⁵⁴ Az arany más részét beolvasztották és nyersanyagként szolgált azon ékszerek és viseleti tárgyak számára, melyek Közép-Európa hunkori temetkezéseiből kerültek felszínre.⁶⁵⁵ Az arany ékszerek és viseleti tárgyak mennyiségét tekintve a Kárpát-medencéből meglehetősen kevés solidusról van tudomásunk, pedig a 420-as évektől e területre került a hun állam központja. Ez még abban a tekintetben is igaz, hogy egy nagy és egy közepes éremleletet sikerült megmenteni a tudományos vizsgálatok számára. Az 1963-ban Szikáncson napfényre került 1439 db solidusból álló (mintegy 20 font, 6446 gramm súlyú) éremlelet jelzi egy hun vezető réteghez tartozó személy vagyonát.⁶⁵⁶ Sokkal kisebb a szlovákiai Bína/Bény-Berek területén 1964-ben talált, mindössze 108 solidusból álló (482 gramm súlyú) éremlelet, mely talán egy a középréteghez tartozó személy vagyona volt.⁶⁵⁷ E két éremlelet mellett a Kárpát-medencéből mintegy 70 lelőhelyről közöltek hunkori érmekeket, melyből 58 db II. Theodosius és 14 db pedig III. Valentinianus császáré.⁶⁵⁸ Ha ezekhez hozzávesszük még Arcadius, Honorius és más meglehetősen rövid ideig hatalomra kerülő nyugatrómai császárok pénzeit (Iohannes, Anthemius stb.), akkor is korábban alig 100 publikált lelőhellyel számoltak.⁶⁵⁹ Pedig az érmek széles körű elterjedése, illetve az írott források is jelzik, hogy a császárkorral ellentétben a solidusokat forgalmi pénzként használták a birodalmi és a barbaricum kereskedelemben.⁶⁶⁰ A kevés ismert lelőhely okát a múzeumi gyűjteményépítésben kereshetjük, mivel a Kárpát-medencéből széles körben kerültek elő a

⁶⁵¹ Bóna 1993; B. Sey 1988,

⁶⁵² B. Sey 1976, 11-12.

⁶⁵³ Stein 1928, 508, 511.

⁶⁵⁴ Várady 1961, 91-92, ahol a 44. jegyzetben a Novell. Valent XIII:4 (445) idézete is szerepel és B. Sey 1988, 422.

⁶⁵⁵ Werner 1956, 85-86.; B. Sey 1988, 425; Bóna 2004, 82. A Kárpát-medence aranyban gazdag 5. századi lelőhelyeiről: Kiss 1986, 112, Abb. 3. és 122.

⁶⁵⁶ B. Sey 1976; B. Sey 1988, 411-415; Bóna 2004, 82: 2 db Honorius, 32 db III. Valentinianus és 1405 db II. Theodosius.

⁶⁵⁷ Bóna 1993, 246; Bóna 2004, 82; Kolnik 2004, 112: 1 db Arcadius, 9 db Honorius, 1 db Galla Placidia, 40 db II. Theodosius, 1 db Aelia Eudocia, 53 db III. Valentinianus, 1 db Honoria és 2 db barbár utánzat.

⁶⁵⁸ Bóna 2004, 81.

⁶⁵⁹ Ld. ehhez B. Sey 1973, 134.

⁶⁶⁰ Werner 1956, 86.

korszak aranypénzei. Természetesen az éremanyag nagy részét a 450 előtt kibocsátott veretek képviselik és az 5. század második felének érmei már kisebb mértékben és elszórtan figyelhetők meg. A levél- és adattárakban, valamint a múzeumi gyűjteményekben folytatott kutatásoknak köszönhetően a lelőhelyes 5. századi solidusok számát sikerült megduplázni, melyek több helyen befolyásolják az éremforgalomról alkotott korábbi elképzeléseket.

Az Arcadius és Honorius solidusok kárpát-medencei aránya jelzi, hogy Pannonia és a térség a Nyugatrómai Birodalom politikai befolyása alá tartozott. Míg Honoriusnál 25 addig, Arcadiusnál mindössze 8 solidust ismerünk, ráadásul ezen érmekekre fele a nyugatrómai pénzverésben készült. Az érmekekre nagyrészt a korai – 410 előtti – típusokhoz tartoznak. Két területen jelentkeznek a solidusok sűrűbben – a Körösök és a Felső-Tisza vidék között, valamint Valeria tartomány területén. Míg az alföldi megjelenésüket a gepidák megtelepedésével és a rómaiakkal való kapcsolatával magyarázhatjuk, a dunántúli és Duna menti feltűnésükre több elképzelés van. Az egyik szerint az 5. század első felének dunántúli solidusai elsősorban Valeria provincia átadását követően, a hunoknak fizetett évpénz lecsapódásai lennének.⁶⁶¹ Ezen elképzelés kidolgozója azonban nem vette figyelembe sem az érmekekre, sem típusaikat, sem pedig verési idejüket. Érvelését a megjelölt Fundmünz-kötetekre, valamint a lelőhellyel nem rendelkező, többnyire egyházi gyűjteményekben található aranyakra építette.⁶⁶² Véleménye szerint a kelet-dunántúli lelőhelyű érmekekre valamikor a 440-es években kerültek földre, majd a hun uralom bukása után visszaállt a „valódi” aranyforgalom.⁶⁶³ Ennek mind az Arcadius és Honorius, mind pedig a többi 5. századi solidus elterjedése ellentmond. A meghatározott Honorius és Arcadius solidusok verési idejüket tekintve nagyrészt a Kárpát-medence hun uralmat megelőző éremforgalmához tartoznak. Bár a hunkori kincsleletekben sporadikusan előfordulnak. A bínai/bényi 108 arany között egy Arcadius és 9 Honorius vagy a szikáncsi 1439 darab között pedig mindössze két solidus volt.⁶⁶⁴ E császárok pénzeihez a hunok ugyan már az 5. század elejétől hozzájuthattak. Így például a Konstantinápolyban rémuralmat tartó, majd a birodalom határain túlra üzött Gaina gót zsoldosvezér és csapatainak megsemmisítését követően szövetségi viszony jött létre a keletrómai kormányzattal. 401 januárjában ugyanis Uldin Gaina fejét küldte Konstantinápolyba, amit Arcadius császár gazdag ajándékokkal és nyílt

⁶⁶¹ Tóth 2006, 585.

⁶⁶² Így fordul többek között elő, hogy a Pannonhalmi Főapátság gyűjteményében őrzött lelőhely nélküli darabok katalógusában már Pannonhalmi lelőhellyel szerepelnek: Tóth 2006, 588.

⁶⁶³ Tóth 2006, 586.

⁶⁶⁴ Kolniková 1968. és Sey 1976.

szövetséggel hálált meg.⁶⁶⁵ Nyugaton szintén egy germán hadúr Radagaisus hadai ellen vezeti hun segédcapatait 406 augusztusában Stilicho, akik e segítségnyújtásért jelentős anyagi juttatásban részesültek.⁶⁶⁶ A szövetséges viszonynak Arcadius császár 408-ban bekövetkezett halála vett véget, melynek nyitánya az al-dunai határ ellen indított hun támadás volt, amit a 412-ben Karaton nagykirállyal kötött béke zárt.⁶⁶⁷ Az ekkor kapott ajándékok és zsoldok még nem a Kárpát-medencébe, hanem a hunok steppei szállásterületeire érkeztek. Ennélfogva a 420 előtt vert aranyak a hun uralom előtti pénzforgalom részét képezik. E pénzek ugyan többféleképpen (zsákmány, kereskedelem stb.) kerülhettek a Barbaricumba, leginkább azonban a Római Birodalom által kifizetett tributum megmaradt nyomainak tekinthetjük őket. Talán még ide tartoznak egyes korai – 408 és 420 között vert – solidusai II. Theodosiusnak. A Dunántúlról, különösen Valeriából ismert solidusok nagy része a verési idő és verde alapján bizonyosan a hun uralom előtti időre tehető, amely jelzi, hogy a római kormányzat nem hagyta magára a tartományt és igyekezett még a határvédelmet is fenntartani. Természetesen a dunai határ biztosításánál figyelembe kell venni, hogy az alföldi és felvidéki részek fokozatosan hun uralom alá kerültek, akivel szövetséges viszonyban állt a Nyugatrómai Birodalom. A hun uralom alatt álló kvádok/szvébek és szarmaták, gepidák aligha vállalkoztak volna nagyobb támadásra új uraik tudta nélkül. Honorius halálát követően – mint azt III. Valentinianus és II. Theodosius solidusai jelzik – változás figyelhető meg az érmek elterjedésénél. Az Alföldön a Körösök, Felső Tisza vidék és a Szamos által zárt háromszögben, valamint a Maros mentén jelentkeznek nagyobb számban a solidusok, mint ahogy a Szlovákia délnyugati részén. Ezt egyrészt a hun hatalmi központ Kárpát-medencébe való kerülésével, másrészt a germán népek katonai felértékelődésével magyarázhatjuk. A Dunántúlon az érmek nagyobb római településeken való koncentrációja jelentkezik, amely a római struktúrák hun birodalomba való betagozódásáról árulkodik. A legtöbb solidus éppen Carnuntumból és környékéről, valamint Savariából ismert, melyekhez még néhány dunántúli szörvány érem tartozik. A III. Valentinianus által kibocsátott aranyak közül csupán egy (Bajna) és a II. Theodosius érmek közül pedig hat származik Valeria területéről. Így a hun uralomhoz köthető érmek száma az uralmi viszonyok megváltozását követően nem nőtt, hanem csökkent!

A Kárpát-medence 5. századi aranykorának kezdetét II. Theodosius késői típusokba tartozó aranyai jelzik. Ez a folyamat Ruga 422-ben Tharcia ellen indított háborúját 424-ben

⁶⁶⁵ Bóna 1993, 19.

⁶⁶⁶ Bóna 1993, 21.

⁶⁶⁷ Bóna 1993, 23.

záró békével és a 350 font arany évpénzzel kezdődött.⁶⁶⁸ Ezt sikerült a 435-ben kötött margusi békében 700 fontra emeltetni, amihez a Nyugatrómai Birodalomból Honorius, Iohannes, majd 435 és 450 között III. Valentinianus aranyai társultak a katonai segítségért.⁶⁶⁹ Iohannes nyugatrómai császár (423-425) solidusai igen ritkák a Kárpát-medencében. A Kállón talált solidus, hasonlóan a csákvári későrómai-koranépvándorláskori temető 734. sírjában talált darabhoz, egy hun segítségnyújtás akcióhoz köthető.⁶⁷⁰ Honorius halálát követően Iohannes senatort kiáltották ki császárrá (423. november 20), aki udvarmesterévé Aetiust nevezte ki. Természetesen az ellenpárt Galla Placidiával az élén, valamint II. Theodosius császár anyagi és katonai támogatásával támadást indított az új császár ellen, aki Aetiust küldte a hunokhoz katonai segítséget kérve a nagykirálytól. Aetius elérte célját, amiben bizonyosan fontos szerepet játszhattak a magával vitt solidusok, és nagy erővel tért vissza Itáliába. Csakhogy elkésett, mivel a császárt elfogták és 425 májusában kivégezték.⁶⁷¹ Aetius a hun haderőre támaszkodva meg tudott egyezni Galla Placidiával, aki fia III. Valentinianus nevében kormányzott, és kinevezték Gallia katonai főparancsnokává. A hunok pedig ajándékokat kaptak a római kormányzattól, hogy csapataik visszatérjenek a szállásterületeikre. A kállói solidus nagy valószínűséggel azok közé tartozott, melyeket a katonai segítség elnyeréséért maga Aetius vitt a hun nagykirályhoz.⁶⁷² Aetius a hunokkal való együttműködést a későbbiekben is folytatta és a segédc csapatoknak köszönhetően a 420-as évek második felétől sorra tisztítja meg Gallia és Raetia vidékeit a germánoktól.⁶⁷³ E szolgálatukért kapott fizetségükhöz társult a Rómától kapott éves tributum, majd 445/446-tól Attila magister militumi járandósága.⁶⁷⁴ A Nyugatrómai Birodalom ugyan jóval kisebb összegeket tudott a fizetni, amely ennek ellenére is komoly összegeket tett ki, mint Konstantinápoly. Ez részben az előkerült aranyak számában is tükröződik.

A Kárpát-medence a 420-as években jutott kiemelt szerephez a hun birodalomban, ugyanis ekkor (talán 424-ben) költözött be a Kárpát-medence déli részébe a nagykirály és környezete.⁶⁷⁵ Ehhez társult még a római provinciák fokozatos megszerzése, így került hun

⁶⁶⁸ Bóna 1993, 44.

⁶⁶⁹ Bóna 2004, 81.

⁶⁷⁰ FITZ 1992, 74.: A Iohannes solidus mellett még egy Honorius és két II. Theodosius solidus volt a sírban, amely egyedülálló a Kárpát-medencében: PROHÁSZKA 2006, 24-26.

⁶⁷¹ BÓNA 1993, 45-46.

⁶⁷² BÓNA 1993, 46; TÓTH 2006, 586.

⁶⁷³ Bóna 1993, 48-51.

⁶⁷⁴ Bóna 1993, 51-53, 74.

⁶⁷⁵ B. Sey 1988, 426; Bóna 2004, 81.

fennhatóság alá Valeria, Prima, Secunda és Savia a 430-as és 440-es években.⁶⁷⁶ A legnagyobb évpénzt Bledának sikerült kicsikarnia a római császártól, miután 440-ben támadást indított a balkáni provinciák ellen. A hadjáratot záró Anatolius első békéjében a hunok 2100 font évpénzhez és 6000 font arany egyszeri kárpótláshoz jutottak 443-ban.⁶⁷⁷ Ez az aranykor egészen 450-ig tartott, amikor II. Theodosius halála után Marcianus, az öreg katona, császárként leállítja az évpénz kifizetését.⁶⁷⁸

A katalógusban található II. Theodosius aranyak nagy része a 430-450 között vert típusokból kerül ki. Már a dunántúli hun uralmat jelzi az esztergomi (430 és 440 között vert), valamint az almásfüzitői (441-ben vert) érem. A Theodosius aranyak elterjedésénél figyelembe kell venni, hogy még több évig forgalomban lehettek, sőt teaurálták is őket. A tiszántúli és erdélyi érmek a gepida szállásterületen kerültek elő.⁶⁷⁹ Ők a keletigótokhoz és a svébekhez hasonlóan a hun uralom összeomlását követően is részesültek évpénzben, amely ekkor csupán 100 fonat aranyat jelentett évente.⁶⁸⁰ Ezt az összeget a keleti gótoknak 457 és 473 között sikerült 300 fontra emeltetniük.⁶⁸¹ E csökkentett évpénzhez tartózhattak a Leó és a Zeno solidusok. Figyelemre méltóak Marcianus császár solidusai, aki ugyan leállította a hunoknak az évpénz kifizetését,⁶⁸² de mint azt az ibrányi,⁶⁸³ gyórszentjánosi,⁶⁸⁴ öcsény-strázahegyi,⁶⁸⁵ valamint az erdőhegyi solidusok jelzik, számolnunk kell azzal, hogy már ő megkezdte a nedaoi csata (455) győzteseinek anyagi támogatását. I. Leó solidusai kis számban és nagy szórásban ismertek a Kárpát-medencéből. Így a Dunántúlról Nagykanizsa⁶⁸⁶ és a Győr megyei Nyúl-Öreghegyről,⁶⁸⁷ a szlovákiai Pohronsky Ruskov/Oroszkából⁶⁸⁸ közöltek egy-egy példányt. Erdélyből⁶⁸⁹ a zilahi mellett Kölnökről (ma Cîlnic),⁶⁹⁰ Úzdiszentgyörgyről (ma Singeorgiu de Cimpie)⁶⁹¹ szórványok ismertek, illetve a kiselyki és a

⁶⁷⁶ A témával részletesen foglalkozik: Várady 1969, aki rámutatott arra, hogy a provinciák átadásának pontos időpontjáról a források nem számolnak be. Bóna 1993, 54, 74.

⁶⁷⁷ B. Sey 1988, 427; Bóna 1993, 55.

⁶⁷⁸ B. Sey 1988, 429; Bóna 1993, 77-81.

⁶⁷⁹ Bóna 1986a, 58, 71; Cseh 1990, 36-37, I. térkép. v.ö. Horedt 1986, 53-55, 197 és Harhoiu 1997, 195-201, aki Erdélyből 18 lelőhelyet említ.

⁶⁸⁰ Bóna 1986b, 142; Bóna 2004, 83.

⁶⁸¹ Kiss 1986, 109.

⁶⁸² Bóna 1993, 75-80.

⁶⁸³ Kat. Nyíregyháza 153.

⁶⁸⁴ FMRU 2, 142.

⁶⁸⁵ Wosinsky 1896, 786.

⁶⁸⁶ Velter 1988, 267; Velter 2002, 307, CLIX.

⁶⁸⁷ Velter 1988, 267; Velter 2002, 307, CLXII.

⁶⁸⁸ Ondrouch 1964, 171, Nr. 582: 1927-ben került napfényre Sabatier I. 131/4, pl. VI/22 konstantinápolyi verdejegyű solidusa.

⁶⁸⁹ Bóna 1986b, 142.

⁶⁹⁰ Velter 1988, 263; Velter 2002, 288, XVI: Sabatier I. 130/2 vagy 131/4, pl. VI/22.

⁶⁹¹ Velter 1988, 268; Cseh 1990, 72; Velter 2002, 298, LXXXVIII.

firtosi leletekben volt néhány darab. Leó pénzeihez hasonló a Zeno solidusok elterjedése. Az Alföldön a homoliczi mellett Csanád-Bökényből,⁶⁹² Csongrád-Sándorfalváról,⁶⁹³ Szlovákiából Pohroniéből,⁶⁹⁴ Erdélyből pedig Hunyad (ma Hunedoara) területéről⁶⁹⁵ és Hategről⁶⁹⁶ ismerünk egy-egy darabot. Érdekes ebből a szempontból a kassai érem, mely északi fekvése folytán jelzi, hogy az 5. század utolsó harmadában is eljutottak a bizánci pénzek az ott élő lakossághoz. A súlypontjuk azonban éppen az újabban közölt érmek (Kelebia, Kiskunmajsa, Bácskertes)⁶⁹⁷ tekintetében inkább a Gepida Királyság déli részére esett, amely továbbra is szoros kapcsolatot tartott fenn a keletrómai kormányzattal.

Ha összehasonlítjuk a kárpát-medencei solidusok elterjedését a mai Csehország, valamint Románia Erdélyen kívüli területeivel, akkor figyelemreméltó képet kapunk. A mai Csehország területén az 5. századi érmek a sík medencékben, a folyók mellett illetve közelében kerültek elő.⁶⁹⁸ A szórványok mellett kisebb, mindössze pár éremből álló leletek ismertek, mint a Ploužnice-i kincs (3 db Glycerius, 3 db II. Theodosius és 1 db Licinia Eudoxia). Legnagyobb számban e területen nem II. Theodosius, hanem III. Valentinianus solidusai fordulnak elő (7:8) köztük számos „barbár” utánzat.⁶⁹⁹ A nyugatrómai veretek, köztük rövid ideig uralkodó császároké nagyobb számban jelentkeznek, mint a Kárpát-medencében meghatározó szerepet játszó keletrómai aranyak.⁷⁰⁰ Ezzel szemben Románia keleti részéről (Walachei) mindössze három II. Theodosius veret ismert (Orsova, Ciorogirla és Domnesti).⁷⁰¹ Ehhez társulnak még a Moldvában talált szórványérmek, mint Honorius (Chirileni, Botosani, Suceava), Arcadius (Miroslavesti, Temeleuti, Malcoci, Chirileni 4 db) veretei, illetve két II. Theodosius (Holboca, Romanesti) solidus. A rublevkai éremleletben (8 db Honorius, 13 db III. Valentinianus, 1 db Arcadius, 175 db II. Theodosius, 1 db Eudochia és 2 db Pulcheria) ugyan nyugatrómai érmek is vannak, de a legjelentősebb részét II. Theodosius veretei teszik ki.⁷⁰² A Kárpátoktól keletre eső Bukovina területéről csupán egy kis éremlelet ismert Starožinecből, melyet 1828-ban találtak.⁷⁰³ A 2 db Arcadius, 1 db Honorius és 3 db III. Valentinianus solidusból álló leletben a nyugatrómai uralkodók aranyai vannak túlsúlyban,

⁶⁹² Bóna 1980, 81.

⁶⁹³ Velter 1988, 265; Velter 2002, 303, CXXVIII.

⁶⁹⁴ Velter 1988, 268; Velter 2002, 311, CXCIX.

⁶⁹⁵ Cseh 1990, 70; Velter 2002, 292, XLVIII.

⁶⁹⁶ Velter 2002, 292, XLV.

⁶⁹⁷ Kiss 1998, 191.

⁶⁹⁸ Militky 2004, 61-62.

⁶⁹⁹ Militky 2004, 61-65.

⁷⁰⁰ Militky 2004, 62-64.

⁷⁰¹ Harhoiu 1997, 144, Taf. CXXI.

⁷⁰² Harhoiu 1997, 144, Taf. CXXI.

⁷⁰³ Prohászka 2004a, 147.

ugyanakkor II. Theodosius vereteinek hiánya arra utal, hogy talán egy a Nyugatrómai Birodalomnak megsegítésére indított csapatban részt vevő harcos vagyona lehetett. A Kárpát-medencéből ismert 5. századi solidusok sokfélesége, valamint a szórványok és éremleletek száma jól jelzi a terület jelentőségét a hun birodalmon belül.

A nedaoi (455) csatát követően a Kárpát-medence a keletrómai érdekszférába került és így a konstantinápolyi külpolitika – elsősorban anyagi juttatásokkal és nem katonai akciókkal – próbált befolyást gyakorolni az itt élő népekre. Ez tükröződik az éremforgalomban is, mivel III. Valentinianust követően egészen 476-ig csak három Libius Severus és egy Anthemius solidusról van tudomásunk a 10 darab I. Leó és 13 darab Zenó arannyal szemben. A 6. és 7. századi források és az egyre nagyobb számban ismertté váló solidusok jelzik, hogy a Kárpát-medence a későbbiekben is jelentős szerepet játszott Bizánc és Közép-Európa kapcsolatrendszerében.

ÖSSZEGZÉS

A rendelkezésre álló források alapján a Római Birodalom már a Dunántúl megszállását követően szoros kapcsolatrendszer épített ki a Kárpát-medencében, mely egészen az 5. század első feléig többé-kevésbé sikeresen működött. Ennek elérése érdekében – mint azt az értekezés keretében bemutattunk – a különféle eszközök széles körét használta fel. A római kormányzat szintjeit (császári udvar, tartományi és katonai vezetés) elsősorban a provinciák és Itália biztonságának szavatolása vezérelte. Részben Itália Közép-Dunavidékhez való közelsége, részben pedig Pannonia kedvező földrajzi helyzete magyarázza a nagy létszámú katonaság állomásoztatását a térségben. Mint a pannoniai háborúk jelzik, a szomszédos népek nagy támadásait elsősorban a római haderő meggyengülése, valamint a Közép-Európában végbement népmozgások váltották ki. A római kormányzat törekedett arra, hogy a határa mentén élő népek belső viszonyait különféle eszközökkel befolyásolta. Ezt szolgálták a különféle szövetségi és békeszerződések (foedus), melyek tartalmáról az esetek nagy részében nem szólnak a forrásaink. A kereskedelmi kedvezmények, évpénzek, ajándékok és a katonai segítség használata egyaránt jelentkezik a kárpát-medencei Barbaricumban. Ezt döntően befolyásolta a határok mentén alkalmazott stratégiai, melynek lényegét a hatalmi koncentráció megakadályozásában kereshetjük. Róma ezért hozza létre a korábban „kliensállamokként” jelölt, tőle több szempontból is függő királyságokat, hogy azok belső hatalmi struktúrájába beavatkozva elejét vegye egy nagyobb háborúnak. Ez a stratégia egészen a markomann-szarmata háború kitöréséig kiválóan működött.

A Regnum Vannianum létrehozásával sikerült letelepítenie Maroboduus és Catualda kíséretét és biztosítani a Borostyánút alsó részét, valamint Pannonia északi felét. Vannius uralmának azonban az egyre nagyobb fokú hatalmi koncentrációja vetett véget, mivel királysága területét kiterjesztette, hadseregét megnövelte. Talán ő volt az, aki a szarmatákat is behívta a Kárpát-medencébe. Róma nem tűrhette, hogy határa mentén, Itáliához ilyen közel egy hatalmi gócpont jöjjön létre. Vannius megbuktatását a többi, vele szövetségi viszonyban álló népcsoport, illetve a hatalomra éhes rokonok segítségével végeztette el. A menekülőket befogadva újabb zsarolási potenciált hozott létre, melyhez a Regnum Vannianum felosztása társult. A Regnum Vannianumban fontos szerepet játszó kvádok ezt követően jelennek meg önálló népként, ám feltehetően korábban ők is Vannius uralma alá tartoztak. A Római Birodalomhoz fűződő kapcsolatrendszerük igen széleskörű volt. Királyaik többnyire a császári kormányzat támogatását élvezték, és ezért mind ők, mind pedig népük különféle kedvezményben részesült. Ennek formái a kereskedelmi kedvezményektől egészen a

barbaricumai fejedelmi rezidenciáig terjednek. A Kr. u. 1. század közepén jelennek meg forrásainkban az iráni nyelvű szarmaták, akiket bizonyosan nem a rómaiak telepítenek be az Alföldre. A 69. év eseményei jelzik, hogy a rómaiak kevésbé bíznak meg bennük, mivel csak ekkor jöhetett létre egy szerződés a szarmata főemberekkel. A kvádokkal ellentétben ők kisebb szerepet játszottak a kárpát-medencei kapcsolatrendszerben. Ez és emlékanyaguk elterjedése arra utal, hogy folyamatosan vándoroltak be a Kárpát-medencébe. Mind a kvádok, mind pedig a szarmaták több évig tartó háborúban álltak a Római Birodalommal Domitianus uralkodása alatt. E háború indokára a rendelkezésünkre álló forrásokban nem találunk adatokat, de nagy valószínűséggel ismét egy hatalmi koncentráció jöhetett létre, ami kiváltotta Domitianus fellépését. A határmenti barbárok katonai erejének komoly növekedését éppen egy római legio megsemmisítése jelzi. Róma ekkor két súlyos ellenféllel állt szembe a Közép-Dunavidéken. A germánok és szarmaták mellett a Dák Királyság Decebal uralkodása alatt újbóli virágkorát élte. Traianus hadjáratai sikerrel számolták fel Decebal uralmát, és Hadrianus idején rendeződtek a Birodalom és közvetlen szomszédai között a kapcsolatok. Erre utal egy kvád király beiktatása Antoninus Pius uralkodása alatt, valamint azok a római utak, melyek Pannoniát Daciával kötik össze a szarmaták lakta Alföldön. Ehhez társul még a római áruk nagy számú előfordulása. A koracsászárkor dunavidéki stratégiának a Kárpátoktól északra lezajlott népmozgások vetnek véget, amelyek nyomása kihat a Kárpát-medencére. A római biztonságpolitika legnagyobb veszélyének tartott hatalomkoncentráció nem egy uralkodó kezében, hanem a 2. században feltűnő törzsszövetségben egyesült. A barbaricumai népek szövetségre lépve támadták meg Pannoniát, céljuk Itália volt. A támadás súlyosságát a római haderő nagyfokú térségbeli meggyengülésével magyarázhatjuk. A keleti hadszíntérre vitt alakulatok magukkal hurcoltak valamilyen fertőző és halálos kimenetelű betegséget. Marcus Aureliusnak a markomann-szarmata háború ideje alatt hozott intézkedései jól mutatják, hogy a politikájának elsődleges célja az ellenfél megosztása volt. Ezért különféle feltételeket szab az ellenfeleinek, sőt amikor a kvádok azokat nem teljesítik, katonailag megszállja a területüket. A markomann-szarmata háborúkat követően bizonyos korlátozásokkal, de visszaállnak a korábbi kapcsolatok mind a kvádokkal, mind pedig a szarmatákkal. Bizonyosan ők is részesültek Pannonia Severus-kori gazdasági virágzásában. A katonaság ellátása ugyanis komoly mennyiségű élőállatot, gabonát és félkész terméket igényelt. A római kormányzat ismét be tudott avatkozni a királyválasztásba is. A dunavidéki kapcsolatrendszerek egészen a 260. évi nagy támadásig működtek, sőt talán ezt követően is, melyre a Krakovany-Stráze-i temetkezések utalhatnak. A szarmata problémát hosszas harcok után Diocletianus végül oldotta meg. E megoldás emléke a szarmatákat körülölelő

sáncrendszer. A 4. században egészen I. Valentinianusig jól működnek a kapcsolatrendszerek, mégha a római kormányzat a belharcok és a barbaricummi egymás közti összecsapások miatt kénytelen többször katonailag beavatkozni. A 374. évi háborút sem a barbárok robbantják ki, hanem a római külpolitika elhibázott döntései és a kvád király meggyilkolása. Az utolsó nagy római offenzívának a császár halála vetett véget és a kormányzat lemondott korábbi elképzeléseiről, békeszerződést köthetett. A markomann háborúk idején jelennek meg a vandálok a Kárpát-medence északkeleti felében. Mint azt az értekezésben számos forrással alátámasztottam, sajátos szerepet játszottak a Kárpát-medence kapcsolatrendszerében. A szarmaták és a Dacia területére, annak feladása után, bevándorolt gótok hátában ők voltak a rómaiak titkos szövetségesei. Uralmukat fokozatosan terjesztették ki az Alföld keleti peremére, egészen a Marosig. Királysírjaik és katonai arisztokráciájuk sírjainak mellékletei ugyancsak a szoros kapcsolatokról árulkodnak egészen a 4. század utolsó harmadáig. A Kárpát-medencébe Dacia feladást követően beköltöző vizigótok a 3. századi birodalom elleni hadjáratokat követően a 4. században már a római ellátmányokra utalva, segédszerepeket adnak a római hadsereg számára. Erdélyi uralmuknak a hunok 370-es években történt feltűnése vetett véget, amikor csatavesztésüket követően beköltöznek a Birodalom területére. Sajátos szerepet játszhattak a Kárpát-medence kapcsolatrendszerében a 4. század utolsó harmadában beköltöző gepidák. Kísérletüket, hogy a közelebb kerüljenek a római határokhoz a gótok akadályozzák meg. Ennek ellenére különösen Valens uralkodásának vége felé, mint azt a szilágysomlyói I. lelet multiplái jelzik, szerepük felértékelődött. Térnyerésükre a vandálok 5. század eleji elvándorlását követően kerül sor. A Hun Birodalom sajátos szerepet játszott Közép-európában. Mind Konstantinápolyval, mind pedig Rómával széles körű kapcsolatrendszert alakított ki, melyben Attila uralkodásától egyre jelentősebb szerep jut az alárendelt népek vezetőinek. Ők azok, akik fellázadva elkergetik a hunokat és saját kapcsolatrendszerüket építik ki Konstantinápolyval.

A Római Birodalom és Kárpát-medence Barbaricumában letelepedett népek kapcsolatát talán Tacitus sorai jellemzik a legjobban⁷⁰⁴: „...*sed vis et potentia regibus ex auctoritate Romana. raro armis nostris, saepius pecunia iuvantur, nec minus valent*”, csupán azzal a kiegészítéssel, hogy ennek biztosításához a római kormányzatnak erős hadseregére és megfelelő diplomáciai eszközökre volt szüksége.

⁷⁰⁴ Tac. Germ. 42, 2.

A KÁRPÁT-MEDENCEI BARBARIKUM CSÁSZÁR- ÉS KORANÉPVÁNDORLÁSKORI ARANYPÉNZEINEK KATALÓGUSA

Bevezetés a katalógushoz

A római aureus/solidus-forgalom vizsgálata sajátos helyet foglal el a korszak numizmatikai, régészeti és történeti kutatásában. A római érmek gyűjtése és rendszerezése több évszázados múltra tekint vissza, ám a barbaricum éremforgalom vizsgálata csak az első világháború után került a kutatás fókuszába. Ugyan már a 19. század utolsó harmadától különféle régészeti folyóiratokban és évkönyvekben megkezdődött mind a gyűjteményi anyag, mind pedig a szórványként vagy kincsleletben napfényre került numizmatikai anyag közzététele, ám ezek a publikációk többnyire megelégedtek azzal, hogy az érem kibocsátóját és anyagát, típusát adják meg. Szerencsés esetben lejegyezték az elő- és hátlapi feliratokat, ábrázolásokat is. A múzeumok és régészeti egyletek szervezésével igen nagy számban jutottak közgyűjteményekbe a különféle érmek, melyeket ugyan beletároltak, de közzétételük az esetek nagy részében napjainkig nem történt meg. A barbaricum éremforgalom vizsgálatára elsőként St. Bolin vállalkozott 1926-ban megjelent könyvében, melyben a germánok lakta területet széles körben értelmezve külön katalógusba gyűjtötte össze az irodalomból ismert különféle császárkori érmeket.⁷⁰⁵ Sajnos megelégedett az uralkodó és az érem anyagának megadásával, azok meghatározását az akkor már rendelkezésre álló katalógusok (Cohen, BMC, Sabatier) alapján nem végezte el. Katalógusában számos elírás és hibás adat található, illetve a lelőhely elírása miatt egyes leleteket többször is közöl. Részben Bolint követte W. Knapke, aki az 1941-ben megjelent tanulmányában a teljes barbaricum éremforgalom helyett csupán az észak-európai római és korabizánci aranypénzekkel foglalkozott.⁷⁰⁶ Az összehasonlítás végett ő is kiterjesztette anyaggyűjtését a barbaricum többi részére, így a Kárpát-medencére is. Mivel ezen anyag személyes vizsgálatára nem vállalkozott, így a nagyobb gyűjteményekkel folytatott levelezése során nyert adatokat, melyek általában a numizmatikai és régészeti periodikákban megjelent híradásokon alapulnak. Így például a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársai az *Archaeologiai Értesítő*kben és a *Numizmatikai Közlemények*ben előforduló aranyakat, mégha csupán az uralkodó megjelölésével, de gépelt listán jutatták el számára.⁷⁰⁷ Ennek ellenére nála is számos elírás illetve téves adat található a

⁷⁰⁵ Bolin 1926 és a német nyelven megjelent értékelését az összegyűjtött anyagnak: Bolin 1929.

⁷⁰⁶ Knapke 1941.

⁷⁰⁷ MNM ÉT Adattár 180/1938.

lelőhelyekkel kapcsolatban. A második világháború után mind Magyarországon, mind pedig a szomszédos országokban megkezdődött az éremkorpuszok összeállítása és a gyűjteményi anyag feldolgozása. Szlovákiában V. Ondrouch, majd a Nálezy minci projekt keretében a nyitrai Régészeti Intézet munkatársai több kötetben közölték a Szlovákia területén előkerült különféle korú érmeiket.⁷⁰⁸ A Kárpátaljáról ismert érmeiket V.V. Kropotkin vette fel katalógusába, melynek gyűjtőterülete az egész Szovjetuniót magába ölelte.⁷⁰⁹ Romániában a kontinuitás kérdése kapcsán kiemelt figyelmet kaptak a római érmeik, melyeket a Dacia Aurelianus császár alatt történt kiűritése után is ott élő római lakosság emlékműanyagának tekintettek. Számos publikáció jelent meg, melyek egy részében már törekedtek az érmeik meghatározására is.⁷¹⁰ Augustus uralkodásától a Dacia feladása közötti időszak aranypénzeit R. Ardevan gyűjtötte össze és tette közzé,⁷¹¹ illetve az 5. századi solidusok R. Harhoiu könyvében találhatóak.⁷¹² Az újvidék és a Bánát szerbiai részének éremforgalmával több tanulmányban foglalkoztak, azonban egy önálló katalógus napjainkig hiányzik. Ausztriában a Fundmünzen der Römerzeit sorozat keretében számos terület és antik település éremanyagát dolgozták fel és tették közzé.⁷¹³ Az Ausztria területén előkerült későrómai és népvándorláskori aranyérmeket külön tanulmányban W. Hahn publikálta.⁷¹⁴ Magyarországon az FMR sorozatban három észak-dunántúli megye római éremleleteit adták ki,⁷¹⁵ illetve a régészeti topográfia kötetekben Komárom, Veszprém, Pest és Békés megyék egyes részeit dolgozták fel.⁷¹⁶ Ezekhez csatlakoznak a múzeumi gyűjtemények katalógusai, illetve a részfeldolgozásai egyes településeknek, nagyobb közigazgatási egységeknek.⁷¹⁷ A szarmata barbaricum, valamint az Alföld észak-keleti, keleti felének római aranyait elsősorban az irodalmi adatok alapján Gabler D. gyűjtötte össze és közölte.⁷¹⁸ Az 5. századi solidusok egy részének térképét pedig Bóna I. tette közzé, ám hozzá katalógust nem csatolt.⁷¹⁹ A Kárpát-medence császár- és koránépvándorláskori aranyéremforgalmát teljes egészében eddig még

⁷⁰⁸ Ondrouch 1964; Nálezy III. és Nálezy IV.

⁷⁰⁹ Az 1964-ben oroszul megjelent katalógust a Moneta sorozatban részben kiegészítve francia nyelven ismét kiadták: Kropotkin 2005.

⁷¹⁰ A romániai későrómai éremforgalomhoz ld. Protase 1966, ahol azonban csak az esetek kis részében vannak az érmeik katalógus szerint meghatározva. A magyar határ és az antik Dacia nyugati határa közé eső terület éremanyagát ld. Sasianu 1980..

⁷¹¹ Ardevan 1993. v.ö. Dacia provincia éremforgalmának vizsgálatához: Ch. Găzduc 2002. A katalógusban Dacia Traianus uralkodása előtti, valamint a 2. és 3. századi átlukasztott aureusok is felvételre kerültek.

⁷¹² Harhoiu 1997.

⁷¹³ Ld. pl. a Carnuntumi éremforgalomhoz: Num. Carnuntina.

⁷¹⁴ Hahn 1990.

⁷¹⁵ FMRU 1; FMRU 2; FMRU 3.

⁷¹⁶ MRT 5; MRT 6; MRT 7; MRT 8; MRT 9.

⁷¹⁷ Kat. Nyíregyháza.

⁷¹⁸ Gabler 1975, 98, Abb. 5 és 115-116.

⁷¹⁹ Bóna 1993a, 1. térkép.

senki sem vizsgálta, így ezt a hiányt igyekeztem pótolni az alábbi katalógussal, mely egyrészt az alább említett publikációkon, másrészt viszont saját kutatásaimon alapul. A vizsgált terület a Bécs vonaltól keletre eső és egészen a Kárpátokig terjedő terület, amely többé-kevésbé a történelmi Magyarország kiterjedésével azonos. Délen a Drávánál, illetve a Dunánál húztam meg az anyaggyűjtés határát, mivel az attól délre eső területek az 5. században többé-kevésbé keletrómai uralom alatt álltak. Az irodalmi adatok mellett igyekeztem a katalógusba felvenni a Magyar Nemzeti Múzeum és a vidéki múzeumi szervezet intézményeiben található lelőhellyel rendelkező aranyakat.⁷²⁰ Azon példányokat, melyek lelőhelyével kapcsolatban semmilyen adat, mint pl. az ajándékozó vagy eladó lakhelye stb., nem állt rendelkezésre, kihagytam a katalógusból, bár ezek is bizonyosan a Kárpát-medencéből kerültek a gyűjteményekbe. Törekedtem a levéltári és irattári anyag felvételére, mely során számos kincsleletet illetve majdnem 100 szórványként előkerült aureust/solidust sikerült találnom. Ezek nagy részét külön tanulmányokban dolgoztam fel, ahol az előkerülési körülményekre vonatkozó adatok is szerepelnek.⁷²¹ Az érmek nagy részét a leírások, rajzok, pacskolatok és egyéb adatok segítségével többnyire sikerült a kurrens éremkatalógusok, mint a Cohen illetve a *Roman Imperial Coinage* kötetei vagy a *Moneta Imperii Romani Moneta Imperii Byzantini* alapján pontosan meghatározni. Az irodalomban és a levél-, valamint adattárakban talált érmek a korábban ismert leletek számát szinte megduplázták, amely új megvilágításba helyezett számos történelmi folyamatot és régészeti jelenséget. A katalógusban az érmek részben századokként, részben dinasztikák szerint találhatóak. Az 5. századi solidusoknál külön vannak a nyugat-, valamint a keletrómai uralkodók érmei, melyek feldolgozása Odoaker, illetve I. Anastasius uralkodásának kezdetével ér véget. A szórványleletek felsorolását követik azon éremleletek, melyek vagy teljes egészben, vagy részben aranyérmekből álltak. A már közölt nagy leleteknél (Ormód, Bina/Bény, Szilágysomlyó) a helykihasználás miatt nem szerepel minden egyes érem meghatározása. Mivel a császárkori aranypénzek jelentős részét ékszerként viselték és így vagy át voltak lyukasztva, vagy füllel voltak ellátva, ezért a katalógusban a lyukasztást ponttal (●), a fülezést pedig háromszöggel jelöltem (▲). A katalógus elkészítése során igyekeztem a teljes magyar és kárpát-medencei szakirodalomban, folyóiratokban és helytörténeti munkákban található adatokat kigyűjteni, ám ennek ellenére előfordulhat, hogy egy-egy érem elkerülte a figyelmemet.

⁷²⁰ Itt szeretném megköszönni a vidéki kollégák segítségét, mely nélkül a munkát nem tudtam volna elvégezni. Számos intézmény a gyűjteményében található lelőhellyel rendelkező aranyak fényképét is elküldte, mely meghatározásukat jelentősen megkönnyítette.

⁷²¹ Prohászka 2006; Prohászka 2006-2007; Prohászka 2007; Prohászka 2008a; Prohászka 2008b; Prohászka 2008c; Prohászka 2008d; Prohászka 2008e.

1. századi aureusok (Augustól–Nerváig)

TIBERIUS (14-37)		
(1) Jászdózsa (Szolnok m.)	Tiberius Coh. ¹ I.119.1	MNM ÉT 44/1898.
(2) Socol (Nérasolymos, Románia)	Tiberius	Ardevan 1993, 18.
CLAUDIUS (41-54)		
(3) [1] Jászfényszaru (Szolnok m.)	Claudius (47)	Vaday 1975, 6.
NERO (54-68)		
(1) Alsólapugy (Lapugiul de Jos, Románia)	Nero RIC 95	Prohászka 2008c.
(2) Alsóverecke (Nizhnni Vorota, Ukrajna)	Nero RIC 95	Bolin 1926, 121; Lehoczky 2001, 52; Kropotkin 2005, 124.
(3) Bixad (Bikszád, Románia)	Nero	Sasianu 1980, 96.
(4) Boroşneu Mare (Nagyborosnyó, Románia)	Nero	Ardevan 1993, 16.
(5) Comalau (Románia)	Nero	Ardevan 1993, 17.
(6) Densus (Demsus, Románia)	Nero	Ardevan 1993, 17.
(7) Drenkova (Drencova, Románia)	Nero	Prohászka 2008c.
(8) Dullo (Duleu, Románia)	Nero Coh. ¹ I.179.12.	Prohászka 2008c; Ardevan 1993, 17.
(9) Dunamocs (Moča, Szlovákia)	Nero Coh. ¹ , 5.	Gohl 1914, 20.
(10) Furluk (Färliug, Románia)	Nero Coh. ¹ 57 (1)	Harsányi 1912, 17; Ardevan 1993, 17.
(11) Gherla (Gerla, Románia)	Nero	Ardevan 1993, 18.
(12) Gyulafehérvár (Alba Julia, Románia)	Nero RIC 95	Prohászka 2008c.
(13) Kamenín (Kéménd, Szlovákia)	Nero	Ondrouch 1964, 78.
(14) Leányvár–Celemantia (Szlovákia)	Nero Coh. 1, 275, 3.	Ondrouch 1964, 78.
(15) Leányvár–Celemantia (Szlovákia)	Nero Coh. 1, 281, 44.	Ondrouch 1964, 78.
(16) Negreni (Körösfeketető, Románia)	Nero	Sasianu 1980, 136; Ardevan 1993, 18.
(17) Plošic (Szerbia)	Nero	Ardevan 1993, 18.
(18) Pojejene (Alsópozsgás, Románia)	Nero	Ardevan 1993, 18.
(19) Safárikovo (Tornalja,	Nero Coh. I, 278. 118, 120-122.=	Gohl 1915, 143; Bolin 1926, 120;

Szlovákia)	RIC 95.	Ondrouch 1964, 78.
(20) Sepsimagyarós (Măgheruș, Románia)	Nero	Jelentés 1910, 131.
(21) Șibot (Alkenyér, Románia)	Nero	Ardevan 1993, 19.
(22) Szeged-Alsóváros (Csongrád m.)	Nero Coh. I. 179. I. 18.	Tömörkény–harsányi 1912, 13.
(23) Szolyva (Svalyova, Ukrajna)	Nero RIC 95 IupCus	Bolin 1926, 119; Lehóczky 2001, 75, 133-134; Kropotkin 2005, 124.
(24) Tăuteu (Tóti, Románia)	Nero	Sasianu 1980, 174.
(25) Vărădia (Varădia, Románia)	Nero	Ardevan 1993, 19.
(26) Vármező (Buciumi, Románia)	Nero Coh ¹ 39-43, 45	Gohl 1907, 13.
(27) Zlatna (Zalatna, Románia)	Nero	Ardevan 1993, 19.
OTHO (69)		
(1) Brașov (Brassó, Románia)	Otho	Ardevan 1993, 17.
(2) Dullo (Duleu, Románia)	Otho	Ardevan 1993, 17.
(3) Sanpaul (Románia)	Otho	Ardevan 1993, 18.
VITELLIUS (69)		
(4) [1] Rebenberg (Szebia)	Vitellius	Berkeszi 1907, 35; Ardevan 1993, 18.
(5) [2] Siklód (Șiclod, Románia)	Vitellius??RIC S. 225/18 (69)	Prohászka 2008c.
GALBA (69)		
(6) [1] Râșnov (Románia)	Galba	Ardevan 1993, 18.
(7) [2] Zombor (Sombor, Szerbia)	Galba Coh. 54. Diva Augusta	MNM ÉT 12/1906/2.
VESPASIANUS (69-79)		
(1) Balassagyarmat (Nógrád m.)	Vespasianus RIC ()	Prohászka 2008e
(2) Bologa (Sebesvár, Románia)	Vespasianus	Ardevan 1993, 16.
(3) Buciumi (Vármező, Románia)	Vespasianus	Ardevan 1993, 17.
(4) Cășeiu (Alsókosály, Románia)	Vespasianus RIC II, 359.	Ardevan 2003, 17; Găzdac–Călian–Alföldy–Găzdac 2007, 42-43.
(5) Furluk (Fărlug, Románia)	Vespasianus Coh ¹ 64.	Harsányi 1912, 17; Ardevan 1993, 17..
(6) Gărbou (Románia)	Vespasianus	Ardevan 1993, 17.
(7) Grădiștea Munclului (Gredistye, Románia)	Vespasianus: Titus Caesar RIC II, 177a.	Ardevan 1993, 18; Găzdac–Călian–Alföldy–Găzdac 2007, 43-44.
(8) Plošic (Szerbia)	Vespasinaus	Ardevan 1993, 18.

(9) Sovata (Szováta, Románia)	Vespasianus	Ardevan 1993, 18.
TITUS (79-81)		
(10) [1] Boksánbánya (Bocşa, Románia)	Titus Coh ¹ 1.351.84.	Prohászka 2008c.
(11) [2] Boroşneu Mare (Nagyborosnyó, Románia)	Titus	Ardevan 1993, 16.
(12) [3] Braşov (Brassó, Románia)	Titus	Ardevan 1993, 17.
(13) [4] Gilău (Gyalu, Románia)	Titus RIC II, 11.	Ardevan 1993, 17; Găzdac–Călian–Alföldy–Găzdac 2007, 44.
(14) [5] Moldova Veche (Ómoldova, Románia)	Titus	Ardevan 1993, 18.
(15) [6] Potoc (Harampatak, Románia)	Titus	Ardevan 1993, 18.
DOMITIANUS (81-96)		
(16) [1] Buciumi (Vármező, Románia)	Domitianus	Ardevan 1993, 17.
(17) [2] Călimăneşti (Kelementelke, Románia)	Domitianus	Ardevan 1993, 17.
(18) [3] Comalau (Románia)	Nero	Ardevan 1993, 17.
(19) [4] Dés (Dej, Románia)	Domitianus Coh. ¹ 214408 vagy 216.45.	Prohászka 2008c.
(20) [5] Nagyszombat (Trnava, Szlovákia)	Domitianus Coh.I. 411.205.	Prohászka 2008e.
(21) [6] Pancsova (Pančevo, Szerbia)	Domitianus	Berkeszi 1907, 33.
(22) [7] Pancsova (Pančevo, Szerbia)	Domitianus	Ardevan 1993, 18.
(23) [8] Ponorics (Ponor, Románia)	Domitianus C ¹ . 274.	Gohl 1909, 143.
(24) [9] Sepsimagyarós (Măgheruş, Románia)	Domitianus	Jelentés 1910, 131.
(25) [10] Vel'ky Harčáš, Izsa (Szlovákia)	Domitianus Caesar Coh. I, 524, 663 (70)	Ondrouch 1964, 79.

2. századi aureus (Trajanustól–Pertinaxig)

TRAIANUS (98-117)

(1) Nesvady (Nszvad, Szlovákia)	Traianus	Nálezy IV., 58.
HADRIANUS (117-138)		
(2) [1] Bogyá (Bodza, Szlovákia)	Hadrianus	Prohászka 2008e.
ANTONINUS PIUS (138-161)		
(3) [1] Szentmiklós (Chinadiovo, Ukrajna)	Antoninus Pius▲	Lehoczky 2001, 126; Kropotkin 2005, 125.
MARCUS AURELIUS (161-180)		
(4) [1] Hortobágy (Hajdú-Bihar m.)	Marcus Aurelius	Kahler 1983, 512.
(5) [2] Tiszapolgár (Szabolcs m.)	Marcus Aurelius Coh. ² . 234. – hilaritas feliratú	Gohl 1910, 134.

3. századi aureus (Septimius Severustól–Carinusig)

MAXIMINUS THRAX (235-238)		
(1) [1] Fornos (Liskovoye, Ukrajna)	I. Maximinus	Bolin 1926, 119; Lehoczky 2001, 75; Kropotkin 2005, 124.
III. GORDIANUS (238-244)		
(2) [1] Mezőtelegd (Tileagd, Románia)	III. Gordianus C ¹ IV., 126, 5. = Roma RIC 40 (240)	Harsányi 1916, 84; Sasianu 1980, 176.
TRAJANUS DECIUS (249-251)		
(3) [1] Beregszász (Beregovo, Ukrajna)	Trajanus Decius ●	Prohászka 2008c.
HERENNIA ETRUSCILLA (249-251)		
(4) [1] Osztrópataka (Ostrovany, Szlovákia)	Herennia Etruscilla Coh. V, 210, 18. = RIC 59a (249-251)●	Huszár 1954, 91-92; Ondrouch 1964, 119; Prohászka 2004, 71.
GALLIENUS (253-268)		
(5) [1] Papháza (Papín, Szlovákia)	Gallienus Coh. ¹ 333 = RIC ()	Prohászka 2008c.
II. VALERIANUS (255-258)		
(6) [1] Obišovce (Abes, Szlovákia)	II. Valerianus	Ondrouch 1964, 123.

AURELIANUS (270-275)		
(7) [1] Arad (Arad, Románia)	Aurelianus Coh. V.123.6 ●	MNM ÉT 100/1893; Prohászka 2008c.
(8) [2] Miskolc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)	Aurelianus /Victoria aug RIC ()	Leszih 1943, 57.
(9) [3] Nagyvárad (Oradea, Románia)	Aurelianus RIC ()●	Jónás 1931, 148.
(10) [4] Nagyvárad (Oradea, Románia)	Aurelianus Coh. 282 ()	Prohászka 2008.
PROBUS (276-282)		
(11) [1] Beregszász (Beregová, Ukrajna)	Probus (C 906.sz.) ●	Gohl 1914, 22; Bolin 1926, 119.
(12) [2] Beregszász (Beregová, Ukrajna)	Probus RIC●	Prohászka 2008c.
(13) [3] Beregszász (Beregová, Ukrajna)	Probus RIC ●	MNM ÉT 100/1911 Sieger Zs.-tól
(14) [4] Brassó (Brasov, Románia)	Probus RIC V, 1, 184. ●	Găzdac–Călian–Alföldy-Găzdac 2007, 50.
(15) [5] Debrecen (Hajdú-Bihar m.)	Probus Coh. Sis. V.228.34. RIC ()	Prohászka 2008c.
(16) [6] Diosig (Bihardiószeg, Románia)	Probus Ant. RIC 918 (277-282) ▲	Sasianu 1980, 122.
(17) [7] Izgár (Izgar, Románia)	Probus	Berkeszi 1907, 22; Preda 1975, 470.
(18) [8] Érkeserű (Cheşereu, Románia)	Probus	Jelentés 1913, 138
(19) [9] Kisújszállás (Szolnok m.)	Probus SIS	MNM ÉT 5/1903; Gohl 1903, 74.
(20) [10] Mezőkaszony (Kosinó, Ukrajna)	Probus aureus, (C ² 5.köt. 336.o. 837.sz.)	Gohl 1906, 140; Kropotkin 2005, 124.
(21) [11] Miklósháza (Nicolint, Románia) 1898	Probus Siscia	Preda 1975, 473.
(22) [12] Pecica (Ópécska, Románia)	Probus	Sasianu 1980, 143.
(23) [13] Szarvas (Békés m.)	Probus Coh. V.231.52 ●	MNM ÉT 52/1893/1; Prohászka 2008c.
TACITUS (275-276)		
(24) [1] Zombor (Sombor, Szerbia)	Tacitus	Grosschmid 1889, 77-78.
CARUS (282-283)		

(25) [1] Karassova és Gorujc között (Carasova, Románia)	Carus Coh ¹ . 10.	Harsányi 1912, 15; Preda 1975, 461.
(26) [2] Székelyhíd (Săcueni, Románia)	Carus Roma Coh. 84 = RIC 95 (282-283)●	Prohászka 2008c.
CARINUS (283-285)		
(27) [1] Hortobágy-Zám (Hajdú-Bihar m.)	Carinus ●	Harsányi 1911, 119.

4. századi aureusok és solidusok (Diocletianustól–I. Theodosiusig)

A tetrarchia időszaka (Diocletianustól–I. Constantinusig)		
DIOCLETIANUS (284-305)		
(1) [1] Bátmonostor (Bács-Kiskun m.)	Diocletianus (Coh ¹ V, 378,34)	Rómer 1871, 331.
(2) [2] Battonya (Békés m.)	Diocletianus	Prohászka 2008c.
(3) [3] Fehér megye (Románia)	Diocletianus Coh. 53	Gohl 1908, 122.
(4) [4] Nagyfalu (Szabolcs m.)	Diocletianus (C ² 461. sz.)	Gohl 1908, 171.
(5) [5] Nagyszeben (Sibiu, Románia)	Diocletianus	MNM ÉT 108/1893.
(6) [6] Orosháza (Békés m.)	Diocletianus	Harsányi 1912, 17.
(7) [7] Öregfalu (Pustinis, jud. Timis, ma Románia) 1870	Diocletianus	Berkeszi 1907, 31; Preda 1975, 477.
(8) [8] Polgár–Bivalyhalom (Szabolcs m.)	Diocletianus	Huszár 1954, 67.
(9) [9] Tiszanagyfalu (Szabolcs m.)	Diocletianus RIC V/2.131 (284-285) ●	Kat. Nyíregyháza 150.
(10) [10] Törpény (Beszterce-Naszód, Terpin, Románia)	Diocletianus (consuliiii-pprocos SMA)	Prohászka 2008c.
MAXIMIANUS HERCULIUS (286-310)		
(11) [1] Munkács (Munkacevo, Ukrajna)	Maximianus	Kropotkin 2005, 124.
(12) [2] Nagyszőlős (Vinogradiv, Ukrajna)	Maximianus Coh. ¹ V.446.65.	Prohászka 2008c.
(13) [3] Sarkad (Hajdú-Bihar m.)	Maximianus Herculus (Coh ² 626)	Harsányi 1920, 56.
(14) [4] Sarkad (Hajdú-Bihar m.)	Maximianus Herculus Roma RIC VI.351.56 (294-295) ●	Prohászka 2008c.

(15) [5] Újvidék (Novi Sad, Szerbia)	Maximianus	Hampel 1885, 408.
(16) [6] Versecz (Vršac, Szerbia) 1895	Maximianus Quinar Coh. V.452.109. ▲	MNM ÉT 44/1895; Berkeszi 1907, 47.
(17) [7] Versecz (Vršac, Szerbia) 1910	Maximianus ●	Prohászka 2008c.
GALERIUS(293-311)		
(18) [1] Nagyvárad (Oradea, Románia)	Galerius Nic. Coh 122, de jegyek nélkül RIC ()	Prohászka 2008c.
(19) [2] Peszéradács (Pest m.)	Galerius Coh. V.602.59.	
(20) [3] Szarvas (Békés m.)	Galerius Coh. V. 595.n.5. Av: maximianusnobcaes	MNM ÉT 52/1893/1.
I. CONSTANTIVS CHLORVS (293-306)		
(21) [1] Fehér m. (Románia)	I. Constantius	
(22) [2] Ibrány (Szabolcs m.)	I. Constantius Ant. RIC 7 (293-295) ●	Kat. Nyíregyháza 150-151.
(23) [3] Pancsova (Pančevo, Szerbia)	I. Constantius Coh ¹ VI.348.9.	Hampel 1879a, 196.
II. MAXIMINVS DAIA (305-313)		
(24) [1] Fornos (Liskovoye, Ukrajna)	II. Maximinus Coh. VII.159.163. (305-308) ▲	MNM 71/1905; Lehoczky 2001, 76; Kropotkin 2005, 124.
(25) [2] Nagyvárad (Oradea, Románia)	II. Maximinus Siscia	Prohászka 2008c.
(26) [3] Újvidék (Novi Sad, Szerbia)	Maximianus	Hampel 1885, 408.
II. SEVERVS (306-307)		
(27) [1] Szentmiklós (Chinadiovo, Ukrajna)	II. Severus RIC 41 (306-307) ▲	Lehoczky 2001, 126; Bolin 1926, 119; Kropotkin 2005, 125.
GALERIA VALERIA (308-311, +315)		
(28) [1] Kocsér (Pest m.)	Valeria RIC 53	Gohl 1915, 144.
I. LICINIUS (308—324)		
(29) [1] Hajdúnánás–Csohány tanya (Szabolcs m.)	I. Licinius Arl. RIC VII. 717 (317) ●	Kat. Nyíregyháza 147.

(30) [2] Újverbász (Vrbas, Szerbia)	I. Licinius Coh. ¹ VI.51.9.	Pürohászka 2008c.
A Constantinus-dinasztia (306-363)		
I. CONSTANTINUS (306—337)		
(1) [1] Eger (Heves m.)	I. Constantinus Trier Coh. ² 156.= RIC 27/28? ()	Prohászka 2008c.
(2) [2] Fehértemplom (Bela Crkva, Szerbia)	I. Constantinus	Berkeszi 1907, 18-19; Protase 1966, 173.
(3) [3] Mende Billepuszta (Pest m.)	I. Constantinus	Prohászka 2008c.
(4) [4] Nagy Gáj (Szerbia)	I. Constantinus	Berkeszi 1907, 20.
(5) [5] Nagysándori (Vel'ké Ostratice Trencsén m.)	I. Constantinus	Gohl 1910, 133; Bolin 1926, 121; Ondrouch 1964, 136..
(6) [6] Nagyvárad (Oradea, Románia)	I. Constantinus Coh. 611 ●	Prohászka 2008c.
(7) [7] Orosháza (Békés m.)	I. Constantinus	Prohászka 2008c.
(8) [8] Pancsova (Pancevo, Szerbia)	I. Constantinus Coh. ¹ VI.93.	MNM 51/1878; Berkeszi 1907, 33; Protase 1966, 176.
(9) [9] Pocsalma (Szabolcs m.)	I. Constantinus	Kat. Nyíregyháza 146.
(10) [10] Sztarcsova (Starcova, Szerbia)	I. Constantinus medalion Con. RIC VII.585.103 (336)	Bursche 1998, 247.
II. CONSTANTINUS (317–340)		
(12) [1] Hódmezővásárhely (Csongrád m.)	II. Constantinus Sis.	MNM ÉT 45/1882/1; Prohászka 2008c.
(13) [2] Kálnik (Kalnik, Ukrajna)	II. Constantinus ▲	Bolin 1926, 119; Lehoczky 2001, 82; Kropotkin 2005, 123.
(14) [3] Vejteck (Voiteg, Románia)	II. Constantinus	Berkeszi 1907, 47; Protase 1966, 178.
Iovianustól–I. Theodosiusig (363-395)		
IOVIANUS (363-364)		
(1) [1] Denta (Denta, Románia) 1875	Iovianus	Berkeszi 1907, 15.
I. VALENTINIANUS (364-375)		
(1) [1] Bácsszenttamás (Srborlan,	I. Valentinianus Ant. Coh ¹	MNM ÉT 50/1916.

Szerbia)	VI.399.22.	
(2) [2] Báánd (Band, Románia)	I. Valentinianus ●	Prohászka 2008c.
(3) [3] Szalkszentmárton (Bács-Kiskun m.)	I. Valentinianus ?	H. Toth 1990, 141.
(4) [4] Tibolddaróc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)	I. Valentinianus	Prohászka 2008c.
(5) [5] Vălcelele (Románia)	I. Valentinianus Trier RIC 17b (367-375) ▲	Lakatos 2001, 41.
VALENS (364-378)		
(6) [1] Iža (Szlovákia)	Valens Coh. VIII, 108, 31. ANTB:	Ondrouch 1964, 147.
(7) [2] Jászberény (Szolnok m.)	Valens Sirmium RIC 2 ()	Prohászka 2008c.
(8) [3] Poprad (Poprád, Szlovákia)	Valens Trier RIC IX.17c (375) ▲	Pieta–Roth 2007, 46.
(9) [4] Nagyszlatina (Nizsne Szolotvino, Ukrajna)	Valens ▲	Prohászka 2008c.
(10) [5] Ungvár (Uzshorod, Ukrajna)	Valens RIC ▲	Prohászka 2008c.
GRATIANUS (367-383)		
(11) [1] Arad (Arad, Románia)	Gratianus medalion Aquileia RIC IX. 98.19 (381)	Bursche 1998, 239.
(12) [2] Gbelce (Köbölkút, Szlovákia)	Gratianus Trier Coh. VIII, 131, 38. (375-383)	Nálezy III, 38.
(13) [3] Negyed (Nyitra m.)	Gratianus (C ¹ VI., 431, 24) COM.	Harsányi 1916, 84; Bolin 1926, 120; Ondrouch 1964, 148.
(14) [4] Oraviczabánya (Oravița, Románia)	Gratianus Trier RIC 17g (367-375)	Prohászka 2006-2007, 99.
(15) [5] Orsova (Románia)	Gratianus medallion	Berkeszi 1907, 30.
II. VALENTINIANUS (375-392)		
(16) [1] Obysovce (Lemes, Szlovákia)	II. Valentinianus	Bolin 1926, 121.
(17) [2] Veľ'ky Harčáš, Izsa (Szlovákia)	II. Valentinianus Coh. VIII, 143, 36	Ondrouch 1964, 151.
I. THEODOSIUS (379-395)		
(1) Albis (Albis, Románia)	I. Theodosius	Prohászka 2006-2007, 98.
(2) Hercegszántó (Szántova)	I. Theodosius	Frey 1906, 50.
(3) Liptósztentmiklós (Plostin,	I. Theodosius ?	Bolin 1926, 120.

Szlovákia)		
(4) Tibolddaróc (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)	I. Theodosius	Prohászka 2008c.
(5) Titel (Titel, Szerbia)	I. Theodosius Coh. VI.457.19.	Hampel 1879b, 327.
(6) Vel'ky Harčáš, Izsa (Szlovákia)	I. Theodosius Coh. VIII, 159, 37	Ondrouch 1964, 151.

KINCSLELETEK (1–4. SZÁZAD)

(1) Borcsa	<ol style="list-style-type: none"> 1. Carinus 2. 3 x I. Constantinus 3. I. Constantinus medailon 4. I. Constantinus medailon 5. I. Constantinus medailon 6. II. Constantinus quinar 7. II. Constantinus medailon 8. Constantius medailon 	Berkeszi 1907, 11; Hampel 1890, 382-383.
(2) Denta	13 vagy 20 db solidus Jovianus, Valentinianus, Valens, II. Valentinianus, Gratianus és III. Valentinianus császárok érmei	Berkeszi 1907, 15.
(3) Drzenice (Szlovákia)	236 (?) db ezüst és arany Marcus Aurelius uralkodásának idejéből.	Nálezy 3, 22; Beljak 2007, 128-129.
(4) Liptókirálylubella (L'ubel'a, Szlovákia)	Gratianus Coh. ¹ VI. 431.24. = RIC () + X darab solidus	Prohászka 2008d. ●▲
(5) Ormód (Brestov, Ukrajna)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Sabina; 2. Marcus Aurelius● ; 3. Diocletianus▲; 4. 2 x Maximianus Herculeus ●▲; 5. Galerius Maximianus●; 6. Licinius●; 7. 4 x I. Constantinus ●▲●▲; 8. Crispus▲; 9. II. Constantinus▲; 10. 2 x Constans ▲▲; 11. II. Constantius▲; 12. Vetrano; 13. 2 x Magnentius ▲▲; Constantius Gallus; 14. Julianus; 15. I. Valentinianus 2 db; 16. Valens 2 db. és három aranyrög, aranylánc, aranyhenger, fibula-töredék, láncszem. 430,5 + 97,9 g. 	MNM ÉT 59/1892 és 60b/1892; Lehóczky 1892; Kuzsinszky 1892; Kiss 1999, 60; Lehoczky 2001, 113-117; Kropotkin 2005, 123.
(6) Palánka (Palanka, Szerbia)	57 db aureus: 3 x Tiberius, 1 x	Ardevan 1993, 18.

	Caligula, 5 x Claudius, 17 x Nero, 2 x Galba, 11 x Vespasianus, 6 x Titus, 5 x Domitianus, 7 x Traianus és 100 dénár Hadrianus érmével zárulva	
(7) Starčevo (Sztárcsova, Szerbia)	Arany nyakperec, fülbevalópár, hagymafejes fibula és egy ezüst tányér + 249 dénár Vitelliustól Septimius Severusig, 12 aranyérme Maximianus Herculiustól II. Constantiusig, melyből kettő barbár veret: csupán 3 dénár és 7 arany került a KHM gyűjteményébe: 1. Maximianus Herculius ●; 2. 2 x Crispus●; 3. I. Constantinus ●; 4. I. Constantinus ●; 5. I. Constantinus ●; 6. I. Constantinus solidusának barbár utánezata ●	Noll 1974, 69-70.ú
(8) Szilágysomlyó (Simleul Silvaniei, Románia)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Maximianus Herculius aureus Kyz. RIC V/2.297. 597 és 292.610. (290-293)▲ 2. Maximianus Herculius quaternio Trier RIC VI.163.1 (294) ▲ 3. I. Constantinus medalion Trier RIC VII.220.571 (335-336) ▲ 4. II. Constantius caesar medalion Con. RIC VII.576.42 (330) ▲ 5. II. Constantius medalion Ant. RIC VIII.517.70 (346) ▲ 6. I. Valentinianus medalion Thes. RIC IX.177.20 (368) ▲ 7. Valens medalion Roma RIC IX.122.25 (376) ▲ 8. Valens medalion Thes. 	Sasianu 1980, 186-187; Bursche 1998, 241-247.

	<p>RIC IX.178.28 (378) ▲</p> <p>9. Valens medalion Thes. RIC IX.178.28 (378) ▲</p> <p>10. Valens medalion Roma RIC IX.122.26 (376) ▲</p> <p>11. Valens medalion Roma RIC IX.122.26 (376) ▲</p> <p>12. Valens medalionjának barbár utánzata RIC IX.282.37 ▲</p> <p>13. Valens medalionjának barbár utánzata RIC IX.282.38 ▲</p> <p>14. Gratianus medalion Trier RIC IX.21.38c (376) ▲</p>	
(9) Szűgy (Nógrád m.)	15 db I. Valentinianus és Valens-féle solidus ●▲ és arany töredékek	Prohászka 2008a, 11-20.
(10) Tekerőpatak (Valea Strimba, jud. Harghita, Románia)	3 x Gratianus Trier RIC 17 (367-375) + ezüst pénzek és ékszerek	Székely 1945; Preda 1975, 483.
(11) Titel (Szerbia) 1879	<p>1. I. Theodosius Coh. VI. 457.</p> <p>2. II. Valentinianus AQOBP Coh. VI.443.16</p> <p>3. II. Valentinianus TESOB Coh. VI.443.16</p> <p>4. Valens Roma Coh. VI.414.32.</p>	MNM ÉT 166/1879/1-3; 246/1880.
(12) Titel (Szerbia) 1885	<p>1. Gratianus Trobt Coh. VI, 131, 24.</p> <p>2. I. Valentinianus Trobt Coh. VI, 443, 16.</p> <p>3. Arcadius Con. Sab. I. 103/19 és III/15.</p> <p>4. II. Theodosius Con. Sab. 114/2 és IV/30</p>	Tömörkény–Harsányi 1912, 15.

5. századi nyugat- és keletrómai solidusok (Honorius-tól/Arcadius-tól–Zenoig)

Nyugatrómai császárok érmei

HONORIUS (393-423)

(1) Alibunár (Alibunar, Szerbia)	Sol.	Berkeszi 1907, 8.
(2) Arad (Arad, Románia)	Sol.	Prohászka 2006, 17.
(3) Bács-Petrovácz (Bački Petrovce, Szerbia)	Sol.	Prohászka 2006, 18.
(4) Baja (Bács-Kiskun m.)	Sol. Con. RIC 201 (408-420)	Prohászka 2008a, 24.
(5) Balassagyarmat (Nógrád megye)	Sol. ?. RIC 1206 (395-402)	Prohászka 2006, 17.
(6) Branč (Berencs, Szlovákia)	Sol. Con. RIC 201 (408-420)	Nálezy IV. 73.
(7) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Rav. RIC 1287 (402-406)	Num. Carnuntina 1932.
(8) Csákvár (734. sír) (Fejér m.)	Sol. Rav. RIC ()	FMRU 1. 45.
(9) Csongrád-Sövényháza (Csongrád m.)	Sol. Med. RIC 1206 / 1209 (402)	Prohászka 2006, 18.
(10) Debrecen (Hajdú-Bihar m.)	Sol. Con. RIC 201/ 203 (408-420)	Prohászka 2008a, 26.
(11) Duzs (Tolna m.)	Sol.	Wosinsky 1896, 771.
(12) Göböljárás (Fejér m.)	Sol.	József fhg. 1870, 321.
(13) Hercegszántó (Bács-Kiskun m.)	Sol. ? Coh 44 (394-402)	Grossschmid 1891, 17.
(14) Kismarton (Eisenstadt, Ausztria)	Sol. Med Coh. 44 (394-402)	Hahn 1990, 235.
(15) Kisvárdá (Szabolcs m.)	Sol. Rav. RIC 1287 (402-406) vagy RIC 1319 (408-420)	Rómer 1870, 225.
(15) Kisvárdá (Szabolcs m.)		
(16) Körösladány 5. sír (Békés m.)	Sol. Thes. RIC 359 (408-420)	Huszár 1954, 88.
(17) Lábatlan (Komárom-Esztergom m.)	Sol. ? Coh. 45 (395-402)	Pálóczi 1925, 42; FMRU 3. 419.
(18) Munkács (Munkacevo, Ukrajna)	Sol. Arl. RIC 1362 (395-402)	Lehoczky 1870, 45.
(19) Nyíregyháza (Szabolcs-Szatmár m.)	Sol. Rav. RIC 1287 (402/403, 405/406)	Prohászka 2008a, 30.
(20) Pazdics (Pazdišovce, Szlovákia)	Sol. Rav. RIC 1287 (402/403, 405/406)	Prohászka 2008c.
(21) Pécs (Baranya m.)	Sol. ?. RIC 1206 – 1350	Prohászka 2008a, 31.
(22) Pécs (Baranya m.)	Sol. Med. RIC 1206 (395-402)	Prohászka 2008a, 31.
(23) Pilismarót (Komárom-Esztergom m.)	Sol. Med. RIC 1206 (395-402)	Rómer 1867, 195.
(24) Săcueni (Székelyhíd, Románia)	Sol. Rav. Coh VIII/43 = RIC 1319 (408-425)	Sasianu 1980, 158.
(25) Uszód (Pest m.)	Sol. Rav. RIC 1319 (408-425)	Hampel 1893, 382.
(26) Vízakna (Ocna Sibiului,	Sol.	Harhoiu 1997, 198.

Románia)		
III. CONSTANTIUS (421)		
(1) Szombathely (Vas m.)	Trem. ?	Prohászka 2008b.
JOHANNES (423-425)		
(1) Csákvár (734. sír) (Fejér m.)	Sol. RIC 1901 (423-425)	FMRU 1. 45.
(2) Nógrádkálló (Nógrád m.)	Sol. RIC 1901 (423-425)	Prohászka 2007,
III. VALENTINIANUS (425-455)		
(1) Bajna (Komárom-Esztergom m.)	Sol. Sol. Rav. RIC 2010 (426-430) / 2018 (430-445) / 2024 (450-455)	Prohászka 2008b,
(2) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. MIRB 24b (426-430)	Num. Carnuntina 1937.
(3) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Rav. RIC 2018 (430-445)	Num. Carnuntina 1937.
(4) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Trem. Rom/Rav. RIC 2061 (455)	Num. Carnuntina 1937.
(5) Cig (Csög, Románia)	Sol. Rom. Coh. 19 (425-450) = RIC 2005 (425-426) / 2014 (440-455)	Preda 1975, 463; Sasianu 1980, 103; Harhoiu 1997, 196.
(6) Drávavásárhely (Zala m.)	Sol.	Prohászka 2008b.
(7) Hajdúbörszörmény (Ungarn)	Sol.	Prohászka 2008a, 27.
(8) Kistelek-Alsórét (Ungarn)	Sol. Rav. Coh. 19 (425-455) = RIC 2010 (426-430) / 2018 (430-445) vagy 2024 (450-455)	Bóna 1993, 245; Kiss 1998, 191.
(9) Ladice (Barsldecz, Slowakei)	Sol. Rav. Coh. VIII, 212, 19.	Ondrouch 1964, 156.
(10) Lichtenwörth (GB Wiener Neustadt, Österreich)	Sol. Rav. Coh. 19 (425-455)	Hahn 1990, 240.
(11) Ludus (Marosludas, Rumänien)	Sol.	Harhoiu 1997, 198.
(12) Luna de Jos (Kendilona, Rumänien)	Sol.	Preda 1975, 471; Harhoiu 1997, 198.
(13) Máriapócs (Ungarn)	Sol. Rom. RIC 2042 (455)	Bóna 2004, 82, Abb. 1,2; Kat. Nyíregyháza 152.
(14) Marót (Moroda, Rumänien)	Sol.	Preda 1975, 473; Harhoiu 1997, 198.
(15) Moravsky Jan (Morvaszentjános, Slowakei)	Sol.	Nálezy IV., 74.
(16) Nyírbátor (Ungarn)	Sol.	Prohászka 2008a, 30.
(17) Szombathely Fő tér (Ungarn)	Sol.	Kiss 1998, 79.

LIBIUS SEVERUS (461-465)		
(1) Tatabánya-Bánhida (Komárom-Esztergom m.)	Sol. Coh.I. 6. sz. (461-465)	Gohl 1914, 20.
(2) Sintandrei (Biharszentandrás, Románia)	Sol. Coh ² . 5. (461-465)	Potolescu 1974, 282; Preda 1975, 481; Harhoiu 1997, 199.
(3) Steinbrunn (GB Eisenstadt, Auszria)	Sol. Rom Coh. 8 (461-465)	Hahn 1990, 236.
ANTHEMIUS (467-472)		
(1) Ömböly (Szabolcs m.)	Sol. Med. RIC 2890 (468)	Kat. Nyíregyháza

Keletrómai császárok érmei

ARCADIUS (395-408)		
(1) Bács-Földvár (Bačko Gradiste, Szerbia)	Sol. Med. RIC 1205 (395-397)	Prohászka 2006, 18.
(2) Bucsány (Bučany, Szlovákia)	Sol. Med. RIC 1205 (395-397)	Ondrouch 1964, 167; Prohászka 2006, 18.
(3) Bucsány (Bučany, Szlovákia)	Sol.	Ondrouch 1964, 167.
(4) Gulács (Szabolcs m.)	Sol. Con. RIC 7 (397-402)	Prohászka 2008c.
(5) Madunicz (Madunice, Szlovákia)	Sol. Thes. RIC 37 (397-402)	Ondrouch 1964, 167; Prohászka 2006, 19.
(6) Nyírtét (Szabolcs m.)	Sol. Med. RIC 1205 (395-402)	Bóna 2004, 82, Abb. 1,2; Kat. Nyíregyháza 151-152.
(7) Szombathely Fő tér (Vas m.)	Sol.	Kiss 1998, 79.
(8) Vác (Pest m.)	Sol. Sisc RIC 580F ()	MRT 9. 493, 496.
II. THEODOSIUS (408-450)		
(1) Ajtony (Aiton, Románia)	Sol. Con. MIRB 39-42 (422-430)	Wiinkler–Hopartean 1973, 125; Preda 1975, 457; Harhoiu 1997, 195.
(2) Alba Iulia (Gyulafehérvár, Románia)	Sol. Con. MIRB 12a (408)	Harhoiu 1997, 195.
(3) Almásfüzitő (Komárom-Esztergom m.)	Sol. Con. RIC 282 (441)	Prohászka 2006, 17.
(4) Alsógöd (Pest m.)	Sol. Con. RIC 202 (408-420)	MRT 9, 45; MNM É 99/1968
(5) Bácsordas (Karavukovo, Szerbia)	Sol. Con. RIC 322 (441-450)	Mrkobrad 1980, 20, 116.

(6) Bács-Petrovácz (Bački Petrovce, Szerbia)	Sol. Con. RIC 322 (441-450)	Prohászka 2006, 18.
(7) Bicaci (Mezőbikács, Románia)	Sol. Con. MIRB 25 (430-441)	Sasianu 1980, 93-94.
(8) Bicaci (Mezőbikács, Románia)	Sol. Con. MIRB 25 (430-441)	Sasianu 1980, 93-94.
(9) Branč (Berencs, Szlovákia)	Sol.	Nálezy IV., 73.
(10) Bratislava (Pozsony, Szlovákia)	Sol. ? MIRB 12a (408).	Ondrouch 1964, 171.
(11) Bratislava-Devín (Pozsony-Dévény, Szlovákia)	Sol. Con. MIRB 22 (425).	Nálezy IV., 73
(12) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. RIC 219 (420-422)	Num. Carnuntina 1936.
(13) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. RIC 257 (430-440)	Num. Carnuntina 1936.
(14) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. RIC 257 (430-440)	Num. Carnuntina 1936.
(15) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. RIC 257 (430-440)	Num. Carnuntina 1936.
(16) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. RIC 286 (441-450)	Num. Carnuntina 1936.
(17) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. RIC 324/a3 (441-450)	Num. Carnuntina 1936.
(18) Cenad (Nagycsanád, Románia)	Sol.	Preda 1975, 462.
(19) Cepari (Csépan, Románia)	Sol. Con. MIRB 2 (430)	Harhoiu 1997, 196.
(20) Cluj Napoca (Kolozsvar Románia)	Sol.	Harhoiu 1997, 196.
(21) Cluj Napoca (Kolozsvar, Románia)	Sol. Con. RIC 257 (4)	Găzdac–Călian–Alföldy-Găzdac 2007, 57-58.
(22) Csákvár (734. sír) (Fejér m.)	Sol. Con. MIRB 25a (430-441)	FMRU 1. 45.
(23) Csákvár (734. sír) (Fejér m.)	Sol. Con. MIRB (408-450)	FMRU 1. 45.
(24) Dávod (Bács m.)	Sol. Con. MIRB 33 (443-450)	Gohl 1921, 55.
(25) Dedinka (Fajkürt, Szlovákia)	Sol. Con. MIRB 33 (443-450)	Ondrouch 1964, 168.
(26) Doba Mare (Nagydoba, Románia)	Sol. Con. RIC 322 (441-450)	Sasianu 1980, 122.
(27) Doba Mica (Kisdoba, Románia)	Sol. Con. MIRB 33 (443-450)	Harhoiu 1997, 197.
(28) Dobra (Dobra, Románia)	Sol.	Preda 1975, 466; .
(29) Ecseg (Nógrád m.)	Sol. Con. RIC 322 (441-450)	Prohászka 2007.
(30) Eger (Heves m.)	Sol. Con. RIC 254 (430) / 257 (430-440)	Prohászka 2008a, 26.

(31) Esztergom-Bánom (Komárom-Esztergom m.)	Sol. Con. MIRB 26 (430-441)	Mathes 112, 124 FMRU 3. 98.
(32) Esztergom (Komárom-Esztergom m.)	Sol. Con. RIC 254 (430) / 257 (430-440)	Prohászka 2006, 18-19.
(33) Hajdúböszörmény (Hajdú-Bihar m.)	Sol.	Prohászka 2008a, 27
(34) Hostie (Keresztúr, Szlovákia)	Sol. Con. MIRB 25 (430-441)	Ondrouch 1964, 168.
(35) Iernut (Radnót, Románia)	Sol. Con. MIRB 33 (443)	Preda 1975, 469; Harhoiu 1997, 197.
(36) Mesendorf (Mesendorf, Románia)	Sol.	Preda 1975, 472; Harhoiu 1997, 198.
(37) Károlyfalva (Banatski Karlovac, Szerbia)	Sol.	Berkeszi 1907, 23.
(38) Kisdobrony (Mala Dobrony, Ukrajna)	Sol. Rav. MIRB 1320 (407)	Lehoczky 2001, 74.
(39) Kisač-Vrbak (Kiszács, Szerbia)	Sol.	Kiss 1998, 191.
(40) Magy (Szabolcs m.)	Sol. Con. MIRB 25a (430-441)	Kat. Nyíregyháza 155.
(41) Mezősas (Hajdú-Bihar m.)	Sol. Con. MIRB 33a (443-450)	Prohászka 2008c,
(42) Milanovce (Nyitrakiskér, Szlovákia)	Sol.	Nálezy IV., 74.
(43) Muhi (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)	Sol. Con. MIRB 33a (443-450)	Prohászka 2008c,
(44) Nagybecskerek (Zrenjanin, Szerbia)	Sol. Con. RIC 202 (408-420)	Prohászka 2006, 19.
(45) Nagybecskerek (Zrenjanin, Szerbia)	Sol. Con. RIC 254 (430) / 257 (430-440)	Prohászka 2006, 19.
(46) Nagysink (Cincu, Románia)	Sol.	Prohászka 2008a, 29.
(47) Nagyszeben (Sibiu, Románia)	Sol. Con. RIC 322 (441-450)	Prohászka 2006, 20.
(48) Nagyvárad (Oradea, Románia)	Sol.	Prohászka 2006, 20.
(49) Nagyvárad (Oradea, Románia)	Sol. Con. MIRB 25a (430-441)	Prohászka 2008c.
(50) Nyírbátor (Szabolcs m.)	Sol. Con. RIC 322 (441-450)	Prohászka 2006, 20.
(51) Nyírbátor (Szabolcs m.)	Sol. Con. MIRB 25 (430-441)	Gohl 1914, 20.
(52) Nyírbátor (Szabolcs m.)	Sol. Con. MIRB 25b (430-441)	Kat. Nyíregyháza 147
(53) Nyírbátor (Szabolcs m.)	Sol. Con. MIRB 25b (430-441)	Kat. Nyíregyháza 147.
(54) Nyíregyháza (Szabolcs m.)	Sol. Con. MIRB 12a (408-422)	Kat. Nyíregyháza 153.
(55) Oros-Harangod (Szabolcs m.)	Sol. Con. MIRB 25a (430-441)	Bóna 2004, 82, Abb. 2,2; Kat. Nyíregyháza 155.
(56) Öcsény-strázsahelyi dűlő (Tolna m.)	Sol.	Wosinsky 1896, 786.

(57) Orsova (Románia)	Sol.	Harhoiu 1997, 199.
(58) Pazdics (Pazdišovce, Szlovákia)	Sol. Con. MIRB 25 (430-441)	Ondrouch 1964, 168.
(59) Rascrucii Bontida (Bonczhida, Románia)	Sol. Con. MIRB 33 (443)	Preda 1975, 477; Harhoiu 1997, 199.
(60) Sebeş (Sebes, Románia)	Sol. Con. MIRB 25 (430-441)	Preda 1975, 480; Harhoiu 1997, 199.
(61) Sînpaul (Románia)	Sol.	Preda 1975, 480; Harhoiu 1997, 199.
(62) Sopron (Győr-Moson-Sopron m.)	Sol. Thes MIRB 55b (410-430)	Hahn 1990, 236.
(63) Sósartyán-Aranyosgödör (Nógrád m.)	Sol. Con. RIC 322 (441-450)	Prohászka 2007,
(64) Szakállháza (Săcălaz, Románia)	Sol.	Berkeszi 1907, 37; Preda 1975, 479; Harhoiu 1997, 199.
(65) Szamosújvár (Gherla, Románia)	Sol.	Prohászka 2006, 20
(66) Szeged (Csongrád m.)	Sol.	Prohászka 2008a, 32.
(67) Szekszárd öcsényi határ (Tolna m.)	Sol. Con. MIR 25b (430-440)	Bóna 1991, 241.
(68) Szilágysomlyó (Simleul Silvaniei, Románia)	Sol. Con. MIRB 25 (430-441)	NK 11 (1912) 19. Sasianu 1980, 170.
(69) Szolnok (Jász-Nagykun-Szolnok m.)	Sol.	Prohászka 2006, 20.
(70) Szolnok–Alcsi (Szolnok m.)	Sol. Con. MIRB 25 (430-441)	Bóna 2004, 82, Abb. 2,1.
(71) Szombathely (Vas m.)	Sol. Con. MIRB 33a (443-450)	Prohászka 2008b.
(72) Szombathely (Vas m.)	Sol. Con. MIRB 33a (443-450)	Prohászka 2008b.
(73) Szombathely (Vas m.)	Sol. Con. MIRB 33a (443-450)	Prohászka 2008b.
(74) Szombathely (Vas m.)	Sol. Con. MIRB 33a (443-450)	Prohászka 2008b.
(75) Szombathely (Vas m.)	Sol. Con. MIRB 25a (430-441)	Prohászka 2008b.
(76) Szombathely (Vas m.)	Sol. Med.. RIC 1803 (423)	Prohászka 2008b.
(77) Szombathely (Vas m.)	Sem. ?. RIC 223 (420/422)	Prohászka 2008b.
(78) Theben an der March, a Morvából (Ausztria)	Sol. Con. MIR 23Z (425-430)	Hahn 1990, 242
(79) Tiszakeszi (Borsod—Abaúj-Zemplén m)	Sol. Con. MIRB 25a (430-441)	Prohászka 2008c.
(80) Tokaj (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)	Sol. Con. RIC 254 (430) / 257 (430-440)	Prohászka 2006, 20-21.
(81) Topolya (Denta, Románia)	Sol. Con. RIC 282 (441)	Prohászka 2008a, 32.

(82) Trnava (Szlovákia)	Sol.	Nálezy III., 40.
(83) Tusnád (Tusnad, Románia)	Sol.	Prohászka 2008a, 33.
(84) Túskevár (Veszprém m.)	Sol. Con. RIC 323 (441-450)	Alföldi 1924, 55.
(85) Versecz (Vršac, Szerbia)	Sol.	Berkeszi 1907, 47.
(86) Vörösmart (Zmajevac, Szerbia)	Sol. Con. RIC 322 (441-450)	Mrkobrad 1980, 20, 116.
AELIA PULCHERIA (414-453)		
(1) Sajókörm (Borsod m.)	Sol. Con. MIRB 14 (414-453)	Leszih 1943, 57.
MARCIANUS (450-457)		
(1) Erdőhegy (Erdeis, Románia)	Sol.	Prohászka 2008a, 26.
(2) Ibrány (Szabolcs m.)	Sol. Con. MIRB 5 (450-457)	Bóna 2004, 82, Abb. 1,3; Kat. Nyíregyháza 153.
(3) Öcsény-strázsahegyi dűlő (Tolna m.)	Sol.	Wosinsky 1896, 786.
(4) Györszentjános (Győr-Moson-Sopron m.)	Sol. Con. MIRB 5 (450-457)	Börzsönyi 1915, 98; Fettich 1943, 7-8; FMRU 2. 142.
I. LEO (457-474)		
(1) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. RIC 605 (462/466)	Num. Carnuntina 1937.
(2) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. RIC 605 (462/466)	Num. Carnuntina 1937.
(3) Eszék (Osijek, Horvátország)	Sol. Thes. RIC 617 (462/466)	Alföldi 1924, 30.
(4) Jászapáti (Szolnok m.)	Sol. Con. RIC 605 (462/466)	Prohászka 2008a, 27.
(5) Kecskemét (Bács-Kiskun m.)	Sol. Con. RIC 605 (462/466)	Prohászka 2008a, 28.
(6) Nagykanizsa (Zala m.)	Sol.	Börzsönyi 1915, 98.
(7) Nyúl (Győr-Moson-Sopron m.)	Sol. Thes. RIC 616 (462/466)/MIRB 15 ()	Börzsönyi 1915, 98; FMRU 2. 125.
(8) Pohronsky Ruskov (Oroszka, Szlovákia)	Sol. Con. RIC 605 (462/466)	Ondrouch 1964, 171.
(9) Szombathely-Turistaszálló (Vas m.) 1963	Sol. Con. RIC 605 (462/466)	Kiss 1998, 79; Prohászka 2008b.
(10) Zilah (Zalău, Románia)	Sol. Thes. RIC 616 (462/466)	Prohászka 2006, 21.
ZENO (474-491)		
(1) Bácskertes (Kupusina Szerbia)	Sol.	Frey 1906, 50.
(2) Carnuntum (Deutsch-Altenburg, Ausztria)	Sol. Con. RIC 910 (476-491)	Num. Carnuntina 1937.

(3) Csákvár (Fejér m.)	Sol. Con. MIRB 7 (476-491)	Alföldi 1924, 58; FMRU 1. 52.
(4) Csongrád-Sándorfalva Homok majorság (Csongrád m.)	Sol. Con. MIRB 7 (476-491)	Tömörkény-Harsányi 1912, 12.
(5) Fehértemplom (Bela Crkva, Szerbia)	Sol.	Berkeszi 1907, 19.
(6) Hátszeg (Hateg, Románia)	Sol. Sab. 138.1	Harhoiu 1997, 197.
(7) Homolicz (Omoljica, Szerbia)	Sol.	Berkeszi 1907, 21; Prohászka 2006,
(8) Kassa (Kosice, Szlovákia)	Sol.	Prohászka 2008a, 28.
(9) Kelebia (Bács-Kiskun m.)	Sol.	Kiss 1998, 191.
(10) Kiskunmajsa (Bács-Kiskun m.)	Sol. Con. MIRB 7 (476-491)	Kiss 1998, 191.
(11) Schwechat (GB Schwechat, Ausztria)	Trem. ? (474-491)	Hahn 1990, 241.
(12) Szombathely (Vas m.)	Sol. Con. MIRB 7 (476-491)	Prohászka 2008b.
(13) Tác (Fejér m.)	Sol.	Fitz 1964, 100.

5. SZÁZADI SOLIDUSKINCSEK

(1) Barátföldpuszta Castellum (Győr-Moson-Sopron m.)	III. Valentinianus Sol. RIC (422-455) II. Theodosius Sol. Con. MIRB 26 (430441) II. Theododius Sol. Con. MIRB 33a (443-450)	FMRU 2. 112.
(2) Bina (Bény, Szlovákia)	108 db solidus: 1 x Arcadius; 9 x Honorius; 1 x Galla Placidia; 40 x II. Theodosius 1 x Aelia Eudocia; 53 x III. Valentinianus; 1 x Honoria; 2 x utánzata II. Theodoiusnak	Kolniková 1968, 26-43; Nálezy III., 40.; Kiss 1999, 59.
(3) Esztergom-Várhegy (Komárom-Esztergom m.)	1763 32 vagy 42 db I. vagy II. Theodosius solidus	FMRU 3. 108.
(4) Hida (Hidalmás, Románia)	II. Theodosius Sol. Con. MIRB 32 (443) II. Theodosius Sol. Con. MIRB 33 (444) II. Theodosius Sol. Con. MIRB 22-23 (425)	Preda 1975, 468; Harhoiu 1997, 197.
(5) Karancseszki (Nógrád m.)	2 x I. Leo Sol. Con. RIC 605	Prohászka 2007.

	(462/466)	
(6) Hódmezővásárhely-Szikáncs (Csongrád m.)	1439 db solidus: 2 x Honorius, 32 x III. Valentinianus, 1405 x II. Theodosius.	Kiss 1999, 61.
(7) Nickelsdorf (Ausztria)	Honorius Sol. Med Coh. 44 (394- 402) II. Theodosius Sol. Con. MIRB 18 (423-425) 2 db II. Theodosius Sol. Con. MIRB 33 (443-450)	Hahn 1990, 236.
(8) Sóshartyán (Nógrád m.)	„több mint száz aranya II. Theodosiusnak”	Kiss 1999, 63; Prohászka 2007.

IRODALOM

Adler 1977 Adler, H.: Die germanische Besiedlung Niederösterreichs im 1. Jh.

In: Germanen Awaren Slawen in Niederösterreich. Wien 1977, 11-22.

Alföldi 1924 Alföldi A.: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien I. Berlin–Leipzig 1924.

Alföldi 1940 Alföldi A.: Die Roxolonen in der Walachei. In: Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie Berlin 21.–26. Augst 1939. Berlin 1940, 528-538.

Alföldi 1942 Alföldi A.: A pesti oldal új urai. In: Budapest története I. Budapest 1942, 172-236.

Alföldi 1956 Alföldi A.: Wo lag das Regnum Vannianum? Südostforschungen 15 (1956) 48-53.

Alföldi 1970 Alföldi A.: Die monarchische Repräsentation im römischen Kaiserreiche.
Darmstadt 1970.

R. Alföldi 1963 R. Alföldi M.: Fragen des Münzumlaufs im 4. Jahrhundert n. Chr. Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 13 (1963) 75-104.)

R. Alföldi 1999a R. Alföldi M.: Bild und Bildersprache der römischen Kaiser. Mainz 1999.

R. Alföldi 1999b R. Alföldi M.: Nochmal: REX QUADIS DATVS. Numismatische Zeitschrift 106/107 (1999) 91–94

Alföldy 1974a Alföldy G.: Noricum. London–Boston 1974.

Alföldy 1974b Alföldy G.: P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus. Situla 14-15 (1974) 199-215.

Alföldy 1979 Alföldy G.: Der Friedensschluß des Kaisers Commodus mit den Germanen. In: Marc Aurel. Klien, R. (Hrsg.). Wege der Forschung 550. Darmstadt 1979, 389-428.

Ardevan 1993 Ardevan, R.: La monnaie d'or dans la Dacie Romaine. Studii si Cercetari Numismatice 10 (1993) 15-25.

Arneth 1850 Arneth, J.: Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien. Die antiken Gold- und Silber-Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien. Wien 1850.

Arneth 1854 Arneth, J.: Archäologische Analekten. Über einen in Ungern gefundenen Schulterschmuck eines römischen Kaisers zu Constantinopel. SÖAW XII. Heft 3. Wien 1854, 690–701.

Badian 1958 Badian, E.: Foreign clientelae (264-70 B.C.). Oxford 1958.

- Bakos1997 Bakos M.: Római éremleletek Esztergomban a 18. században.– Römische Münzfunde in Esztergom aus dem 18. Jahrhundert. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 5 (1997) 425-436.
- Banaji 1996 Banaji, Jairus: The circulation of gold as an index of prosperity in the central and eastern Mediterranean in the late antiquity. In: King, C.E.–Wigg, D.G. (eds.): Coin finds and coin use in the roman world. The Thirteenth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History 25.–27.3.1993. SFMA 10. Berlin 1996, 41-53.
- Barceló 1981 Barceló, P.: Roms auswärtige Beziehungen unter der Constantinischen Dynastie (306-363). Regensburg 1981.
- Barceló 1992 Barceló, P.: Constantius II. und die Limiganten: Einige Präzisierung zu Amm. Marc. XIX 11. Klio 74 (1992) 422-430.
- Barceló 2004 Barceló, P.: Constantius II. und seine Zeit. Die Anfänge des Staatskirchentums. Stuttgart 2004.
- Becker 1993 Becker, M., Die römische Fundstücke aus dem germanischen „Fürstengrab“ der spätrömischen Kaiserzeit bei Gommern, Lkr. Burg. Vorbericht. Germania 71 (1993) 405–417.
- Becker 1998 Becker, M.: Gommern. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 12 (1998) 395–399.
- Becker 2001a Becker, M.: Leuna. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 18 (2001) 299–302.
- Becker 2001b Becker, M.: Bekleidung – Schmuck – Ausrüstung. In: Gold für die Ewigkeit – Das germanische Fürstengrab von Gommern. Hrsg. Fröhlich, S. von. Halle 2001, 127–147.
- Becker 2001c Becker, M.: Luxuriöser Haushalt für den Toten. In: Gold für die Ewigkeit – Das germanische Fürstengrab von Gommern. Hrsg. Fröhlich, S. von. Halle 2001, 148–162.
- Becker 2001d Becker, M.: Der Tote von Gommern, ein mitteldeutscher „Fürst“ des 3. Jh. n. Chr. In: Gold für die Ewigkeit – Das germanische Fürstengrab von Gommern. Hrsg. Fröhlich, S. von. Halle 2001, 204–214.
- Becker 2003 Becker, M.: Klasse und Masse – Überlegungen zu römischen Sachgut im germanischen Milieu. Germania 81 (2003) 277-288.
- Beljak 2007 Beljak, J.: A few comments on occurrence of roman coins in the Hron and Ipel' river basins. Slovenská numizmatika 18 (2007) 127-142.
- Bemmann 2003 Bemmann. J.: Romanisierte Barbaren oder erfolgreiche Plünderer? Anmerkungen zur Intensität und Dauer des provinzialrömischen Einflusses auf Mitteldeutschland während der jüngeren Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit. In: Antyk i Barbarzyncy. Hrsg.: Bursche, A. Warszawa 2003, 53-108.

- Beninger 1931 Beninger, E.: Der Wandalenfund von Czéke-Cejkov. *Annales des Naturhistorischen Museums* 45 (1931) 183–224.
- Benninger 1934 Benninger E.: *Germanenzeit in Niederösterreich*. Wien 1934.
- Beninger 1937 Beninger, E.: *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*. Leipzig 1937.
- Beninger 1940 Beninger, E.: Die Quaden. In: *Vorgeschichte der deutschen Stämme II. Die Westgermanen*. Hrsg. Reinerth, H. Berlin 1940, 669-744.
- Berghaus 1998 Berghaus, P.: Goldmedaillons. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 12 (1998) 343-345.
- Berke 1990 Berke, S.: *Römische Bronzegefäße und terra sigillata in der Germania Libera*. Münster 1990.
- Berkeszi 1907 Berkeszi István: *Délmagyarország éremleletei*. Temesvár 1907.
- Berlekamp 1979 Berlekamp, H.-D.: Rhein-Weser-Germanen. In: *Die Germanen I*. Hrsg.: B. Krüger. Berlin 1979, 396-403.
- Bernecker 1989 Bernecker, A.: Die Feldzüge des Tiberius und die Darstellung der unterworfenen Gebiete in der „Geographie des Ptolamaeus“. Bonn 1989.
- Bierbrauer 1975 Bierbrauer, V.: *Die ostgotischen Grab- und Schatzfunde in Italien*. Spoleto 1975.
- Bierbrauer 1989 Bierbrauer, V.: *Ostgermanische Oberschichtsgräber der römischen Kaiserzeit und des frühen Mittelalters*. *Peregrinatio Gothica. Archaeologia Baltica*. Lodz 1989, 39-124
- Bierbrauer 1994 Bierbrauer, V.: *Archäologie und Geschichte der Goten vom 1.–7. Jahrhundert*. *Frühmittelalterliche Studien* 28 (1994) 51-171.
- Bierbrauer–Pohl 1998 Bierbrauer, V.–Pohl, W.: *Goten*. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 12 (1998) 402-443.
- Bierbrauer 2006 Bierbrauer, V.: *Wandalen Archäologisch*. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 33 (2006) 209-217.
- Birley 1979 Birley, A. R.: Die Außen- und Grenzpolitik unter der Regierung Marc Aurels. In: *Marc Aurel*. Klien, R. (Hrsg.). *Wege der Forschung* 550. Darmstadt 1979, 473-502.
- Bleckmann 1991 Bleckmann, B.: *Die Reichskrise des III. Jahrhunderts in der spätantiken und byzantinischen Geschichtsschreibung*. Köln 1991.
- Bleicken 1964 Bleicken, J.: rez.: Badian, E.: *The Foreign Clientela*. *Gnomon* 36 (1964) 176-187.
- Blockley 1992 Blockley, R.C.: *East Roman Foreign Policy. Formation and Conduct from Diocletian to Anastasius*. Leeds 1992.

- Bolin 1926 Bolin, S.: Fynden av romerska mynt i det fria Germanien. Studier i romersk och äldre germansk historia. Lund 1926.
- Bolin 1929 Bolin, S.: Die Funde römischer und byzantinischer Münzen im freien Germanien. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 19 (1929) 86-145.
- Bóna 1961 Bóna I., Vandálok. In: A kisvárdai vár története. Kisvárdai 1961, 89-92.
- Bóna 1963 Bóna I.: Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden. Acta Archaeologica Hungarica 15 (1963) 239-307.
- Bóna 1982 Bóna István: Die Hunnen in Norikum und Pannonien. Ihre Geschichte im Rahmen der Völkerwanderung. In: Severin zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellungskatalog Enns. Linz 1982, 179-200.
- Bóna 1986a Bóna István: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Budapest 1986, 15-91.
- Bóna 1986b Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271-896). In: Erdély története I. Budapest 1986, 107-234.
- Bóna 1993a Bóna I.: A hunok és nagykirályaik. Budapest 1993.
- Bóna 1993b Bóna I.: A honfoglalás előtti kultúrák és népek. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye monográfiája I. Történelem és kultúra. Szer.: Cservényák L. Nyíregyháza 1993, 63-138.
- Bóna 2004 Bóna I.: „Barbarische” Nachahmungen von spätrömischen Goldmünzen im Bereich der Hunnen und Germanen im Karpatenbecken. In: „Quasi liber et pictura”. Budapest 2004, 81-86.
- Borzsák 1978 Borzsák I.: P. Cornelius Tacitus Der Geschichtsschreiber. PWRE Suppl. 11. Stuttgart, 1978. 374-511.
- Bost-Campo-Gart 1983 Bost, J.-P.-Campo, M.-Gart, J.M.: Hallazges de aurei y solidi en la Península Iberica: introdución a su circulación en la época imperial. Numisma 33 (1983) 137-176.
- Bouzek 2004 Bouzek, J.: Der Klientelstaat der Quaden. In: Zentrum und Peripherie. Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Wien 2004, 125-130.
- Böhme 1975 Böhme, H. W.: Archäologische Zeugnisse zur Geschichte der Markomannenkriege (166-180 n. Chr.). Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 22 (1975) 153-217.
- Böhme 1991 Böhme, H. W.: Ausgewählte Funde aus dem germanischen Königsgrab von Mušov (Südmähren/ČSFR) Anlässlich der Restaurierung. Archäologisches Korrespondenzblatt 21 (1991) 291-304.

- Börzsönyi 1915 Börzsönyi A.: A györi főgimnáziumi múzeum és a környékbeli kincsleletek. Numizmatikai Közlöny 14 (1915) 97-100.
- Brandt 1996 Brandt, H.: «Flagitum auri»? Gold in der Historia Augusta. In: *Historiae Augustae Colloquium Barcinense 1993*. Bari 1996, 99-110.
- Braund 1984 Braund, D.: Rome and the Friendly King. The Character of Client Kingship. Leiden 1984.
- Braund 1989 Braund, D.: Ideology, subsidies and trade. The king on the northern frontier revisited. In: *Barbarians and Romans in North-West Europa from the later Republic to late Antiquity*. BAR 471. Oxford 1989, 14-26.
- Brenet–Loriot 1992 Brenet, C.–Loriot, X.: L'or monnayé III. Trouvailles de monnaies d'or dans l'occident romain. *Cahiers Ernest-Babelon* 4. Paris 1992.
- Brockmeier 1987 Brockmeier, B.: Der Große Friede 332 n. Chr. Zur Außenpolitik Konstantins d. Großen. *Bonner Jahrbücher* 187 (1987) 79-100.
- Budinsky-Kricka–Lamiová-Schmiedlová 1990 Budinsky-Kricka, V.–Lamiová-Schmiedlová: M., A late 1st century B.C.-2nd century A.D. cemetery at Zemplin. *Slovenská Archaeologia* 38 (1990) 245-344.
- Burns 1979 Burns, T.S.: The Barbarians and the Scriptorum *Historiae Augustae*. In: *Studies in Latin Literature and Roman History I*. Coll. Latomus 164. Bruxelles 1979, 521-540.
- Burns 1980 Burns, T.S.: *The Ostrogoths. Kingship and Society*. Wiesbaden 1980.
- Burns 1984 Burns, T.S.: *A History of the Ostrogoths*. Bloomington 1984.
- Bursche 1989 Bursche, A.: Contacts between the Roman Empire and the mid-European Barbaricum in the light of coin finds. In: *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatic*. London 1989, 279-287.
- Bursche 1996 Bursche, A.: Later roman-barbarian contacts in Central Europe Numismatic evidence. *SFMA* 11. Berlin 1996.
- Bursche 1998 Bursche, A.: Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. *Symbolika prestizu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności*. Warszawa 1998.
- Bursche 1999 Bursche, A.: Die Rolle römischer Goldmedaillone in der Spätantike. In: *Barbarenschmuck und Römergold Der Schatz von Szilágysomlyó*. Wien 1999, 39-54.
- Bursche 2000 Bursche, A.: Roman gold medallions in Barbaricum. Symbol of power and prestige of Germanic elite in Late Antiquity. In: *Proceedings of 12th International Numismatic Congress in Berlin*. Berlin 2000, 28-45.

- Bursche 2001 Bursche, A.: Roman Gold Medallions as Power Symbols of the Germanic Élite. In: Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. KVHAA Konferenser 51 (2001) 83-102.
- Carnap-Borheim 1992 Carnap-Bornheim, Cl.: Die germanische Gefolgschaft. Zur Interpretation der Mooropfer der jüngeren römischen Kaiserzeit in Südkandinavien. – Ein archäologischer Diskussionbeitrag. *Peregrinatio Gothica* III. Oslo 1992, 45-52.
- Carnap-Borheim 1994 Carnap-Bornheim, Cl.: Zur Entwicklung des germanischen Gold- und Silberschmiedehandwerks vor und nach den Markomannenkriegen – Vergoldung, Filigran und Preßblech. In: *Markomannenkriege Ursachen und Wirkungen*. Brno 1994, 99-108.
- Carnap-Borheim 1999 Carnap-Bornheim, Cl.: Herpály. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 16 (1999) 432–433.
- Carnap-Borheim 2000 Carnap-Bornheim, Cl.: Freund oder Feind? Überlegung und Thesen zum König von Musov. In: *Gentes, Reges und Rom*. Brno 2000, 59–65.
- Carnap-Bornheim 2006 Carnap-Bornheim, Cl.: Zwischen Anpassung und Widerstand? Überlegung zu Fürstengräbern der römischen Kaiserzeit im Barbaricum. In: *Herrschaft–Tod–Bestattung*. Hrsg.: Cl. Von Carnap-Bornheim. Bonn 2006, 111-126.
- Castritius 2006 Castritius, H.: Wandalen Historisch. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 33 (2006) 168-209.
- Castritius 2007 Castritius, H.: *Die Vandalen*. Stuttgart 2007.
- Cseh 1990 Cseh J.: Adatok az V-VII. századi gepida emlékanyag egységéhez. *Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 7 (1990) 29-77.
- Christ 1959 Christ, K.: Römer und Barbaren in der hohen Kaiserzeit. *Saeculum* 10 (1959) 273-288.
- CRFB Deutschland 1 Laser, R.–Voss, H.-U.: *Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum*. Deutschland Band 1. Bundesländer Brandenburg und Berlin. Bonn 1994.
- Curta 1990 Curta, F.: Zu den chronologischen Problemen der römischen Goldbarrenschätze aus Crasna (Kr. Covasna) und Feldiovara (Kr. Brasov). *Dacia* 34 (1990) 269-284.
- Dabrowska–Maczynska 2003 Dabrowska, T.–Maczynska, M.: Przeworsk-Kultur. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 23 (2003) 540-567.
- Daicoviciu 1977 Daicoviciu, C.: Dakien und Rom in der Prinzipatzeit. *ANRW* II/6. Berlin 1977, 889-918.
- Demandt 1980 Demandt, A.: Die Anfänge der Staatsbildung bei den Germanen. *Historische Zeitschrift* 230 (1980) 265-291.

- Demandt 1993a Demandt, A.: Die westgermanischen Stammesbünde. *Klio* 75 (1993) 387-406.
- Demandt 1993b Demandt, A.: Wirtschaft und Politik in der Spätantike. In: *Klassische Altertum, Spätantike und frühes Christentum. Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet.* Würzburg 1993, 263-277.
- Dembski 1999 Dembski, G.: Die Goldmedaillone aus dem Schatzfund von Szilágysomlyó. In: *Barbarenschmuck und Römergold Der Schatz von Szilágysomlyó.* Wien 1999, 31-37.
- Dembski–Zavadil 2004 Dembski, G.– Zavadil, M.: Der Münzschatz vom Rennweg 44. *Wiener Archäologische Studien* 6. Wien 2004.
- Dinnyés 1989 Dinnyés J.: Szarmata sírok a templom alatt. In: *A hévizgyörki középkori templom.* Aszód 1989, 67-76.
- Diculescu 1923 Diculescu, C.: Die Wandalen und die Goten in Ungarn und Rumänien. *Mannus* 34. Leipzig 1923.
- Dittrich 1984 Dittrich, U.-B.: Die Beziehungen Roms zu den Sarmaten und Quaden im vierten Jahrhundert n. Chr. (nach der Darstellung des Ammianus Marcellinus). Bonn 1984.
- Dittrich 1986 Dittrich, U.-B.: Die Wirtschaftsstruktur der Quaden, Markomannen und Sarmaten im mittleren Donaauraum und ihre Handelsbeziehungen mit Rom. *Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 6 (1986) 9-30.
- Dobesch 1986 Dobesch, G.: Die Okkupation des Regnum Noricum durch Rom. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß.* Aachen 1983. Stuttgart 1986, 308-315.
- Dobesch 1989 Dobesch, G.: Europa in der Reichskonzeption bei Caesar, Augustus und Tiberius. *Acta Archaeologia Hungarica* 46 (1989) 53-60.
- Dobesch 1995 Dobesch, G.: Aus der Vor- und Nachgeschichte der Markomannenkriege. *Anzeiger ÖAW Wien* 131 (1994) [1995] 67-125.
- Dobesch 1999 Dobesch, G.: Das 3. und 4. Jahrhundert n. Chr. als Zeit einer politischen Krise im Barbaricum. In: *Das mitteleuropäische Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert.* Brno 1999, 7-18
- Dobiáš 1960 Dobiáš, J.: King Maroboduus as a Politician. *Klio* 38 (1960) 155-167.
- Dobiáš 1962 Dobiáš, J.: Das tschechoslowakische Gebiet zur Zeit des römischen Kaisertums. *Studia Historica Slovaca* 4 (1962) 23-38.
- Dobiáš 1966 Dobiáš, J.: Rom und die Völker jenseits der mittleren Donau. In: *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata.* Graz/Köln, 1966. 115-126.

- Dobó 1968 Dobó Á.: Die Verwaltung der römischen Provinz Pannonien von Augustus bis Diocletianus. Budapest, 1968.
- Domanski 1994 Domanski, G.: Die Bevölkerungszunahme in Mitteleuropa und die Gründe für den Ausbruch der Markomannenkriege. In: Markomannenkriege Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 109-114.
- Domboróczki 1997 Domboróczki, L.: Mezőszemere-Kismarki-fenék. In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. (Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway). Szerk.: Raczky, P.–Kovács, T.–Anders, A. Budapest 1997, 99-101.
- Droberjar 1999 Droberjar, E.: Dobrichov-Piřchora. Ein Brandgräberfeld der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen (Ein Beitrag zur Kenntnis des Marbod-Reichs). Prag 1999.
- Dusanic 1983 Dusanic, Sl.: Moesia and Pannonia in Domitian's last war on the Danube. Ziva Antika 33 (1983) 1, 13-21.
- Eggers 1949–1950 Eggers, H. J.: Lübsow, ein germanischer Fürstensitz der älteren Kaiserzeit. Prähistorische Zeitschrift 34–35 (1949–1950) 58–107
- Eggers 1951 Eggers, H. J.: Der römische Import im freien Germanien. Atlas der Urgeschichte I. Hamburg 1951.
- Eggers 1965 Eggers, H.J.: Zur Umwelt der Fürstengräber von Marwedel I und II. Die Kunde 16 (1965) 95–99.
- Eggers–Ionita 2004 Eggers, M.–Ionita, I.: Sarmaten. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 26 (2004) 503-512.
- Elschek 2007 Elschek, K.: Römische Münzen entlang der Bernsteinstrasse im slowakischen Marchgebiet nördlich von Carnuntum (Westslowakei) und ein Beleg der Sekundärverwendung von römischen Münzen. Slovenská numizmatika 18 (2007) 143-156.
- Erdrich 1995 Erdrich, M.: Zum Verhältnis zwischen Rom und den germanischen Stämmen nach dem Ende der augustischen Offensiven bis zum Ausbruch der Markomannenkriege. In: Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Latene – Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno–Nitra 1995, 53-63.
- Erdrich 2001 Erdrich, M.: Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze von der späten römischen Republik bis zum Gallischen Sonderreich. RGF 58. Mainz 2001.
- Feustel 1984 Feustel, R.: Das Adelsgrab von Nordhausen. Alt-Thüringen 20 (1984) 140-206.
- Fiedler 1986 Fiedler, U.: Zur Datierung der Langwälle an der mittleren und unteren Donau. Archäologisches Korrespondenzblatt 16 (1986) 457-465.

- Fettich 1930 Fettich N.: Der Schildbuckel von Herpály. *Acta Archaeologica* 1 (1930) 221–262.
- Fettich 1943 Fettich N.: Győr története a népvándorláskorban. Győr 1943.
- Feustel 1984 Feustel, R.: Das Adelsgrab von Nordhausen. Ein Beitrag zur Technik, Ökonomie und Sozialstruktur während der späten römischen Kaiserzeit. *Alt-Thüringen* 20 (1984) 140–206.
- Fitz 1963 Fitz J.: A Regnum Vannianum kérdéséhez. *Alba Regia* 2-3 (1963) 207-208.
- Fitz 1964 Fitz J.: Gorsium. A táci rómaikori ásatások. Székesfehérvár 1964.
- Fitz 1965 Fitz J.: Pannonien und die Klientel-Staaten an der Donau. *Alba Regia* 4-5 (1965) 73-85.
- Fitz 1966 Fitz, J.: Der markomannisch-quadische Angriff gegen Aquileia und Opitergium. *Historia* 15 (1966) 336-367.
- Fitz 1972 Fitz J.: Quadi. *Der Kleine Pauly*. 4 (1972) 1281-1283.
- Fitz 1977 Fitz J.: Die Eroberung Pannoniens. *ANRW II/6*. New York–Berlin 1977, 543-566.
- Fitz 1978 Fitz J.: Der Geldumlauf der römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts 1-2. Bonn–Budapest 1978.
- Fitz 1980 Fitz J., A római temetők éremanyaga és a pénzforgalom (Münzmaterial römischer Gräberfelder und der Geldumlauf) *Numizmatikai Közlöny* 78–79 (1979–1980) [1980] 23–40
- Fitz 1992 Fitz J., A csákvári IV.–V. századi temető érmei (Die Münzen des Csákvärer Gräberfeldes aus dem 4.–5. Jh.). *Numizmatikai Közlöny* 90–91 (1991–1992) [1992] 61–104.
- Fitz 1993 Fitz J.: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit I-IV. Budapest 1993.
- Fitz 1999 Fitz J.: Pannonia születése. Budapest 1999.
- FMRU 1 Die Fundmünzen der Römischen Kaiserzeit in Ungarn 2. Hrsg. Fitz J. Berlin–Budapest 1990.
- FMRU 2 Die Fundmünzen der Römischen Kaiserzeit in Ungarn 2. Hrsg. Lányi V. Berlin–Budapest 1992.
- FMRU 3. Die Fundmünzen der Römischen Kaiserzeit in Ungarn 3. Hrsg. Redő F. Berlin–Budapest 1999.
- Fontes I Fontes Pannoniae Antiquae Pannonia története Korai földrajzi írók – a római hódítás kora. Ed. Fehér B.–Kovács P. Budapest 2003.
- Fontes II Fontes Pannoniae Antiquae Pannonia története Kr. u. 54–166 között. Ed. Fehér B.–Kovács P. Budapest 2004.

- Fontes III Fontes Pannoniae Antiquae ab A. D. CLXVI usque ad A. D. CXCII. Ed. Kovács P. Budapest 2006.
- Fontes IV Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Severorum. Ed. Kovács P. Budapest 2007.
- Franz 1928 Franz, L.: Die Germanen in Niederösterreich. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 18 (1928) 115-148.
- Frey 1906 Frey I.: Bács-Bodrogmegye numizmatikai emlékei. Numizmatikai Közlöny 5 (1906) 50-51.
- Fülöp 1976 Fülöp Gy.: Újabb tanulmány a római érmek szarmata-kori forgalmáról a mai magyar Alföldön. – A new paper on the circulation of Roman coins during Sarmathian times on the contemporary Hungarian Plain. Archaeologiai Értesítő 103 (1976) 253-262.
- Gabler 1975 Gabler D.: Zur Fragen des Handelsbeziehungen zwischen den Römer und den „Barbaren“ in Gebiet östlich von Pannonien. In: Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin 1975, 87-121.
- Gabler 1981 Gabler D.: Zum Anfangsdatum des römischen Carnuntum. Mitteilungen der Gesellschaft der Freunde Carnuntums. 1981/3, 2-33.
- Gabler 1994 Gabler D.: Der Grenzhandel am östlichen Limes von Pannonien. Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 4. Amsterdam 1994, 503-516.
- Gabler–Vaday 1986 Gabler D.–Vaday A.: Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. Budapest 1986.
- Gabler–Vaday 1992 Gabler D.–Vaday A.: Terra Sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. Teil II. Acta Archaeologica Hungarica 44 (1992) 83-164.
- Garam–Patay–Soproni 2003 Garam É.–Patay P.–Soproni S., Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Régészeti Füzetek II/23. Budapest 2003
- Găzdac 2002 Găzdac, Ch.: Monetary circulation in Dacia and the provinces from the Middle and Lower Danube from Trajan to Constantine I. (A.D. 106-337). Cluj-Napoca 2002.
- Găzdac–Călian–Alföldy-Găzdac 2007 Găzdac, Ch–Călian, L–Alföldy-Găzdac, Á.: The Ancient and Byzantine Gold Coinage in the National History Museum of Transylvania. Cluj-Napoca 2007.
- Gebühr 1974 Gebühr, W.: Zur Definition älterkaiserzeitlicher Fürstengräber vom Lübschow-Typ. Prähistorische Zeitschrift 49 (1974) 82–128.
- Gebühr 1996 Gebühr, W.: Fürstengräber. Römische Kaiserzeit. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 10 (1996) 185–195.
- Godlowski 1970 Godlowski, K.: The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. Kraków 1970.

- Godlowski 1984 Godlowski, K.: "Superiores Barbari" und die Markomanenkriege im Lichte archäologischer Quellen. *Slovenska Archaeologia* 32 (1984) 327-350.
- Godlowski 1985 Godlowski, K.: Der römische Handel in die Germania libera aufgrund der archäologischen Quellen. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Teil 1. Göttingen 1985, 337-366.
- Godlowski 1994 Godlowski, K.: Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken – Einwanderungen, politische und militärische Kontakte. *Specimina Nova* 9 (1993) [1994] 65-89.
- Goessler 1963 Goessler, P.: Quadi. *PWRE* 24. Stuttgart 1963, 623-647.
- Gohl 1903 G.-I. (Gohl Ö.): Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 2 (1903) 74.
- Gohl 1906 Gohl Ö.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 6 (1906) 140.
- Gohl 1907 Gohl Ö.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 6 (1907) 13-14.
- Gohl 1908 Gohl Ö.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 7 (1908) 23-25, 117-122, 170-171.
- Gohl 1909 Gohl Ö.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 8 (1909) 143-144.
- Gohl 1910 Gohl Ö.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 9 (1910) 133-134.
- Gohl 1914 Gohl Ö.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 13 (1914) 17-22.
- Gohl 1915 Gohl Ö.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 14 (1915) 143-144.
- Gohl 1916 Gohl Ö.: Bács megyében lelet aranypénzek. *Numizmatikai Közlöny* 15 (1916) 56-57.
- Gohl 1921 Gohl Ö.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 20 (1921) 55-57.
- Gordon 1949 Gordon, C.D.: Subsidies in Roman Imperial Defence. *Phoenix* 3 (1949) 60-69.
- Grempler 1887 Grempler: Der Fund von Sackrau. Brandenburg–Berlin 1887.
- Grempler 1888 Grempler: Der II. und III. Fund von Sackrau. Berlin 1888.
- Grosschmid 1891 Grosschmid G.: Bács-Bodrogh vármegye római éremgyűjteményei. *Bács-Bodrogh Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve* 7 (1891) 1-18.
- Göbl 1978 Göbl, R.: *Antike Numismatik I-II*. München 1978.
- Grünert 1975 Grünert, H.: Zusammenstoß und Ausereinensetzung zwischen Sklawenhaltergesellschaft und germanischer Gentilgesellschaft in Mitteleuropa vom 1. Jh.v.u.Z. bis 2. Jh.u.Z. In: *Römer und Germanen in Mitteleuropa*. Berlin 1975, 5-23.
- Grünewald 1979 Grünewald, M.: Zur Frühzeit des römischen Carnuntum. *Anzeiger der ÖA W* 116 (1979) 2-7.
- Hahn 1979 Hahn, W.: Die östliche Gold- und Silberprägung unter Theodosius II. *Litterae Numismaticae Vindobonenses* 1 (1979) 103-127.

- Hahn 1990 Hahn, A.: Die fundmünzen des 5.–9. Jahrhunderts in Österreich und den unmittelbar angrenzenden Gebieten. In: Typen der Ethnogenese unter Berücksichtigung der Bayern. Teil 2. Hrsg.: Friesinger, H.–Daim, F. Wien 1990, 235-249.
- Hampel 1879a Hampel J.: A m. n. muzeum érem- és régiség-osztályának gyarapodása 1879. évi április havában. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 196-197.
- Hampel 1879b Hampel J.: Hírek a m. n. muzeumból. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1879) 326-327.
- Hampel 1885 Hampel J.: Különfélék. *Archaeologiai Értesítő* 5 (1885) 407-408.
- Hampel 1890 Hampel J.: A borcsai (Temes m.) éremleletről. *Archaeologiai Értesítő* 10 (1890) 382-393.
- Hampel 1893 Hampel J.: Különfélék. *Archaeologiai Értesítő* 13 (1893) 380-384.
- Hampl 1960 Hampel, F.: Kaiser Marc Aurel und die Völker jenseits der Donaugrenze. In: *Festschrift R. Heuberger*. Innsbruck 1960, 33-40.
- Hanslik 1955 Hanslik, R.: Vannius. *PWRE*. 8/a. Stuttgart 1955, 346-347.
- Harhoiu 1977 Harhoiu, R.: *The Treasure from Pietrosa Romania*. BAR Suppl. Ser. 24. Oxford 1977.
- Harhoiu 1997 Harhoiu, R.: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Bukarest 1997.
- Harmatta 1949 Harmatta János: A magyarországi szarmaták eredetének és Bevándorlásának kérdéséhez. *Archaeologiai Értesítő* 76 (1949) 29-36.
- Harsányi 1910 Harsányi P.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 9 (1910) 133-136.
- Harsányi 1911 Harsányi P.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 10 (1911) 119-122.
- Harsányi 1912 Harsányi P.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 11 (1912) 15-17.
- Harsányi 1916 Harsányi P.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 15 (1916) 84-85.
- Harsányi 1920 Harsányi P.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 18-19 (1919-1920) [1920] 55-56.
- Harsányi 1921 Harsányi P.: Éremleletek. *Numizmatikai Közlöny* 20 (1921) 55-56.
- Harsányi 1925 Harsányi P.: Leletekről. *Numizmatikai Közlöny* 23-24 (1924-1925) [1925] 44-45.
- Heather 1996 Heather, P.: *The Goths*. Oxford 1996.
- Helm 1932 Helm, R.: Untersuchung über den auswärtigen diplomatischen Verkehr des römischen Reiches im Zeitalter der Spätantike. *Archiv für Urkundenforschung* 12 (1932) 375-436.
- Horedt–Protase 1972 Horedt, K.–Protase, D.: Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen). *Germania* 50 (1972) 174-220.

- Hofeneder 2003 Hofeneder, A.: Quaden. Historisches. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 23 (2003) 625-631
- Hofmann 1959 Hofmann, M.: Die Socii Reges. Das Altertum 5 (1959) 152-161.
- Horedt 1977 Horedt, K.: Zur Frage der grossen Erdwälle an der mittleren und unteren Donau. In: Actes du IXe Congres International d'Études sur les Frontieres Romaines. Bucuresti–Köln–Wien 1977, 209-214.
- Horedt 1985 Horedt, K.: rec. Garam, É.–Patay, P.–Soproni, S., Sarmatisches Wallsystem im Karpatenbecken. Budapest 1983. Germania 63 (1985) 589-591.
- Horedt 1986 Horedt, K.: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn 1986.
- Huszár 1954 Huszár L.: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. Acta Archaeologia Hungarica 5 (1954) 61-109.
- Iluk 1985 Iluk, J.: The export of gold from the Roman Empire to barbarian countries from the 4th to the 6th centuries. Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte 4 (1985) 79-102.
- Irmscher 1975 Irmscher, J.: Quellenbeiträge der byzantinischen Historiographie zur Geschichte der Germanen in Mitteleuropa. In: Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin 1975, 285-294.
- Istinsky 1972 Istinsky, H. U.: Cassius Dio, Mark Aurel und die Jazygen. Chiron 2 (1972) 475-482.
- Istvánovits 1986 Istvánovits E.: Északkelet-Magyarország területének római kori története. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest 1986.
- Istvánovits 1993 Istvánovits, E.: Das Gräberfeld aus dem 4.-5. Jahrhundert von Tiszadob. Acta Archaeologia Hungarica 45 (1993) 98-143.
- Istvánovits 1998 Istvánovits, E.: Szarmaták a Kárpát-medencében. In: Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Gyulai katalógusok 6. Gyula 1998, 35-48.
- Istvánovits 2002 Istvánovits E.: Römische Münzen im oberen Theißgebiet. In: Zwischen Rom und dem Barbaricum. Festschrift für Titus Kolnik zum 70. Geburtstag. Nitra 2002, 275-286.
- Istvánovits–Kulcsár 1992 Istvánovits E.–Kulcsár V.: Pajzsos temetkezések a Dunától keletre eső kárpát-medencei Barbaricumban. – Schild-Bestattungen im östlich der Donau gelegenen Barbaricum des Karpatenbeckens. Jóna András Múzeum Évkönyve 30- 32 (1987-1989) [1992] 47-96.

- Istvánovits–Kulcsár 1998 Istvánovits E.–Kulcsár V.: Vázlat a szarmaták sztyeppei történetéhez. In: Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön. Gyulai katalógusok 6. Gyula 1998, 7-34.
- Istvánovits–Kulcsár 2006 Istvánovits E.–Kulcsár V.: Az első szarmaták az Alföldön (Gondolatok a Kárpát-medencei jazig foglalásról). Jósa Aandrás Múzeum Évkönyve 48 (2006) 203-237.
- Jahn 1940 Jahn, M.: Die Wandalen. In: Vorgeschichte der deutschen Stämme. Hrsg.: H. Reinerth. Bd. 3. Leipzig–Berlin 1940, 943–1032.
- Jelentés 1910 A Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1909. évben. Műemlékek és Könyvtárak Évkönyve 4 (1910) 118-145.
- Jelentés 1913 A Múzeumok és Könyvtárak Országos Felügyelősége hatáskörébe tartozó közgyűjtemények fejlődése az 1909. évben. Műemlékek és Könyvtárak Évkönyve 7 (1913) 132-166.
- Jílek 2005 Jílek, J.: Skyfy typu Meroe z Krakovan-Stráží a Ostrovan. Archeologie Barbarú 2005, 405-429.
- John 1972 John, C.: Laugaritio An Attemp to Locate the Roman Camp. Listy filologické 115 (1992) 125-130.
- Jónás 1931 Jónás E.: A Nemzeti Múzeum Éremtárának új szerzeményeiből. Numizmatikai Közlöny 26-27 (1931) 148-149.
- József főhg. 1870 József főhg.: Archaeologiai levelek LIII. Numizmatikai Közlöny 4 (1870) 320-321.
- Kahler 1983 Kahler F.: A Debreceni Városi Múzeum numizmatikai gyűjteménye (1905-1928). Déri Múzeum Évkönyve 1981 (1983) 507-518.
- Kahrstedt 1939 Kahrstedt, U.: Claudius Ptolemaeus und die Geschichte der Südgermanen. Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Akademie der Wissenschaften. 3 (1939) 161-195.
- Kalex 1989 Kalex, H.: Überlegungen zu den Wirtschaftsbeziehungen zwischen römischer Provinz und Barbaricum an der mittleren Donau. Klio 71 (1989) 146-157.
- Kapossy 1972 Kapossy, B.: Römische Medallone und Kontorniaten. Jahrbuch des Bernischen Historischen Museums 51-52 (1971-1972) [1972] 127-150.
- Kat. Mannheim Wieczorek, A. – Périn, P. (Hrsg.): Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräbern des 5. Jahrhunderts n. Chr. Zwischen Kaukasus und Gallien. Ausstellungskatalog. Mannheim 2001. Darmstadt 2001.

- Kat. Nyíregyháza Das Gold von Nyíregyháza (Archäologische Fundkomplexe mit Goldgegenständen in der Sammlung des Jósa-András-Museums Nyíregyháza). Nyíregyháza 1997.
- Kat. Szilágysomlyó Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó. Wien 1999.
- Katsari 2003 Katsari, C.: Bimetallism and the Circulation of Gold Coins during the third and the fourth centuries AD. *Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 22 (2003) 48-68.
- Kazanski 1991 Kazanski, M.: *Les Goths (Ier-VIIe apres J.-C.)*. Paris 1991.
- Kazanski 1999 Kazanski, Michel: Les tombes des chefs militaires de l'époque hunnique. In: *Germanen beiderseits des spätantiken Limes*. Köln-Brno 1999, 293-308.
- Kehne 1994 Kehne, P.: Das Instrumentum kaiserzeitlicher Außenpolitik und die Ursachen der Markomannenkriege. In: *Markomannenkriege Ursachen und Wirkungen*. Brno 1994, 39-50.
- Kehne 2000 Kehne, P.: „*Externae gentes*“ und *regna intra fines*“ im Nordgrenzbereich des Imperium Romanum vom 1. bis zum 3. Jahrhundert: Eine Kritik der Klientelrandstaaten-Theorie. *Eos* 87 (2000) 309-334.
- Kehne 2001a Kehne, P.: Klientelrandstaaten. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 17 (2001) 11-13.
- Kehne 2001b Kehne, P.: Marbod. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 19 (2001) 258-262.
- Kehne 2001c Kehne, P.: Markomannen. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 19 (2001) 290-302.
- Kehne 2001d Kehne, P.: Markomannenkrieg. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 19 (2001) 308-316.
- Kehne 1997 Kehne, P.: Die Eroberung Galliens, die zeitweilige Unterwerfung Germaniens, die Grenzen des Imperium Romanum und seine Beziehungen zu germanischen gentes im letzten Jahrzehnt der Forschung. *Germania* 75 (1997) 265-284.
- Kerler 1970 Kerler, G.: *Die Aussenpolitik in der Historia Augusta*. Bonn 1970.
- Kiss 1979 Kiss A.: Ein Versuch die Funde und das Siedlungsgebiet der Ostgoten in Pannonien zwischen 456–471 zu bestimmen. *Acta Archaeologia Hungarica* 31 (1979) 329-339.
- Kiss 1980 Kiss A.: Germanische Funde von Szabadbattyán aus dem 5. Jahrhundert. *Alba Regia* 18 (1980) 105-132.

- Kiss 1983 Kiss A.: Die Skiren im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. *Acta Archaeologia Hungarica* 35 (1983) 95-131.
- Kiss 1986 Kiss A.: Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5–10. Jahrhundert. *Acta Archaeologia Hungarica* 38 (1986) 105–145.
- Kiss 1991 Kiss A.: Die „barbarischen“ Könige des 4–7. Jahrhunderts im Karpatenbecken als Verbündete des Römischen bzw. Byzantinischen Reiches. *ComArchHung* 1991, 115–128.
- Kiss 1995 Kiss A.: Die Werkstätten der Gräberfunde des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen). *Acta Archaeologia Hungarica* 47 (1995) 305-318.
- Kiss 1996 Kiss A.: Die Ostgoten in Pannonien (456-473) aus archäologischer Sicht. *Zalai Múzeum* 6 (1996) 87-90.
- Kiss 1998 Kiss A.: Régészeti és numizmatikai adatok a Duna-Tisza-köz 5. század második felének és a 6. század első felének településtörténetéhez. – Archäologische und numismatische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Donau-Theiß-Zwischenstromlandes in der zweiten Hälfte des 5. und der ersten Hälfte des 6. Jahrhunderts. *MFME – Studia Archaeologia* 4 (1998) 189-194.
- Kiss 1999 Kiss, A.: A 375 és 1000 közötti kincsleletek, mint a Kárpát-medence kora középkori történeti forrásai. A kincsleletek katalógusa. (Die völkerwanderungszeitlichen und frühmittelalterlichen Schatzfunde im Karpathenbecken. Katalog der Schatzfunde von 375 bis 1000). *Zalai Múzeum* 9 (1999) 75-95.
- Kiss 1998 Kiss G.: A népvándorlás korának új jövevényei. In: *Savaria – Szombathely története a város alapításától 1526-ig*. Szombathely 1998, 74-83.
- Klco–Krupa 2003 Klco, M.–Krupa, V.: German graves from roman times from Krakovany–Stráže. *Piešťany* 2003.
- Kleemann 2005 Kleemann, J.: Die Trägen kamen zu spät – Zur ethnischen Interpretation ostgermanischen Fundstoffes. In: *Cum grano salis*. Festschrift für Volker Bierbrauer zum 65. Geburtstag. Friedberg 2005, 219-236.
- Kleemann–Plietzsch 2001 Kleemann, J.–Plietzsch, S.: Archäologie des Abwesenden – Untersuchungen zu römischen Münzen tetrarchischer bis valentinisch-theodosianischer Zeit aus Norddeutschland nebst einigen Anmerkungen zu Waffengräbern des 4. Jahrhunderts im Saale-Gebiet. In: „...Trans Albim fluvium“ Festschrift für Achim Leube zum 65. Geburtstag. Hrsg.: M. Meyer. Rahden 2001, 307-320.
- Klose 1934 Klose, J.: Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und der Donau. Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlicher Stellung im 1. und 2. Jahrhundert n. Chr. Breslau 1934.

- Knapke 1941 Knapke, W.: Aurei- und Solidi-Vorkommen an der Südküste der Ostsee und ihre Zusammenhänge mit der umliegenden Fundwelt. *Acta Archaeologica* 12 (1941) 79-118.
- Kobály 1998 Kobály J.: A Przeworsk kultúrához tartozó harcossírok és fegyverleletek a Kárpátalján. – Zur Przeworsk-Kultur gehörende Kriegergräber und Waffenfunde aus dem Gebiet Kárpátalja Jóna András Múzeum Évkönyve 39-40 (1997-1998) [1998] 113-134
- Kokowski 2003 Kokowski, A.: Die Przeworsk-Kultur – ein Völkerband zwischen 200 vor Chr. und 375 n. Chr. In: *Die Vandalen. Die Könige-Die Eliten-Die Krieger-Die Handwerker. Nordstemmen* 2003, 77-184.
- Kolendo 2003 Kolendo, J.: Die antike Schriftquellen zur ältesten Geschichte der Vandalen. In: *Die Vandalen. Die Könige-Die Eliten-Die Krieger-Die Handwerker. Nordstemmen* 2003, 49-76.
- Kolnik 1956 Kolnik, T.: Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby sťahovania národov v Očkove pri Piešť'anoch. – Ein Urnengräberfeld aus der spätrömischen Kaiserzeit und vom Anfang der Völkerwanderungszeit in Očkov bei Piešť'any. *Slovenska Archaeologia* 4 (1956) 233-300.
- Kolnik 1959 Kolnik, T.: Germánske hroby zo storšej doby zo Zohora, Žlkoviec a Kostolnej pri Dunaji. – Germanische Gräber aus der älteren römischen Zeit in Zohor, Žlkovce und Kostolná pri Dunaji. *Slovenska Archaeologia* 7 (1959) 144-162.
- Kolnik 1961 Kolnik, T.: Pohrebisko v Bešenove (príspevok k štúdiu doby rímskej na Slovensku) – Ein römerzeitliches Gräberfeld in Bešenov. *Slovenska Archaeologia* 9 (1961) 219-299.
- Kolnik 1964 Kolnik, T.: Zu neuen römisch-barbarischen Funden in der Slowakei und ihrer Chronologie. *Studia Historia Slovaca* 2 (1964) 7-50.
- Kolnik 1971 Kolnik, T.: Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a stahovaní národov. – Übersicht und Stand der Erforschung der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit. *Slovenska Archaeologia* 19 (1971) 499-558.
- Kolnik 1973 Kolnik, T.: Pohrebisko z doby stahovania národov v Abraháme. – Völkerwanderungszeitliches Gräberfeld in Ábrahám. *Slovenska Archaeologia* 21 (1973) 359-399.
- Kolnik 1977 Kolnik, T.: Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum. In: *Symposium Ausklang der Laténe-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im Mittleren Donaugebiet*. Hrsg. Chropovsky, B. Bratislava 1977, 143-173.

- Kolnik 1978 Kolnik, T.: Q. Atilius Primus - Interprex, Centurio und Negotiator. *Acta Archaeologica Hungarica* 30 (1978) 61-75.
- Kolnik 1980 Kolnik, T.: Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei I. Bratislava 1980.
- Kolnik 1986a Kolnik, T.: Neue ergebnisse der Limesforschung in der ČSSR. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms III. 13. Internationaler Limeskongreß. Aachen 1983. Stuttgart 1986, 355-361.
- Kolnik 1986b Kolnik, T.: Römische Stationen im slowakischen Abschnitt des nordpannonischen Limesvorlandes. *Archeologické rozhledy* 38 (1986) 411-434.
- Kolnik 1991 Kolnik, T.: zu den ersten Römern und Germanen an der mittleren Donau im Zusammenhang mit den geplanten römischen Angriffen Marbod 6 n. Chr. In: Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus. Kolloquium Bergkammer 1989. Münster 1991, 71-84.
- Kolnik 1999a Kolnik, T.: Nordpannonische Limesvorland-Forschung 1984-1996. In: Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies. Ed. N. Gudea. Zalău 1999, 131-138.
- Kolnik 1999b Kolnik, T.: Gab es einen Limes Quadorum? - Langwälle in der Südwestslowakei. In: Germanen beiderseits des spätantiken Limes. Köln-Brno 1999, 163-177.
- Kolnik 2003 Kolnik, T.: Quaden. *Archäologisches Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 23 (2003) 631-640.
- Kolniková 1968 Kolniková, E.: Nález neskororímských solidov v Bíni, okres Nové Zámky. *Numismatický Sborník* 10 (1968) 5-50.
- Kolniková 1994 Kolniková, E.: Die Markomannenkriege im Lichte der Fundmünzen aus der Slowakei. In: Markomannenkriege Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 471-486.
- Kornemann 1934 Kornemann, E.: Die unsichtbaren Grenzen des römischen Kaiserreiches. Budapest 1934.
- Kos 1986 Kos, P.: The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B. C. – A. D. 1000. *Situla* 24. Ljubljana 1986.
- Kossack 1974 Kossack, G.: Prunkgräber. Bemerkung zu Eigenschaften und Aussagewert. In: Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie, Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag Bd. 1. München 1974, 3–33.
- Kotigorosko 1988 Kotigorosko, V.G., III. századi harcos sírja Bátyu (Bratovo) határában.– Das Grab eines Kriegers aus dem 3. Jahrhundert in der Gemarkung Bátyu (Bratovo). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 21-23 (1978-1980) [1988] 5-18.

- Kovács 1967 Kovács S., Jegyzetek a béla-várhegyi leletekről.– Aufzeichnungen über die Fundstücke aus Béla-Várhegy. Jóna András Múzeum Évkönyve 21-23 (1965-1966) [1967] 25-33.
- Kovács 2001 Kovács P.: Adatok a tetrarchia-kori katonai építkezésekről Pannoniában. Antik Tanulmányok 45 (2001) 141-167.
- Kovács 2003 Kovács P.: Az antik világ és Pannonia. In: Fontes Pannoniae Antiquae Pannonia története Korai földrajzi írók – a római hódítás kora. Ed. Fehér B.–Kovács P. Budapest 2003, 252-299.
- Kovács 2004a Kovács P.: Pannonia története Kr. u. 54–166 között a források fényében. In: Fontes Pannoniae Antiquae II. Pannonia története Kr. u. 54–166 között. Ed. Fehér B.–Kovács P. Budapest 2004, 164-193.
- Kovács 2004b Kovács P.: Hun kori sír Százhalombattán. ComArchHung 2004, 123-150.
- Köhegyi 1984 Köhegyi M.: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 63 (1982) [1984] 267-356.
- Kraft 1958 Kraft, K.: Die Taten der Kaiser Constans und Constantius II. Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 9 (1958) 141-186.
- Kraskovská 1959 Kraskovská, L.: Hroby z doby rímskej v Zohore – Gräber aus der römischer Zeit in Zohor. Slovenska Archaeologia 7 (1959) 99-141.
- Kraskovská 1965 Kraskovská, L.: Popolnicové pohrebisko v Ivanke pri Dunaji. – Das Urnengräberfeld in Ivanka pri Dunaji. Slovenska Archaeologia 13 (1965) 163-182.
- Kraskovská 1976 Kraskovská, L.: Rímske bronzové nádoby na Slovensku. Slovenska Archaeologia 24 (1976) 429-441.
- Kraskovská 1978 Kraskovská, L.: Roman Bronze Vessels from Slovakia. BAR Int. 44. Oxford 1978.
- Kraskovská 1981 Kraskovská, L.: Römische Glasgefäße in der Slowakei. Slovenska Archaeologia 29 (1981) 377–390.
- Krekovič 1981 Krekovič, E.: Rímska importovaná keramika na Slovensku. – Römische Importkeramik in der Slowakei. Slovenska Archaeologia 29 (1981) 341-377.
- Krekovič 1987 Krekovič, E.: Rímské importy na Slovensku. Památky Archeologické 78 (1987) 231-282.
- Krekovic 1992 Krekovic, E.: Zur Datierung der Fürstengräber der römischen Kaiserzeit in der Slowakei. In: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Kraków 1992, 55–68.

- Krekovic 2006 Krekovic, E.: Ranking and Roman ware among the Germans: the case of Slovakia. *Eirene* 42 (2006) 130-134.
- Kropotkin 2005 Kropotkin, V.V.: Les trouvailles de monnaies romaines en U.R.S.S. *Moneta* 49. Wetteren 2005.
- Krüger 1983 Krüger, B.: Zur Quellsituation in der Zeit vom 3. bis zum 6. Jahrhundert. In: *Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa* 2. Berlin 1983, 21-30.
- Kulcsár 1997 Kulcsár V.: New data on the Germanic-Sarmatian border contacts in Northern Hungary. In: *Römer und Barbaren an den Grenzen des römischen Daziens*. Zalaú 1997, 705-716.
- Kulcsár 1998 Kulcsár V.: A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. *Aszód* 1998.
- Kunow 1980 Kunow, J.: *Negotiator et vectura. Händler und Transport im freien Germanien*. Kleine Schriften des Vorgeschichtlichen Seminar 6. Marburg 1980.
- Kunow 1983 Kunow, J.: Der römische Import in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen. *Studien zu Bronze- und Glasgefäße*. Göttinger Schriften zur Vor- und Frühgeschichte. Neumünster 1983.
- Kunow 1985a Kunow, J.: Römische Importgeschirr in der Germania libera bis zu den Markomannenkriegen.: Metall- und Glasgefäße. ANRW II.12.3 Berlin–New York 1985, 229-279.
- Kunow 1985b Kunow, J.: Zum Handel mit römischen Importen in der Germania libera. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Teil 1. Göttingen 1985, 430-452.
- Kunow 1989 Kunow, J.: Kontaktströme zwischen dem Imperium Romanum und der Germania libera. *Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 8 (1989) 56-72.
- Kuzsinszky 1892 Kuzsinszky, B.: Az ormódi aranykincs érmei. *Archaeologiai Értesítő* 12 (1892) 225-338.
- Künzl 1988 Künzl, E.: Germanische Fürstengräber und römisches Silber. *Lauenburgische Akademie für Wissenschaft und Kultur Jahrbuch* 1988, 31–53.
- Ladner 1976 Ladner, G.B.: On Roman attitudes toward Barbarians in Late Antiquity. *Viator* 7 (1976) 1-26.
- Lakatos 2001 Lakatos A.: Medalionul de epocă târzie de la Vălcelele (jud. Bihor). – Late roman gold medallion from Vălcelele (Bihor county). *Crisia* 31 (2001) 41-51.
- Lamiová-Schmiedlová 1961 Lamiová-Schmiedlová, M.: Spony z doby rímskej na Slovensku – Die Fibeln der Römerzeit in der Slowakei. *Študijné Zvesti* 5 (1961) 1–129.

- Lamiová-Schmiedlová 1966 Lamiová-Schmiedlová, M.: Die Ostslowakei in der römischen Kaiserzeit. Nitra 1966
- Lamiová-Schmiedlová 1983 Lamiová-Schmiedlová, M.: Römische Importe in der Ostslowakei. In: Concilium Eirene 16, Bd. 2, Prag 1983, 201–206.
- Lányi 1974 Lányi V.: Zum spätantiken Geldverkehr innerhalb und ausserhalb der Langwälle im donauländischen Barbaricum. Acta Archaeologia Hungarica 26 (1974) 261-267.
- Laser 1975 Laser, R.: Zur Einfuhr und Verbreitung römischer Münzen bei den Stämmen des freien Germaniens und zur Möglichkeit ihrer wirtschaftlichen Aussage). In: Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin 1975, 63-68.
- Laser 1980 Laser, R.: Die römischen und frühbyzantinischen Fundmünzen auf dem Gebiet der DDR. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 28. Berlin 1980.
- Laser 1983 Laser, R.: Römisch-germanische Beziehungen im 3. Jahrhundert. In: Die Germanen. Geschichte und Kultur der germanischen Stämme in Mitteleuropa 2. Berlin 1983, 32-56.
- Lauermann 1995 Lauermann, E.: Ein neues germanisches Brandgrab aus Mannersdorf an der March, VB Gänserdorf, NÖ. In: Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauegebiet vom Ausklang der Laténe - Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert. Brno-Nitra 1995, 129-138.
- Laux 1992 Laux, F.: Überlegungen zu den germanischen Fürstengräbern bei Marwedel, Gde. Hitzacker, Kr. Lüchow-Dannenberg. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 73 (1992) 315–376.
- Lennartz 1969 Lennartz, K.: Zwischeneuropa in den geographischen Vorstellungen und der Kriegführung der Römer in der Zeit von Caesar bis Marcus Aurelius. Bonn 1969.
- Lehoczky 1870 Lehoczky T.: Archaeologiai levelek III. Archaeologiai Értesítő 2 (1870) 42-45.
- Lehoczky 1892 Lehoczky T.: Az ormódi aranykincsről. Archaeologiai Értesítő 12 (1892) 75-76.
- Lehoczky 2001 Lehotzky, T. Adatok hazánk archaeológiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére I-II. Ungvár 2001.
- Leszih 1943 Leszih A.: Római pénzleletek Miskolcon és Borsodmegyében. Numizmatikai Közlöny 42 (1943) 57.
- Leube 1975 Leube, A.: Probleme germanischer Adelsentwicklung im 1. und 2. Jh. unter dem Aspekt der römischen Beeinflussung. In: Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin 1975, 179-178.

- Lichardus 1984 Lichardus, J.: Körpergräber der frühen Kaiserzeit im Gebiet der südlichen Elbgermanen. Bonn 1984.
- Lind 2001 Lind, L.: Gold in Internal Roman Economy and Politics, its Role and Comperative Value over Time. In: Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. KVHAA Konferenser 51 (2001) 35-48.
- Lippold 1995 Lippold, A.: Die Historia Augusta. Stuttgart 1998.
- Loriot 1988 Loriot, X.: Trouvailles isolées de monnaies d'or monnaies dans la province de Rétié (Ier-Ve siècles). In: Studia Numismatica Labacensia Alexandro Jelocnik oblata. Ed. Kos, P.–Demo, Z. Ljubljana 1988, 53-98.
- Lovász 1986 Lovász E.: A tiszakarádi germán temető. Hermann Ottó Múzeum Közleményei 24 (1986) 10-14.
- Lőrincz 1989 Lőrincz B.: Zu den Verbindungen zwischen Pannonien und Barbaricum: die Verbreitung und Datierung der Ziegelstempel. Klio 71 (1989) 96-106.
- Lund-Hansen 1987 Lund-Hansen, U.: Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem römischen Reich und dem Freien Germanien während der Kaiserzeit. Kopenhagen 1987.
- Luttwak 1976 Luttwak, E.N.: The Grand Strategy of the Roman Empire. From the First Century A.D. to the Third. Baltimore–London 1976.
- Mathes 1827 Mathes, J. Nep.: Veteris Arcis Strigoniensis monumentorum ibidem erutorum aliarumque antiquitatum lythographicis tabulis ornata descriptio. Strigonium 1827.
- Mesterházy 1990 Mesterházy K.: Münzdatierte spätkaiserzeitlicher Gerätefund aus Tedej. Alba Regia 24 (1990) 53-66.
- Militký 2004 Militký, J.: Finds of Roman and Early Byzantine Gold Coins on the Territory of the Czech Republic. Slovenská numizmatika 17 (2004) 53-76.
- Miltner 1955 Miltner, F.: Vandalen. PWRE XV. Stuttgart 1955, 298-336.
- MIRB Hahn, Wolfgang: Moneta Imperii Romani Moneta Imperii Byzantini. Die Ostprägung des römischen Reiches im 5. Jahrhundert (408-491). Wien 1989.
- Mirkovic 1993 Mirkovic, M.: Υπήκοοι und σύμμαχοι Ansiedlung und Rekrutierung von Barbaren bis zum Jahr 382. In: Klassische Altertum, Spätantike und frühes Christentum. Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet. Würzburg 1993, 425-434.
- Mithay 1989 Mithay, S.: A Vinár-cseraljai korarómai temető. – Frühromischer Friedhof in Vinár-Cseralja. Acta Musei Papensis 2 (1989) 49-75.
- Mitscha-Marheim 1956 Mitscha-Marheim, H.: Das germanische Brandgräberfeld am Galgengrund in Mistelbach, N.Ö. Archaeologia Austriaca 19/20 (1956) 186-215.

- Mócsy 1954 Mócsy A.: K voproszu o periodizacija ranneszarmatszkoj epohi – Zur Periodisierung der frühen Sarmatenzeit in Ungarn. *Acta Archaeologia Hungarica* 4 (1954) 115-128.
- Mócsy 1962 Mócsy A.: Pannonia. In: *RE Suppl. IX*. Stuttgart 1962.
- Mócsy 1966 Mócsy A.: Tampius Flavianus Pannoniában. *Archaeologiai Értesítő* 93 (1966) 203-207.
- Mócsy 1972 Mócsy A., Das letzte Jahrhundert der römisch–barbarischen Nachbarschaft im heutigen ungarischen Gebiete. *Cumania* 1 (1972) 83–102.
- Mócsy 1974 Mócsy A.: Pannonia a koracsászárkorban. Budapest 1974
- Mócsy 1975 Mócsy A.: Pannonia a késői császárkorban. Budapest 1975.
- Mócsy 1977 Mócsy A.: Die Einwanderung der Iazygen. *Acta Antiqua Hungarica* 26 (1977) 439-446.
- Mócsy 1989 Mócsy A., Dacia, római tartomány (Die römische Provinz Dacia) In: Erdély rövid története. Budapest 1989.
- Mócsy 1990a Mócsy A., Eseménytörténet. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 46-50.
- Mócsy 1990b Mócsy A.: Római erődítmények a barbaricumban. In: Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 107-108.
- Mócsy–Vékony 1989 Mócsy András–Vékony Gábor: A Dák Királyság. In: Erdély rövid története. Budapest 1989.
- Mommsen 1887 Mommsen, Th.: *Römische Staatsrecht III/1*. Leipzig 1887.
- Mráv 1999 Mráv Zs.: "VALENTINIANUS... IN IPSIS QUADORUM TERRIS QASI ROMANO IUTI IAM VINDICATIS AEDIFICARI PRAESIDIARIA CASTRA MANDAVIT." (Amm. Marc., XXIX. 6,2.) – I. Valentinianus kvád külpolitikája egy vitatott Ammianus Marcellinus szöveghely tükrében. (Die quadische Außenpolitik Valentinians I. im Spiegel einer strittigen Textstelle bei Ammianus Marcellinus.) In: Pannoniai kutatások A Soproni Sándor emlékkonferencia előadásai (Bölcske, 1998. október 7.) Szekszárd 1999, 77-112.
- Mráv 2005 Mráv Zs.: Egy erőd, amely sohasem épült fel. Régészeti kutatások Göd-Bócsaújtelepen, a késő római erőd területén 2000-2001 (előzetes jelentés). *A Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 291-302.
- Mrkobrad 1980 Mrkobrad, D.: *Arheološki nalazi seobe naroda u Jugoslaviji*. Beograd 1980.
- MRT 5 Horváth István et alii: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és Dorogi járás. *Magyarország Régészeti Topográfiája* 5. Budapest 1979.

- MRT 6 Torma István et alii: Békés megye régészeti topográfiája IV/1. A Szeghalmi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 6. Budapest 1982.
- MRT 7 Torma István et alii: Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A Budai járás. Budapest 1987.
- MRT 9 Dinnyés István et alii: Magyarország Régészeti Topográfiája 9. Pest megye régészeti topográfiája A Szobi és a Váci járás. Budapest 1993.
- Müller-Rettig 1990 Müller-Rettig, B.: Der Panegyricus des Jahres 310 auf Konstantin den Grossen. Stuttgart 1990.
- Nagy 1989 Nagy T.: Die Nordpolitik des Tiberius an der Mitteldonau. Die zweite Mission des Drusus Caesar und die Errichtung des regnum Vannianum. *Acta Archaeologia Hungarica* 46 (1989) 61-72.
- Nagy 1994 Nagy M.: The Hasdigian Vandals in the Carpathian Basin (A Preliminary Report). *Specimina Nova* 1993 (1994) 157–184.
- Nálezy III. Hunka, J. et alii: Nálezy mincí na Slovensku III. Bratislava 1978.
- Nálezy IV. Hunka, J. – Kolníková É.: Nálezy mincí na Slovensku IV. Nitra 1994.
- Nesselhauf 1952 Nesselhauf, H.: Tacitus und Domitian. *Hermes* 80 (1952) 222-245.
- Nixon–Saylor Rodgers 1994 Nixon, C.E.V.–Saylor Rodgers B., In Praise of Later Roman Emperors. *The Panegyrici Latini*. Berkeley 1994.
- Noll 1954 Noll, R.: Zur Vorgeschichte der Markomannenkriege. *Archaeologia Austriaca* 14 (1954) 43-66.
- Noll 1974 Noll, R.: Vom Altertum zum Mittelalter. Wien 1974.
- Num. Carnuntina Alram, M.– Schmidt-Dick, Fr. (Hrsg.): *Numismata Carnuntina*. Forschungen und Material FMRÖ III, 2. Die antiken Fundmünzen im Museum Carnuntinum. Band. I-III. Wien 2007.
- Oldenstein 1975 Oldenstein, J.: Die Zusammensetzung des römischen Imports in den sogenannten Lübsowgräbern als möglicher Hinweis auf die soziale Stellung der Bestatteten. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 5 (1975) 299–305.
- Oliva 1979 Oliva, P.: Zur Bedeutung der Markomannenkriege. In: Marc Aurel. Klien, R. (Hrsg.). *Wege der Forschung* 550. Darmstadt 1979, 119-132.
- Oliva 1986 Oliva, P.: *Marcomannia provincia?* *Studie Classice* 24 (1986) 125-129.
- Ondrouch 1957 Ondrouch, V.: *Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku*. Bratislava 1957.
- Ondrouch 1964 Ondrouch, V.: *Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku*. Bratislava 1964.

- Overbeck–Overbeck1985 Overbeck, B.–Overbeck, M.: Zur Datierung und Interpretation der spätantiken Goldbarren aus Siebenbürgen anhand eines unpublizierten Fundes von Feldioara. *Chiron* 15 (1985) 199-210.
- Palóczy 1925 Pálóczy E.: Leletekről. *Numizmatikai Közlöny* 23-24 (1924-1925) [1925] 40-43.
- Parádi 1991 Parádi N.: A jászberény–tetemházi ásatás. *Folia Archaeologia* 42 (1991) 197-218.
- Párducz 1932 Párducz M.: A Nagy Magyar Alföld római kori leletei. *Dolgozatok Szeged* 7 (1932).
- Párducz–Korek 1959 Párducz M.–Korek J., Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. *Acta Archaeologia Hungarica* 10 (1959) 159-193.
- Patsch 1928 Patsch, C.: Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa III. Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius. 1. Teil: Bis zur Abwanderung der Goten und Taifalen aus Transdanuvien. Wien-Leipzig 1928.
- Patsch 1937 Patsch, C.: Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa V/2. Der Kampf um den Donaoraum unter Domitian und Trajan. Wien 1937.
- Pekáry 1953 Pekáry T.: Aquincum pénzforgalma. *Archaeologiai Értesítő* 80 (1953) 106-114.
- Peska–Tejral 1990 Peska, J. – Tejral, J.: Bohaty knížecí hrob z doby římské u Mušova – Reiches Fürstengrab aus der römischen Kaiserzeit bei Mušov Vorbericht. *Archeologické Rozhlédy* 42 (1990) 548–563.
- Peska–Tejral 2002 Peska, J. – Tejral, J.: Das germanische Königsgrab von Musov in Mähren I-III. *RGZM Monographien* 55. Mainz 2002.
- Petrikovits 1966 Petrikovits, H. v.: Arminius. *Bonner Jahrbücher* 166 (1966) 175-195
- Petrikovits 1967 Petrikovits, H. v.: Über die Herkunft der Annäherungshindernisse an den römischen Militärgrenzen. In: *Studien zu den Militärgrenzen Roms*. Köln 1967, 215-220.
- Petrikovits 1985 Petrikovits, H. v.: Römischer Handel am Rhein und an der oberen und mittleren Donau. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. Teil 1. Göttingen 1985, 299-336.
- Pieta 1982 Pieta, K.: Die Púchov-Kultur. Nitra 1982.
- Pieta 1991 Pieta, K.: The North Carpathians at the beginning of the Migration Period. *Antiquity* 65 (1991) 376-387.
- Pieta–Roth 2007 Pieta, K.–Roth, P.: Kniežacia hrobka z Popradu-Matejoviec. *Pamiatky muzea* 3/2007, 44-47.

- Pitts 1987 Pitts, L.F.: Roman style buildings in Barbaricum (Moravia and SW Slovakia). *Oxford Journal of Archaeology* 6 (1) (1987) 219-236.
- Pitts 1989 Pitts, L.F.: Relations between Rome and the German 'kings' on the Middle Danube in the first to fourth centuries A.D. *Journal of Roman Studies* 79 (1989) 45-58.
- Pohl 1994 Pohl, W.: Barbarenbilder seit Tacitus. In: *Makomannenkriege Ursachen und Wirkungen*. Brno 1994, 59-66.
- Pohl 2004 Pohl, W.: *Die Germanen*. München 2004.
- Pohl–Anke 2000 Pohl, W.–Anke, B.: Hunnen. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 15 (2000) 246-261.
- Pollak 1980 Pollak, M.: *Die germanische Bodenfunde des 1.–4. Jahrhunderts n. Chr. im nördlichen Niederösterreich*. Wien 1980.
- Popa 1997 Popa, A.: Die Siedlung Sobari, Kr. Soroca (Republik Moldau). *Germania* 75 (1997) 119-132.
- Potolescu 1974 Potolescu, C.M.: Monede romane si bizantine din colectia Muzeului de Istorie de Republicii Socialiste Romania. *Muzeul National* 1 (1974) 280-285.
- Preda 1975 Preda, C.: Circulații monedelor romane postauréliene in Dacia – Circulation des monnaies romaines post-aurélienne en Dacie. *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie* 26 (1975) 441-486.
- Prohászka 2000 Prohászka P.: Pannonia és a szlovákiai kvád barbarikum kereskedelmi kapcsolatai a leletek tükrében. *Heves Megyei Régészeti Közlemények* 2 (2000) 51-70.
- Prohászka 2004 Prohászka P.: *Az osztrópatakai vandál királysír*. Esztergom 2004.
- Prohászka 2006 Prohászka P.: Régi-új 5. századi római aranypénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárából. – *Altneue römische Goldmünzen des 5. Jahrhunderts aus der Archiv des Ungarischen Nationalmuseums*. *Numizmatikai Közlöny* 104-105 (2005-2006) [2006] 15-30.
- Prohászka 2006-2007 Prohászka P.: Beiträge zum spätrömischen und byzantinischen Goldmünzverkehr zwischen dem 4. und 8. Jahrhundert in Siebenbürgen. *Cercetări Numismatice* 12-13 (2006-2007) 97-103.
- Prohászka 2007 Prohászka P.: 4.–5. századi solidusleletek Nógrád megyéből. (Adatok Nógrád megye koranépvándorláskori történetéhez) – *Solidusfunde des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr. aus Komitat Nógrád*. (Angaben zur frühvölkerwanderungszeitlichen Geschichte des Komitats Nógrád). *Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve* 31 (2007)
- Prohászka 2008a. Prohászka P.: *Kincsek a levéltárból II*. Budapest 2008.

- Prohászka 2008b Prohászka P.: Adalékok Savaria/Szombathely rómaikori éremforgalmához. (A petrédi gyűjtemény). s.a.
- Prohászka 2008c Prohászka P.: Adatok a Kárpát-medence észak-keleti felének rómaikori pénzforgalmához I. (Az aranypénzek). s.a.
- Prohászka 2008d Prohászka P.: Ein spätrömischer Goldmünzfund aus Liptó.s.a.
- Prohászka 2008e Prohászka P.: Bemerkungen zum römischen Goldmünzverkehr auf dem Gebiet der Slowakei. s.a.
- Prohászka 2008f Prohászka P.: Das quadisches Gräberfeld von Dunajska Strede (Dunaszerdahely). Eine Rekonstruktion nach archivalischen Quellen. s.a.
- Protase 1966 Protase, D.: Problema continuitatii în Dacia în lumina arheologici și numismaticii. Bucuresti 1966.
- Quellen 3. Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas. Band 3. Von Tacitus bis Ausonius. Hrsg. Herrmann, J. Berlin 1991.
- Quellen 4. Griechische und lateinische Quellen zur Frühgeschichte Mitteleuropas. Band 3. Von Ammianus Macellinus bis Zosimos. Hrsg. Herrmann, J. Berlin 1992.
- Reinecke 1958 Reinecke, P.: Einfuhr- oder Beutegut? Bonner Jahrbücher 158 (1958) 246-252.
- Richthofen 1930 Richthofen, B.: Néhány III. századbeli vandál lelet Szabolcs vármegyéből.– Einige wandalische Fundstücke des III. Jahrhunderts n. Chr. aus dem Komitat Szabolcs. *Archaeologiai Értesítő* 44 (1930) 238-240.
- Rómer 1867 Rómer F. Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények* 7 (1867) 181-198.
- Rómer 1870 Rómer F.: Két szabolcsmegyei ős-temető és egyéb régészeti leletek II. *Archaeologiai Értesítő* 3 (1870) 217-226.
- Sánchez 2007 Sánchez, F.L.: Római éremkibocsátás és a szarmata szövetségesek (68-175). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 49 (2007) 89-113.
- Saria 1955 Saria, B.: Vannianum regnum. *PWRE* 8/a. Stuttgart 1955, 338-346.
- Sasel Kos 1996 Sasel Kos, M.: The Defensive Policy of Valentinian I in Pannonia – A Reminiscence of Marcus Aurelius? In: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*. *Situla* 34. Ljubljana 1996, 145-173.
- Sășianu 1980 Sășianu, A.: Moneda antică în vestul și nord-vestul României – Ancient Coinage in Western and North-Western Romania. *Orodea* 1980.
- Schachinger 2006 Schachinger, U.: Der antike Münzumlauf in der Steiermark. Wien 2006.

- Schlette 1975a Schlette, F.: Formen des römisch-germanischen Handels. In: Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin 1975, 123-130.
- Schlette 1975b Schlette, F.: Zur Bildung germanischer Stammesverbände im 3. und 4. Jh. In: Römer und Germanen in Mitteleuropa. Berlin 1975, 219-224.
- Schlüter 1970 Schlüter, W.: Versuch einer sozialen Differenzierung der jungkaiserzeitlichen Körpergräbergruppe von Haßleben-Leuna anhand einer Analyse der Grabgruppe. NAFN 6 (1970) 117–145.
- Schmauder 1998 Schmuder, M.: Imperial representation or barbaric imitation? The imperial brooches (Kaiserfibeln). In: Strategies of Distinction The Construction of Ethnic Communities, 300–800. Ed.: W. Pohl – H. Reimitz. London–Boston 1998, 281–296
- Schmauder 1999 Schmuder, M.: Die Onyxfibel aus Szilágysomlyó und die Gruppe der sogenannten Kaiserfibel. In: Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó. Milano–Wien 1999, 121–138
- Schmauder 2002 Schmuder, M.: Oberschichtsgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen dem spätantiken Reich und der barbarischen Oberschicht aufgrund der archäologischen Quellen I-II. Bukarest 2002.
- Schmauder 2004 Schmauder, M.: In: Anmerkungen zum Verhältnis zwischen barbarischer Oberschicht und spätantikem Reich aufgrund archäologischer Quellen. In: Zentrum und Peripherie. Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Wien 2004, 303-312.
- Schmidt 1938 Schmidt, Ludwig: Die Westgermanen. München 1938.
- Schmidt 1942 Schmidt, L.: Geschichte der Wandalen. München 1942.
- Schmitt 1997 Schmitt, M.T.: Die römische Außenpolitik des 2. Jahrhunderts n. Chr. Stuttgart 1997.
- Schnurbein 2001 Schnurbein, S. von: Vorwort. In: Nowakowski, V.: Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Polen. Band 1. Masuren. Warszawa 2001, 7-12.
- Schnurbein–Erdrich 1992 Schnurbein, S. v.–Erdrich, M.: Vortrag zur Jahressitzung 1992 der RGK. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 73 (1992) 5-27.
- Schulz 1933 Schulz, W.: Das Fürstengrab und das Grabfeld von Haßleben. In: Das Fürstengrab von Haßleben. RGF 7. Berlin–Leipzig 1933
- Schulz 1952 Schulz, W., Die Grabfunde des 4. Jahrhunderts von Emersleben bei Halberstadt. Jahrbuch für Mitteldeutsche Vorgeschichte 36 (1952) 102–139.
- Schulz 1953 Schulz, W., Leuna Ein germanischer Bestattungsplatz der spätrömischen Kaiserzeit. Berlin 1953.

- Schulz 1993 Schulz, R.: Die Entwicklung des römischen Völkerrechts im vierten und fünften Jahrhundert n. Chr. Stuttgart 1993.
- Sejbal 1989 Sejbal, J.: Pokus o interpretaci nálezu aureu cisare Nerona na Morave.– Versuch um die Interpretation der Aureusfundes des Kaisers Nero in Mähren. Numismatické listy 44 (1989) 1-5.
- Sey 1973 B. Sey K.: Bizánci pénzek a Kárpát-medencében. A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1972. Budapest 1973, 131-138.
- Sey 1976 B. Sey K.: A szikáncsi V. századi solidus lelet – The fifth century solidus find of Szikáncs. Numizmatikai Közlöny 74-75 (1975-1976) [1976] 7-19.
- Sey 1988 B. Sey K.: Beziehungen der Hunnen zu Byzanz im Spiegel der Funde von Münzen des 5. Jahrhundert in Ungarn. In: Popoli delle Steppe, unni, avari, Ungari. Spoleto 1988, 413-431.
- Soproni 1978 Soproni S.: Limes Sarmatiae. Archaeologiai Értesítő 96 (1969) 43-53.
- Soproni 1970 Soproni S.: Késő római katonai őrállomás Hatvan-Gombospusztán. (Spätromische militärische Station in Hatvan-Gombospuszt.) In: Dolgozatok Heves megye múltjából. Eger 1970, 17-29.
- Soproni 1978 Soproni S.: Der spätromische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978.
- Soproni 1985 Soproni S.: Die letzte Jahrzehnte des pannonischen Limes. München 1985.
- Stahl 1989 Stahl, M.: Zwischen Abgrenzung und Integration: Die Verträge der Kaiser Mark Aurel und Commodus mit den Völkern jenseits der Donau. Chiron 19 (1989) 289-317.
- Stallknecht 1969 Stallknecht, B., Untersuchungen zur römischen Aussenpolitik in der Spätantike (306-395 n. Chr.). Habelts Dissertation. Alte Geschichte, Heft 7. Bonn 1969.
- Stanczik 1975 Stanczik, I.: Szolnok megyei régészeti adatok Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok 1975.
- Stauffenberg 1947 Stauffenberg, A. Sch. v.: Das Imperium und die Völkerwanderung. München 1947.
- Stein 1928 Stein, E.: Vom römischen zum byzantinischen Staate (284-476 n. Chr.). Wien 1928.
- Steuer 1982 Steuer, H.: Frühgeschichtliche Sozialstrukturen in Mitteleuropa. Göttingen 1982.
- Steuer 1987 Steuer, H.: Emersleben. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 7 (1987) 267–269.

- Steuer 1992 Steuer, H.: Interpretationsmöglichkeiten archäologischer Quellen zum Gefolgschaftsproblem. In: Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus II. Göttingen 1992, 203-257.
- Steuer 1996 Steuer, H.: Gefolgschaft. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 10 (1996) 546–554.
- Steuer 1999 Steuer, H.: Handel. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 13 (1999) 497-593.
- Steuer 2003 Steuer, H.: Prunkgräber. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 23 (2003) 533-534.
- Steuer 2004 Steuer, H.: Schatzfunde. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 26 (2004) 598-611.
- Steuer 2006 Steuer, H.: Fürstengräber, Adelsgräber, Elitegräber: Methodisches zur Anthropologie der Prunkgräber. In: Herrschaft–Tod–Bestattung. Hrsg.: Cl. Von Carnap-Bornheim. Bonn 2006, 11-25.
- Steuer 2007 Steuer, H.: Stráže. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 35 (2007) 32-35.
- Stickler 2007 Stickler, T.: Der Handlungsspielraum weströmischer Kaiser und Generäle gegenüber den Barbaren an Rhein und Donau. In: Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2007, 29-38.
- Strobel 1989 Strobel, K.: Die Donaukriege Domitians. Antiquitas I/38. Bonn 1989.
- Strzelczyk 2003 Strzelczyk, J.: Die Vandalen auf dem Weg nach Nordafrika. In: Die Vandalen. Die Könige-Die Eliten-Die Krieger-Die Handwerker. Nordstemmen 2003, 203-245.
- Schwarz 1931 Schwarz, E.: Ueber das Reich des Vannius. Sudeta. 7 (1931) 145-155.
- Swoboda 1964 Swoboda, E.: Carnuntum. Graz–Köln, 1964⁴.
- Svoboda 1972 Svoboda, B.: Neuerworbene römische Metallgefäße aus Stráže bei Piešťany. Bratislava 1972.
- Szaivert 1994 Szaivert, W.: Die Markomannenkriege in der römischen Münzprägung der Kaiserzeit. In: Markomannenkriege Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 497-506.
- Székely 1945 Székely Z.: A tekerőpataki népvándorláskori lelet. Folia Archaeologia 5 (1945) 195-199.
- Szidat 1972 Szidat, J.: Der Feldzug Constantius'II. an der mittleren Donau im Jahre 358 n. Chr. Historia 21 (1972) 712-720.
- T. Szőnyi 1992 T. Szőnyi E.: Arrabona topográfiája. Győr 1992.

- Tejral 1968 Tejral, J.: Zur Frage der Stellung Mährens um die Zeitrechnungswende. *Památky Archeologické* 59 (1968) 488-519.
- Tejral 1970 Tejral, J.: Počátky doby římské na Moravě z hlediska hrobových nálezů.– Die Anfänge der römischen Kaiserzeit vom Gesichtspunkt der Grabfunde. *Študijné Zvesti* 18 (1970) 107-193.
- Tejral 1977 Tejral, J.: Die älteste Phase der germanischen Besiedlung zwischen Donau und March. In: *Symposium Ausklang der Laténe-Zivilisation und Anfänge der germanischen Besiedlung im mittleren Donauebiet*. Bratislava 1977, 307-342.
- Tejral 1992 Tejral, J.: Die Probleme der römisch-germanischen Beziehungen unter Berücksichtigung der neuen Forschungsergebnisse im niederösterreichisch- südmährischen Thayaflußgebiet. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 73 (1992) 377–467.
- Tejral 1995 Tejral, Jaroslav: Zur Frage der frühesten elbgermanischen Machtzentren nördlich der mittleren Donau am Beispiel des römischen Importes. In: *Kelten, Germanen, Römer im Mitteldonauebiet vom Ausklang der Latene – Zivilisation bis zum 2. Jahrhundert*. Brno – Nitra, 1995. 225-265.
- Tejral 1999 Tejral, J.: New aspects of the roman-germanic confrontation on the middle Danube until the marcomannic wars. In: *Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*. Ed. N. Gudea. Zalau 1999, 829-851.
- Tejral 2003 Tejral, J.: Zur Frage der germanisch-sarmatischen kulturellen Beziehungen an der Wende von der älteren zur jüngeren Kaiserzeit. In: *Kontakt – Kooperation – Konflikt Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus*. Hrsg.: Cl. Von Carnap-Bornheim. Neumünster 2003, 239-274.
- Thompson 1956 Thompson, E.A.: Constantine, Constantius II and the lower Danube frontier. *Hermes* 84 (1956) 372-381.
- Timpe 1967 Timpe, D.: Ein Heiratsplan Kaiser Caracallas. *Hermes* 95 (1967) 470-495.
- Timpe 1989 Timpe, D.: Entdeckungsgeschichte. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 7 (1989) 337-399.
- Timpe 1992 Timpe, D.: Die Absicht der Germania des Tacitus. In: *Beiträge zum Verständnis der Germania des Tacitus II*. Göttingen 1992, 106-127.
- Timpe 1995 Timpe, D.: Die Germanen und die fata imperii. In: *Timpe, D.: Romano-Germanica. Gesammelte Studien zur Germania des Tacitus*. Stuttgart–Leipzig 1995, 203-225.
- B. Tóth 1999 B. Tóth Á.: „Gothiskandza”-tól a Tisza vidékig. In: *A Gepidák. Kora középkori germán királyság az Alföldön*. Gyulai katalógusok 7. Gyula 1999, 11-28.

- B. Tóth–Nagy–Pohl 1998 B. Tóth Á.–Nagy M.–Pohl, W.: Gepiden. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 11 (1998) 115-140.
- Tóth 1976 Tóth E.: rec.: Alföldy G., Noricum. Archaeologiai Értesítő 103 (1976) 320-321.
- Tóth 1977 Tóth E.: Pannonia és Noricum közös határának kialakulásához. Antik Tanulmányok 24 (1977) 192-200.
- Tóth 1981 Tóth E.: Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez. Archaeologiai Értesítő 108 (1981) 13-33.
- Tóth 1998 Tóth E.: Savaria az ókorban. In: Savaria-Szombathely története. A város alapításától 1526-ig. Szerk.: Kiss G.–Tóth E.–Czigány B. Szombathely 1998. 8-67.
- Tóth 2006 Tóth E.: Valeria vége – Das Ende der Provinz Valeria. Arrabona 44 (2006) 579-596.
- Tömörkény–Harsányi 1912 Tömörkény I.–Harsányi P.: A szegedi múzeumba került régipénz leletek. Numizmatikai Közlöny 11 (1912) 8-15.
- Ulrich 1995 Ulrich, J.: Barbarische Gesellschaftsstruktur und römische Aussenpolitik zu Beginn der Völkerwanderung. Bonn 1995.
- Urban 1982 Urban, R.: Urgentibus imperii fati. Chiron 12 (1982) 145-162.
- Vaday 1975 Vaday, A.: Szolnok megyei éremtani adatok Hild Viktor jegyzeteiből. Szolnok 1975.
- Vaday 1977 Vaday A.: Rasparaganus rex Roxolanorum. Antaeus 7 (1977) 27-31.
- Vaday 1986 Vaday A.: Beitrag zum Fund von Vizesd-Puszt. Folia Archaeologia 37 (1986) 197-223.
- Vaday 1989 Vaday A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Antaeus 17–18 (1988–1989) Budapest 1989
- Vaday 1996 Vaday A.: Szarmata temetőrészlet Kompolt. (Ein sarmatisches Gräberfelddetail in Kompolt.) Agria 31-32 (1995-1996) [1996] 5-62.
- Vaday 1997 Vaday A.: Kompolt-Kistéri-tanya. In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. (Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway). Szerk.: Raczky, P.–Kovács, T.–Anders, A. Budapest 1997, 93-97.
- Vaday 1998 Vaday, A.: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In: Jazigok, roxolánok, alánok Szarmaták az Alföldön. Gyulai Katalógusok 6. Gyula 1998, 119-143.
- Vaday 2001 Vaday A.: Militia inermis, militia armata. Bemerkungen zur Frage des Limes Sarmatiae. Slovenska Archaeologia 49 (2001) 249-276.

- Vaday 2003 Vaday, A.: Cloisonné brooches in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. *Acta Archaeologia Hungarica* 54 (2003) 315-412.
- Vaday 2005a Vaday A.: Corpus der römischen Funde im europäischen Barbaricum. Ungarn Band 1. Komitat Szolnok. Budapest 2005.
- Vaday 2005b Vaday, A.: Adatok a szarmaták fémművességéhez (Tiszafüred-téglagyár). *A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 151-198.
- Vaday–Domboróczki 2001 Vaday A.–Domboróczki L., Mezőszemere, Kismarki-Fenek. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. *Agria* 37 (2001) 5-206.
- Vakulenko 1999 Vakulenko, L.: Beiträge zur ethnischen Bestimmung des Gräberfeldes von Salonzi/Kisszelmenc (Karpoukraine). *Jósa András Múzeum Évkönyve* 41 (1999) 161-172.
- Váradı 1997 Váradı A.: Szıhalom-Pamlényi-tábla. In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. (Paths into the Past. Rescue Excavations on the M3 Motorway).* Szerk.: Raczky, P.–Kovács, T.–Anders, A. Budapest 1997, 117-118.
- Váradı 1961 Váradı L.: Későrómai hadıügyek és társadalmi alapjaik. Budapest 1961.
- Váradı 1969 Váradı L.: Das letzte Jahrhundert Pannoniens 376-476. Amsterdam 1969.
- Váradı 1984 Váradı L.: Epochenwechsel um 476. Bonn–Köln 1984.
- Velter 1988 Velter, A.: Unele considerati privind circulatia monetara din secolele V-XII. in *Bazinul Carpatie, – cu a privire speciala asupra teritoriului Romániei. Studii si Cercetari de Istorie Veche* 39 (1988) 251-274.
- Velter 2002 Velter, A.: Transilvania în secolele V-XII. Bucuresti 2002.
- Visy 1971 Visy Zs.: Angaben zur Geschichte der ungarischen Tiefebene im Augusteischen Zeitalter. *Acta Antiqua et Archaeologica* 14 (1971) 73-80.
- Visy 1978 Visy Zs.: Der Beginn der Donau-Kriege des Domitian. *Acta Archaeologia Hungarica* 30 (1978) 37-60.
- Vondrovec 2003 Vondrovec, K.: Die antiken Fundmünzen von Ovilavis/Wels. Wien 2003.
- Voss 2005 Voss, H.-U.: Hagenow in Mecklenburg. Ein frühkaiserzeitlicher Bestattungsplatz und Aspekte der römisch-germanischen Beziehungen. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* 86 (2005) 19-59.
- Waas 1965 Waas, M.: Germanen im römischen Dienst im 4. Jh. n. Chr. Bonn 1965.
- Walser 1951 Walser, G.: Rom, das Reich und die fremden Völker in der Geschichtsschreibung der frühen Kaiserzeit. Baden-Baden 1951.
- Wanke 1990 Wanke, U.: Die Gotenkriege des Valens. Studien zu Topographie und Chronologie im unteren Donaauraum von 366 bis 378 n. Chr. Frankfurt am Main 1990.
- Weiler 1964 Weiler, I.: Orbis Romanus und Barbaricum. *Carnuntum Jahrbuch* 1964, 34-39.

- Weiler 1996 Weiler, I.: Zur Frage der Grenzziehung zwischen Ost- und Westteil des Römischen Reiches in der Spätantike. In: *Westillyricum und Nordostitalien in der spätrömischen Zeit*. Situla 34. Ljubljana 1996, 123-140.
- Welwei 198 Welwei, K.W.: Zur Ansiedlungspolitik Mark Aurels. *Bonner Jahrbücher* 18 (198) 285-290.
- Wenskus 1961 Wenskus, R.: *Stammesbildung und Verfassung*. Köln-Graz 1961.
- Werner 1973 Werner, J.: Bemerkungen zur mitteleuropäischen Skelettgräbergruppe Hasleben-Leuna. Zur Herkunft der *ingentia auxilia Germanorum* des gallischen Sonderreiches in den Jahren 259 bis 274 n. Chr. In: *Festschrift für Walter Schlesinger Bd. I*. Köln–Wien 1973, 1–30
- Werner 1980 Werner, J.: Der goldene Armring des Frankenkönigs Childerich und die germanischen Handgelenkringe der jüngeren Kaiserzeit. *Frühmittelalterliche Studien* 14 (1980) 1–49
- Whittaker 1994 Whittaker, C.R.: *Frontiers of the Roman Empire. A Social and Economic Study*. Baltimore–London 1994.
- Wielowiejski 1970 Wielowiejski, J.: *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami Północnymi*. Wrocław–Warszawa–Kraków 1970.
- Wielowiejski 1975 Wielowiejski, J.: Die Kontakte Noricums und Pannoniens mit den nördlichen Völkern im Lichte der römischen Importe. In: *Römer und Germanen in Mitteleuropa*. Berlin 1975, 69-86.
- Wielowiejski 1982 Wielowiejski, J.: Politische und Siedlungswirtschaftliche Voraussetzungen der Verschiebung nach Osten des Hauptbernsteinweges im dritten viertel des 1. Jh. u.Z. In: *Savaria* 16 (1982) 265-272.
- Wilkes 1983 Wilkes, J.J.: Romans, Dacians and Sarmatians in the First and Early Second Centuries. In: *Rome and her Northern Provinces*. Ed. Hartley, B.–Wacher, J. Gloucester 1983, 255-289.
- Will 1987 Will, W.: Römische 'Klientel-Randstaaten' am Rhein? *Bonner Jahrbücher* 187 (1987) 1-61.
- Winkler 1966 Winkler, J.: Der Goldmünzverkehr in Dazien. *Sbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského Musaica* 17 (1966) 35-51.
- Winkler 1977 Winkler, G.: Noricum und Rom. *ANRW II/6*. Berlin 1977, 183-262.
- Winter 1952 Winter, O.F.: Klientelkönige im römischen und byzantinischen Reich. *Jahrbuch des Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft* 2 (1952) 35-50.

- Wolff 1994 Wolff, H.: Die Markus-Säule als Quelle für die Markomannenkriege. In: Makomannenkriege Ursachen und Wirkungen. Brno 1994, 73-84.
- Wolfram 1979 Wolfram, H.: Geschichte der Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. München 1979.
- Wolters 1989 Wolters, R.: "Tam diu Germania vincitur" Römische Germanensiege und Germanensieg-Propaganda bis zum Ende des 1. Jahrhunderts n. Chr. Bochum 1989.
- Wolters 1990 Wolters, R.: Zum Waren- und Dienstleistungsaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem Freien Germanien in der Zeit des Prinzipats. Eine Bestandaufnahme. Münsterische Beiträge zur antiken Handelsgeschichte 9 (1990) 14-44, 78-132.
- Wolters 2005 Wolters, R.: Tribut. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 28 (2005) 233-237.
- Wolters–Erdrich–Voss 2003 Wolters, R.–Erdrich, M.–Voss, H.U.: Römischer Import. Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 25 (2003) 138-158.
- Wosinsky 1896 Wosinsky M.: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. I-II. Budapest 1896.
- Ziegler 1964 Ziegler, K.-H.: Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich. Wiesbaden 1964.
- Ziegler 1972 Ziegler, K.-H.: Das Völkerrecht der römischen Republik. ANRW I.2. Berlin–New York, 68-114.
- Ziegler 1985 Ziegler, K.-H.: Kriegsverträge im antiken römischen Recht. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Romanische Abteilung. 102 (1985) 40-90.
- Ziegler 1988 Ziegler, K.-H.: Friedensverträge im römischen Altertum. Archiv des Völkerrechts 27 (1988) 45-62.